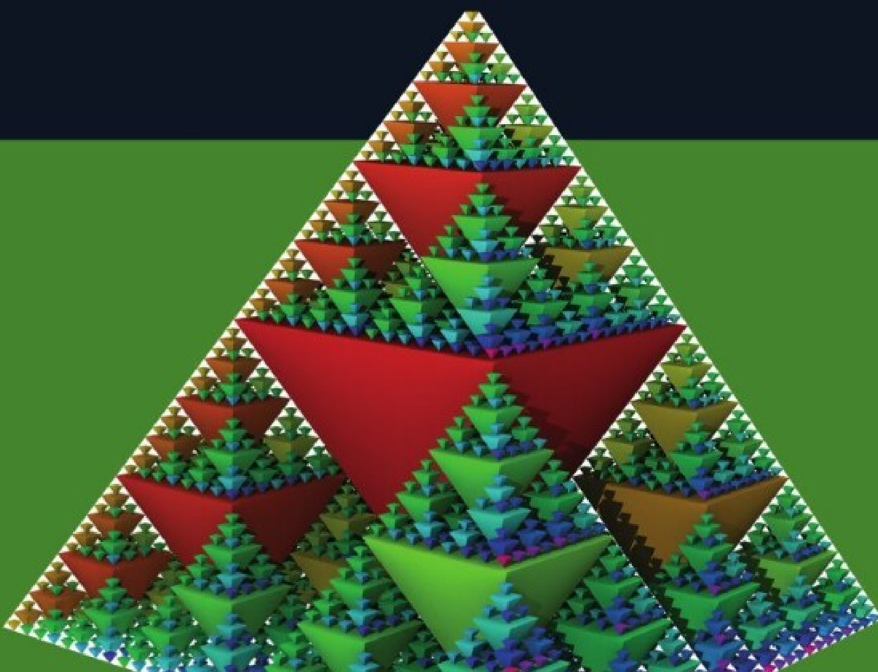
Károli Könyvek

Monográfia

Birher Nándor

Értékalapú (köz)igazgatás

KRE | Károli Gáspár Református Egyetem

L'Harmattan

Birher Nándor

ÉRTÉKALAPÚ (KÖZ)IGAZGATÁS

Károli Könyvek

monográfia

BIRHER NÁNDOR

ÉRTÉKALAPÚ (KÖZ)IGAZGATÁS

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2021

A borítón a Pixabay szabadon felhasználható, Sierpiński-fraktált ábrázoló grafikája szerepel.

Felelős kiadó:
Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója és Miskolczi Bodnár Péter, a KRE ÁJK dékánja
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-785-5

ISBN 978-963-414-785-5
ISSN 2063-3297

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ

Három évvel ezelőtt a Károli Gáspár Református Egyetem Jogtörténeti, Jogelméleti és Egyházjogi Tanszékének munkatársai – kapcsolódva a Nemzeti Közszolgálati Egyetem pályázati projektjéhez – a közigazgatási bíráskodás hazai történetének elvi alapú, átfogó elemzésére vállalkoztak. A kutatási terv tartalmának meghatározásában szerepet játszott, hogy az aktuális törvényhozási feladatok között előkelő helyen szerepelt a szervezetileg önálló közigazgatási bíráskodás megvalósításának gondolata. Szakmai közösségünk esélyt látott arra, hogy szerepünk lehet a 19. századi jogállamiságért folytatott egykori modernizáló törekvések bemutatásában, és a régen várt intézményi reform tartalmának alakításában is. A kutatás ezzel együtt tudományos igényű volt, a közigazgatási jogvédelem hazai múltját, hivatásrendi és aktuális dogmatikai kérdéseit fogta át.

A közigazgatási jogvédelem magyarországi kialakulása és intézményesülése azóta is egyike a sokat vitatott közigazgatás-dogmatikai és bíráskodáselméleti kérdéseknek. Kutatócsoportunk új dimenziókat keresve a történeti fejlődés ívét napjainkig kívánta kiterjeszteni. Célzott tudományos analízisünk tárgyszerű megközelítést ígért: kiterjedt olyan levéltári forrásbázisok feldolgozására is, amelyek érintetlenek voltak, és vizsgálat alá vonta a lényegében feldolgozatlan legújabb kori, 1945 utáni időszakot is.

Az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdésének történeti alkotmányunk vívmányaira történő utalása tudományos programunknak aktuális közpolitikai fontosságot tulajdonított. Ezért is vizsgáltuk, hogy a hazai közigazgatási bíráskodásra vonatkozó törvények (1883. évi XLIII., 1896. évi XXVI. tc.) történelmi alkotmányunk részét képezik-e, továbbá azt is, hogy e normák a korabeli terminológia szerint alap- vagy sarkalatos törvénynek tekinthetők-e. A kutatás keretében kísérletet tettünk egy alkotmányossági vívmány-teszt összeállítására.

A kutatás szorosan kapcsolódott az államtudományokhoz, hiszen egy eddig feltáratlan közigazgatás-történeti és alkotmányjogi kérdés feldolgozására vállalkoztunk. Levéltári források alapján választ kerestünk arra a kérdésre is, hogy a rendszerváltásig tartó időszak rejtett politikai-közjogi szférájában milyen szerepe volt a közigazgatási bíráskodás gondolatának és gyakorlatának. A pályázat keretében vállaltuk a közigazgatás feletti törvényességi kontroll rendszerváltás utáni történetének áttekintését is. Ennek során bemutattuk a közigazgatási jogvédelem szervezeti és eljárásjogi megoldásait, és elemeztük az új szabályozás tartalmát, alkotmányjogi kapcsolódásait.

A kutatás kitért az adott közszolgálati terület hivatásrendi, etikai és értékelméleti vonatkozásaira is. Kutatási tervünk – Birher Nándor javaslatára – tartalmazta a közigazgatási jogvédelem közszolgálati-etikai dimenzióinak áttekintését is. Egyik alaptézisünk volt, hogy a közigazgatási jogvédelem kérdése nem értelmezhető csupán a tételes jogi vonatkozások mentén. A közigazgatás olyan egyén–közösség kapcsolatot jelenített és jelenít meg, amely érinti az igazságosság és az ehhez fűződő erkölcsi normák kérdését is. Álláspontunk szerint a közigazgatási bíráskodás történetének hazai alakulása jól mutatja azon alapértékeknek változását, amelyek mentén egyes döntések megszülettek. Ezen értékek meghatározása nélkül elképzelhetetlen a jogalkotás/jogalkalmazás összhangjának megállapítása. Gyakran előfordul ugyanis, hogy látható vagy láthatatlan módon, ugyanabban a tárgykörben eltér a jogalkotó, a végrehajtó és a bírói hatalom joggyakorlata. Lényeges ezeknek az eltéréseknek az elemzése, az eltérések társadalmi, történelmi gyökereinek feltárása is. Ezen túl fontos rögzíteni, hogy a társadalom életét – a már több évtizede leírt – gyenge/erős kapcsolati rendszereken túl meghatározza a társadalom tagjainak a közigazgatási intézményekhez való kötődése is.

Erről a kérdésről Birher Nándor jelen munkája előtt nem született átfogó elemzés. Először ebben a műben került sor a közigazgatási jogvédelemben használt, az erkölcs témaköréhez tartozó kulcsszavak és kapcsolataik feltárása és analízisére. A feldolgozás során láthatóvá váltak az erkölccsel kapcsolatos szavak összefüggésrendszerei és a közigazgatási jogban megjelenő, értékfogalomhoz kapcsolódó szöveg- és joggyakorlat változásai. A vektor-térmodell segítségével nyomon követhető az is, hogy az értékhez kötődő kifejezések milyen kontextusban fordultak elő az elmúlt időben.

A könyvben különös hangsúlyt kap az igazságosság kérdéskörének közigazgatási szférában történő vizsgálata. Választ kapunk arra a kérdésre is, hogy a közigazgatás valóban egy „normatívan zárt, kognitívan nyitott”

alrendszerként értelmezhető-e, vagy határai ezen túlmutatva, a játékelmélet szempontjából igazságosnak tekinthető világba is elérnek. Az elemzés során feltárt értékek és értékváltozások összegzése révén a szerző rámutat arra is, hogy egyértelmű összefüggés van a jogalkotó, továbbá a jogalkalmazó által használt értékkel kapcsolatos kifejezések között.

Jelen monográfia magas szinten összegzi Birher Nándor korábbi, és a kutatás során feltárt tudományos megállapításait. A tudományos mű, kilépve a jogi normaszintből, a vallás és erkölcs tárgybeli törvényszerűségeit vizsgálva módszertanilag is új megközelítést kínál a hatalom és a közigazgatás értelmezése, továbbá a tudományos szövegvizsgálat terén.

Budapest, 2021. április 5.

Stipta István

BEVEZETÉS

„A közigazgatási jogvédelem hazai múltja, hivatásrendi és aktuális dogmatikai kérdései" címmel Stipta István vezetésével, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán létrejött kutatócsoport foglalkozott a közigazgatási jogvédelemmel.

A kutatócsoport tagjai a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés" elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem közös programjának részeként készítettek több tanulmányt, amelyek közül az egyik a jelen kötet alapját jelentő írás volt.

Álláspontunk szerint a közigazgatási jogvédelem kérdése nem értelmezhető csupán a tételes jogi vonatkozások mentén. A közigazgatás olyan egyén–közösség kapcsolatot jelenített és jelenít meg, amely alapvetően érinti az igazságosság és az ehhez fűződő erkölcsi normák kérdését is.

A kutatási eredményeket összegző közlemény bemutatja az erkölcs jelentőségét az új kihívások előtt álló jogalkotási folyamatban, majd a szövegelemzés módszertanát felhasználva megvizsgálja, hogy az erkölcs fogalmai megjelennek-e a jogszabályokban, különösen a közigazgatást érintő jogi normákban. A tanulmány az első része annak a folyamatnak, amelynek során egyre felismerhetőbbé válik az a szabályozáskomplexitás, amelyik a társadalom megfelelő működtetéséhez nemcsak a jogot, hanem az egyéb szabályozókat is figyelembe veszi, így nem idegenkedik attól, hogy akár az erkölcs, akár a vallás, vagy éppen a szabványok mint szabályozók területére lépjen.[1]

[1] Birher Nándor – Homicskó Árpád Olivér (szerk.): *Szabályozáskomplexitás*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 2021.

A könyv elején tisztázzuk azokat az alapfogalmakat, amelyek elengedhetetlenek a további kutatásokhoz is. Így megvizsgáljuk az egyén és állam viszonyát, a jog, erkölcs, vallás témaköreit, továbbá a jogalkotás új technológiai kihívásait. A kutatás javaslatokat fogalmaz meg arra nézve, hogy mennyiben lehet összeegyeztetni az erkölccsel kapcsolatos elvárásokat és a legújabb, a mesterséges intelligenciát is alkalmazó jogalkotási és jogalkalmazási technikákat. Kitértünk arra is, hogy a társadalom tagjai milyen módon kötődnek a közigazgatási intézményekhez és ezen keresztül az államhoz.

Az Alaptörvény elején álló Nemzeti hitvallás felhívja a figyelmet a „lelki és szellemi" megújulás szükségességére. A kérdés, hogy ez a megújulás mit is jelent a gyakorlatban? Mi köze van mindennek a normatív jogi tartalmakhoz? Mit jelent egyáltalán az ember „lelki és szellemi" léte? Elengedhetetlen, hogy ezeket a fogalmakat részben tisztázzuk, részben pedig megvizsgáljuk a használatukat mind a jogalkotás, mind pedig a jogalkalmazás területén. Úgy tűnik, az ember, mint lelki és szellemi létező viszonya az igazság kérdéséhez a jogalkalmazásban válik első lépésben hangsúlyossá: „Az Alaptörvény tehát a jogalkalmazást az ideiglenes alkotmányhoz képest magasabb szintre emelte, amennyiben a jogalkalmazás feladatává tette, hogy ne csak jogtechnikai kérdésekben, hanem morális, erkölcsös, fenntartható társadalmi viszonyok kialakításában is döntő szerepet vállaljon."[2]

[2] Vízkelety Mariann: Előszó, in Sántáné Szakály Zsuzsanna (szerk.): *Jog, erkölcs, etika*, Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2017, 8.

I. ALAPFOGALMAK

> Egyszer, egy peszách előtti nap délelőttjén, már a tilalom beállta után, reb Lévi Jichák, a berdicsevi cádik kiment a piacra. Ide-oda járkált [...] amíg észre nem vett egy ismerős kereskedőt, akiről mindenki tudta, hogy csempészáruk értékesítésével foglalkozik. A rebbe odament hozzá, és megkérdezte, lehet-e nála osztrák selymet kapni: – Természetesen, rebbe, minden mennyiségben és kitűnő minőségben. [...] Utána odament az egyik zsidó kereskedőhöz, és megkérdezte, van-e nála egy zsemle[...]? – Minek néz engem a rebbe? Chómec? Most? Isten őrizz. Időben kitakarítottam és elégettem az utolsó morzsáig[...] Ekkor reb *Lévi* Jichák [...] égnek emelte szemeit és azt mondta: – Világ Ura! [...] *Nézz le az égből és lásd, milyen a te néped*, Izrael. Az orosz cár a világ egyik leghatalmasabb ura. Rendőrség, katonaság, fináncok és börtönök állnak rendelkezésére, lesik szavát. A cár elrendelte, hogy tilos árut csempészni az országba [...] És [...] mégis csempésznek [...] Ezzel szemben Te, Világ Ura, csupán annyit írtál Tórádba, hogy „Ne találtassék *nálad* chómec" és tessék mutatni nekem egy zsidót itt, Berdicsevben, annyi év elmúltával – határok és rendőrök nélkül –, akinél Erev peszáchkor, az előírt határidő után kovászos lenne [...][3]

Közjó és magánjó

Ahogy a bevezető idézet is mutatja, a hatalom igazi ereje abban van, hogy minden körülmények között képes érvényesíteni szándékát, akár erőszak alkalmazása nélkül is. Ezt a fajta hatalmat, és ennek a hatalomnak a célrendszerét vizsgáljuk meg a következőkben, kitérve az erkölcs, a vallás és

[3] *Az őrködés éjszakája. Peszáchi Hágádá*, ford. Gréda József, Budapest, Magyar Könyvklub – Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 1999, 8.

a jog bonyolult összefüggésrendszereire is. Mindenekelőtt azonban az egyén és a közösség viszonyát kell megvizsgálnunk.

A közjó és a magánjó kérdése az antik filozófiai hagyományban nem választható el egymástól. Platón világosan megfogalmazta *Az Állam* című munkájában, hogy az egyén csak másokkal együtt boldogulhat, a közösséget összetartó igazságosság kérdését, a közösség együttműködésén keresztül, az államban tanulmányozhatjuk a leghatékonyabban. Ezt a gondolatot erősíti meg Platón tanítványa, Arisztotelész is, aki már valamivel gyakorlatiasabban közelített a kérdéshez: „Minthogy minden városállamban egy bizonyos fajta közösséget ismerhetünk fel, s minden közösség nyilván valami közjó megvalósítására alakult [...] a legfőbb jó elérésére elsősorban mégis az a legfelsőbbrendű közösség törekszik, amely a többit mind magában foglalja. Ez pedig az, amit városállamnak nevezünk, vagyis az állami közösség."[4]

A közösséget, amely a városállamban ölt testet, Arisztotelész a legfőbb jó elérése céljából létrejött közösségnek tartja. Teljesen egyértelmű, hogy a közjó meghaladja az egyének javát ebben a felfogásban.

Mindezt részleteiben a következőkkel támasztotta alá:

> Először is azok kényszerülnek társulni, akik egymás nélkül nem tudnak meglenni, pl. a nő és a férfi nemzés céljából [...] azután a biztonság céljából. Nos, e két közösségből először is háznép keletkezik, az ezután következő első olyan közösség, mely több háznépből áll, s nem napi szükségletek kielégítésére alakult: a falu. Valójában éppen az a többi élőlénnyel szemben az ember sajátossága, hogy ő az egyedüli, aki felfogja a jót és a rosszat, az igazságost és az igazságtalant, márpedig éppen azokból, akik erre képesek, jön létre a család és az állam. Sőt a természetnél fogva az állam a háznépnél és mindegyikünknél előbbre való. Hiszen az egész szükségszerűen előbbre való, mint a rész [...][5]

Arisztotelésznél az egyre komplexebb szerveződési szintek egyre értékesebb társadalmat jelentenek. Az egyén a közösségében tudja leghatékonyabban kibontakoztatni önmagát, mint állami életre hivatott élőlény.

> A több faluból álló közösség a városállam, amely – hogy úgy mondjam – már eléri a teljes, önmagában való elegendőség *(autarkeia)* szintjét, s míg létrejöttének célja az élet, fennmaradásának célja a boldog élet [...] Ezen túl pedig

[4] Arisztotelész: *Politika*, I. 1252, Budapest, Gondolat, 1994, 5.

[5] Uo., 1252 a, 8.

a végső cél, vagyis a legfőbb jó: az autarkeia, ami a végső cél és a legfőbb jó egyaránt. Mindebből tehát világos, hogy a városállam természetszerű, s hogy az ember természeténél fogva állami életre hivatott élőlény.[6]

Ahhoz, hogy az állami élet megvalósulhasson, hogy a személyes vágyakat kordában lehessen tartani, erényekre van szükség, amelyek közül kiemelkedő szerepe van az igazságosságnak.

Azonban a legveszedelmesebb az az igazságtalanság, amelyiknek fegyvere van: márpedig az ember veszedelmes fegyverekkel születik, amelyek arra szolgálnak, hogy ésszel és erénnyel éljen, de éppen ezeket lehet az ellentétes célokra is a legjobban felhasználni. S így az ember erény híján a legelvetemültebb és legvadabb, s a nemi élvezetben és evésben a legaljasabb lény. Viszont az igazságosság az állami életben gyökerezik; mert a jog nem más, mint az állami közösség rendje; márpedig a jog szabja meg az igazságot.[7]

Ezt az igazságosságelméletet vitte tovább Aquinói Szent Tamás, aki rámutatott arra, hogy az igazságosság alapvető erény:

Válaszul azt kell mondanunk, hogy emberi erény az, ami jóvá teszi az emberi cselekedetet és magát az embert. Ez a definíció pedig érvényes az igazságosságra. Az ember cselekedetét ugyanis az teszi jóvá, hogy követi az ész szabályát, aminek alapján az emberi cselekedetek helyessé válnak. Mivel pedig az igazságosság helyessé teszi az emberi cselekedeteket, nyilvánvaló, hogy az emberi cselekedetet jóvá teszi. S ahogy Tullius mondja (De offic. I.) [7. fej.]: „Főként az igazságosság miatt nevezik jónak a férfiakat."[8]

Ezt követően *A Summa Theologiae* LXI. questiójában tisztázta az igazságosság részeit, amely szerint az igazságosság három féle olvasatának kell egymást kiegészítő módon együttműködnie a társadalmi egyensúly megőrzése érdekében. Először a törvényes igazságosságot tárgyalta:

így minden erény actusai az igazságossághoz tartoznak, amennyiben az utóbbi az embert a közjóra irányítja. Ennyiben mondható az igazságosság egyetemes erénynek. Mivel pedig a törvény irányul a közjóra, amint fentebb mondottuk,

[6] Uo., 1252 b, 7.
[7] Uo., 1252 b, 9.
[8] Aquinói Szent Tamás: *A Summa Theologiae kérdései a jogról*, Budapest, Szent István Társulat, 2011, II-II, q. LVIII, 3.

ezt a fenti módon egyetemesnek mondott igazságosságot nevezzük törvényes igazságosságnak, mivel általa hangolja össze az ember az összes erények actusait a közjóra irányító törvénnyel.[9]

A fentebb mondottak szerint pedig a törvényes igazságosság ily módon egyetemes erény, amennyiben más erények actusait a maga céljára irányítja; ami annyit jelent, hogy parancsolva indítja az összes többi erényeket. Ahogy a szeretet is mondható egyetemes erénynek, amennyiben az összes erények actusait Isten javára irányítja, ugyanúgy a törvényes igazságosság is, amennyiben az összes erények actusait a közjóra irányítja. Tehát ahogy a szeretet, amelynek Isten java a sajátos tárgya, lényegét tekintve sajátos erény, ugyanúgy a törvényes igazságosság is a lényegét tekintve sajátos erény, amennyiben a közjó a sajátos tárgya. Így a fejedelemben elsődlegesen, mintegy alkotó módon létezik, az alattvalókban pedig másodlagosan, szolgáló módon. De bármely erény, amennyiben a mondott erény (amely sajátos ugyan lényegét tekintve, de egyetemes erő szerint) a közjóra irányítja, törvényes igazságosságnak mondható. Ily beszédmóddal a törvényes igazságosság lényegét tekintve azonos minden erénnyel, de logikailag különbözik, és ily módon beszél a Filozófus.[10]

Tamás az igazságosság fogalmát tovább finomítva bevezette a *iustitia commutativa* és a *iustitia distributiva*, mint részleges igazságosság fogalmait is, majd ezeket a fogalmakat összevetette a *iustitia legalis* fogalmával. Tamás szerint a közjavakat lehet igazságosan elosztani, ahogy azt Arisztotelész is kifejti, viszont a közjavak a törvényes igazságosság területéhez tartoznak. Tehát az osztó igazságosság nem a részleges, hanem a törvényes igazságosság része.

A fogalom pontosítása során kiderült, hogy a háromféle igazságosság állandó kapcsolatban van egymással, úgy, mint ahogy egy háromszög befogója és átfogója kapcsolódik egymáshoz. A törvényes igazságosság biztosítja – ahogy ma mondanánk – a közjogi jogviszonyokat. „Ezért a törvényes igazságosság feladata a privát személyek javainak a közjóra való irányítása, de fordítva: a közjónak elosztás által privát személyekhez való juttatása a részleges igazságosság actusa."[11] A iustitia distributiva ezt az elosztást szabályozza.

[...] azt kell mondanunk, hogy az osztó igazságosságban valamely privát személy annyiban kap valamit, amennyiben az egész tulajdonából jár valami a résznek,

[9] Uo., II-II, q. LVIII, 5.
[10] Uo., II-II, q. LVIII, 6.
[11] Uo., II-II, q. LXI, 1.

> amint mondottuk. Ez pedig annál nagyobb, minél fontosabb szerepe van a résznek az egészben. Ezért az osztó igazságosságban annál többet kap valaki a közös javakból, minél fontosabb szerepe van annak a személynek a társadalomban. Ezt a fontos szerepet az arisztokratikus társadalomban az erény, az oligarchikus közösségben a gazdagság, a demokráciában a szabadság, és egyéb közösségekben más és más határozza meg. Ezért az osztó igazságosságban a középső értéket nem a dolgok közötti egyenlőség szerint kapjuk meg, hanem a dolgok és a személyek közötti arány alapján: ahogy megelőzi az egyik személy a másikat, ugyanúgy felülmúlja az egyik személynek adott dolog azt, amit a másik személy kap. Ezért mondja a Filozófus, hogy az ilyen középső értéket „mértani arány" szerint kapjuk meg, amelyben az egyenlőséget nem mennyiség, hanem arány alapján vesszük figyelembe.[12]

A iustitia commutativa a magánjogi viszonyokat szabályozza. Ezekben a felek egymás mellé rendeltek, itt az elosztás kölcsönös egyenlőségére kell törekedni.

> De a kölcsönös igazságosságban az egyik személy a másiknak annak a dolognak a fejében ad valamit, amit kapott, amint ez leginkább az adásvételben látható, amelyben elsődlegesen található meg a kölcsönös ügylet mivolta. Ezért a dolgok között kell egyenlőségnek lennie: amennyivel növelte az egyik személy a maga tulajdonát a másikéból, annyival többet kell visszaadnia a másiknak. Így jön létre az egyenlőség a „számtani" középső értékre figyelemmel [...][13]

Szent Tamás társadalomképének alapja az igazságos elosztás, egyfajta „középmérték" szerint. Az igazságosság az a társadalomszervező erő, amelyik a közjogi és a magánjogi viszonyokat összekapcsolja. A társadalom igazságossága az egyéni jólétet is szolgálja. A részleges igazságok szoros kapcsolatban állnak egymással és a törvényes igazságossággal egyaránt. „[...] az osztó igazságossághoz »a pénznek, a tisztségeknek és minden egyébnek az elosztása tartozik, ami csak elosztható azok között, akik egy közösséghez tartoznak«, ahogy a Filozófus mondja. Ezeknek a személyek között kölcsönös cseréje is van, ami a kölcsönös igazságossághoz tartozik. Tehát nem különbözik az osztó és a kölcsönös igazságosság anyaga."[14]

[12] Uo., II-II, q. LXI, 2.
[13] Uo.
[14] Uo., II-II, q. LXI, 3.

A működőképes társadalom modern modellje

Felvetődik a kérdés, értelmezhető-e még a modern társadalomban az igazságosság objektív fogalma? Már maga Platón is felhívta arra a figyelmet, hogy az igazságosságot lehet rosszul is definiálni. Például, ha azt gondoljuk, az igazságosság csak ránk vonatkozik, másokra viszont nem kell alkalmaznunk, azaz a barátnak segítsünk, de az ellenségnek ártsunk. Márpedig az igazságos nem árthat senkinek. Ugyanígy nem tekinthetjük igazságosnak azt sem, ami egyszerűen csak hasznos, vagy az erősebbnek előnyös.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy egyáltalán ne lenne igazságosság. Napjaink gondolkodása mégis inkább a Platón által tévútként jellemzett igazságosságfogalmakból indul ki. Igazságos az, ami nekem jó. Igazságos az, ami hasznos. Vagy még egyszerűbb kijelenteni, nincs igazság és igazságosság sem – beleesve Nietzsche hibájába, és abba a hibába, amelyet a bölcsességi irodalom a Bibliában már Krisztus születése előtt legalább száz évvel megfogalmazott.[15]

Ha viszont elfogadjuk, hogy nincs igazságosság (igazság), hogyan működhet a társadalom? Erre a kérdésre a választ a Niklas Luhmann által képviselt funkcionalizmus adja meg legvilágosabban.[16] Más kérdés, hogy ez a világos válasz valóban olyan társadalmat ír-e le, amely a fenntartható emberi életre alkalmas. Luhmann szerint a társadalmi alrendszerek saját szabályaik mentén (binárisan kódoltan), önmagukban, zártan működnek. A társadalom funkcióinak az összessége. Az emberek közössége az egyének által ellátott szerepek összessége. Az egyén egyénként, legfeljebb önmagának lehet fontos, az igazán lényeges a társadalmi alrendszerben betöltött funkciója. A hivatal, a szerep, a funkció megelőzi az egyént. Amit „önmegvalósításnak" hívunk, nem más, mint bizonyos kapcsolatokért, funkciókért, karrierért vívott harc, amelyben az egyén a többiek számára csak a szerepe és kapcsolódása miatt lehet lényeges.

Ahogy láttuk, a funkcionalizmus elmélete felhívta a figyelmet arra, hogy az egyéneken túlmutató társadalmi szerveződések önreferenciálisak. Önreferenciális az az egység, amelyben az egység önmaga számára – függetlenül mások, vagy más rendszer megfigyelési perspektívájától – jelenik meg. Az önreferenciális rendszer a saját szabályai szerint „dolgozza fel" a külvilágot. Ahogy az élőlények is „saját magukká" alakítják a táplálékot,

[15] „Számunkra a hatalom legyen az igazságosság mércéje, mert a gyenge nem ér semmit." (Bölcs 2,11.)

[16] Luhmann, Niklas: *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Budapest, Gondolat, 2006, 43–183.

az önreferenciális társadalmi rendszerek is mindent a saját játékszabályaik szerint értékelnek. Az igazságosságnak ilyen módon nincs – és nem is lehet – általános kritériuma.

Ennek az álláspontnak az alapja az az ismeretelméleti megközelítés, amely szerint az ismeret határai a megismerhetőség határait is jelentik egyúttal. Az ún. transzcendentális módszer szerint a tudásunk nem egyszerűen leírja, hanem megismerhetőként megalkotja a világot. Eszerint a megközelítés szerint a világ külső centruma nem fellelhető, megfigyelni a megismerésen kívüli külső szempontból nem lehet, a megismerés belső működésére kell tehát koncentrálni.

A kérdés nem lehet az, hogy mit tudok megismerni (pl. van-e igazságosság), hanem az, hogy milyen szabályok szerint működik a megismerés (pl. miért gondolok valamit igazságosnak). Mivel a megismert valóságom függ attól, hogy milyen módon ismerek meg, a megismerés soha nem lehet objektív. Emiatt a szükségszerű bizonytalanság miatt az igazság kérdése legfeljebb a költőket foglalkoztathatja.

A jogon kívül nem létezik jog, a jog önálló, a környezetéhez képest nincs sem inputja, sem outputja. Igazságról legfeljebb akkor beszélhetünk, ha a jog valamit tételezetten igazságnak nevez, egyébként viszont nem. Világunk, olyan kognitív világ (Baudrillard szavával: szimulákrum),[17] amelyben a megismerés teremti az új létterületeket. Ez a kognitív világ zárt, a műveleteit a saját játékszabályai szerint végzi. Az agy a maga működési elvei mentén a világot nem reprezentálja, hanem konstruálja. Éppen ezért a környezet már nem jelenthet önmagában semmit, nem állíthatja sem a szépet, sem a jót, sem az igazat. Ezek a kategóriákat meghaladó fogalmak nem vonatkoznak semmilyen külső valóságra, egyszerűen az emberi ismeretnek, mint funkcionálisan zárt tevékenységnek a termékei.

A megkonstruált világot a nyelv leírja. Ebben a valóságban a tudás nem a tudati tartalom megfeleltetése a világnak *(adequatio rei et intellectus)*, hanem a zárt rendszer (emberi ismeret) evolúciós teljesítménye az objektivitás igénye és lehetősége nélkül. A katasztrófa akkor következik be, ha ez az evolúciós teljesítmény teljes egészében elveszíti a reflektált kapcsolatát a külvilággal. Az értelem a maga számára virtuális világokat konstruál, mindeközben a nyugati ember természetes reprodukciós képessége csökken,[18] az ökológiai lábnyoma hatványozottan nő, a nyugati mintájú társa-

[17] Baudrillard, Jean: *A szimulákrum elsőbbsége*, https://hu.scribd.com/document/75327861/Jean-Baudrillard-A-szimulakrum-els%C5%91bbsege (Letöltés: 2020. augusztus 10.)

[18] Birher Nándor: Az igazságosság és a túlélés kérdéseiről, in Sántáné Szakály Zsuzsanna (szerk.): *Jog, erkölcs, etika*, Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2017, 9–22.

dalmi rendszerek a jelen formájukban fenntarthatatlannak tűnnek.[19] Elengedhetetlen tehát az igazságosság és az erkölcs eredeti fogalmaihoz való visszatérés. A jogalkotó szerepe, hogy a társadalom fennmaradása érdekében a visszatérés szükségességét mérlegelje, és adott esetben a saját eszközeivel szorgalmazza.

Az érték maga a működés

Amennyiben kizárólag a rendszerek működését, vagy éppen azok hatékonyságát tesszük meg értéknek, könnyen abba a hibába eshetünk, hogy a jól definiálható szabályokat részesítjük előnyben a többi normával szemben. Így fordulhat elő, hogy az emberi jogok látszólag részletesen szabályozott védelme a „jurisztokraták"[20] segítségével átveszi az erkölcs szerepét a modern (nyugati) társadalmakban. Mindennek természetesen az a kockázata, hogy a rövid távú előnyökért lemondunk a hosszú távú értelem keresésének az igényéről és lehetőségéről. Amíg a klasszikus államtan az állam célját igyekezett megragadni, és abból visszakövetkeztetni az egyes helyes/helytelen cselekedetek megítélésére, addig napjainkra inkább a pillanatnyi hatékonyság került az előtérbe. Ennek lett egyenes következménye, hogy a célképzeteket értelmező normarendek, azaz az erkölcs és a vallás háttérbe szorultak egy időre. Vagy még pontosabban, az egyetemes érvényű normatív tartalmak helyét átvették a viszonyokban (viszonylagosságokban) fogalmazó szabályok.[21] Az ide vezető út közvetlen gyökerei Marxig nyúlnak vissza. A mai német filozófusok közül említeni kell Jürgen Habermast, aki az erkölcsöt leginkább valamiféle szimbólumrendszerként kezeli, amit elmélete szerint a jog jelentősen meghalad azzal, hogy a jog a nyelvi szimbólumokon túli cselekvési rendszer is. „[...] a poszt-tradicionális morál csak kulturális tudást jelent, míg a jog ezen túl még az intézményes síkon is kötelező erővel rendelkezik. A jog nemcsak szimbólum-

[19] Turgonyi Zoltán: Természetjog, keresztény erkölcs, világethosz, in Koltai Péter: *Kik mentik meg a világot?*, Budapest, Papírusz Books, 2020, 53–66.

[20] Pokol Béla: Jegyzetek az erkölcs és a morál szerepéről a modern társadalmakban, *Jogelméleti Szemle*, 2005/3, http://jesz.ajk.elte.hu/pokol23.html (Letöltés: 2017. október 26.)

[21] „A kulturális és a tudományos szférában hegemón pozíciókat szerzett globális csoportok befolyásának (alapítványainak, ösztöndíjrendszereinek stb.) a számlájára is írható azoknak az etikaelméleteknek és morálfilozófiáknak a széleskörű terjesztése, melyek mint ósdi maradványt vetik el a nemzeti társadalmak konvencionális erkölcsét, illetve ennek általános értékeit és normatív támpontjait, és ezek helyett az absztrakt emberjogi eszmék globális szinten kialakított kódexeit állítják be mérvadónak." Pokol: *Jegyzetek*, 12. bek.

rendszer, hanem ezen túl még cselekvési rendszert is jelent"[22] Egyértelmű, hogy ez a definíció az erkölcsöt képtelen a maga teljességében, erkölcsi *a priori*ként felfogni, továbbá nem veszi figyelembe az ethosz/éthosz különbségét, az erkölcs közösségi és egyéni vonatkozásainak szoros összefüggéseit.

Niklas Luhmann definíciója szintén igyekszik az erkölcs kérdését kiszorítani a társadalom, illetve a jog értelmezési tartományából. Az erkölcs ugyanis nem lehet alkotóeleme egyetlen társadalmi alrendszernek sem. Ebből fakadóan az erkölcsöt a „patológiás" fogalmával illeti, továbbá kizárólagosan a problémás helyzetekben tartja alkalmazhatónak.[23] Természetesen ez a nagyon egyoldalú és szűk erkölcsfogalom az erkölcs társadalmi hasznosságát is megkérdőjelezi. Luhmann megállapítja, hogy a társadalmi alrendszerek a saját bináris kódjaik szerint működnek, amelyekbe nem fér bele az erkölcs jó/rossz transzcendens kódja.[24]

Luhmann alrendszereit (funkciós rendszereit), amelyek kijelölik a társadalmi funkciókat, szerepeket, és amelyek kommunikációja zárt, más szóval „funkcionálisan kiváltságos", a Reese–Schäfer-féle táblázat foglalja össze. Eszerint a gazdaság funkcionális rendszere a birtokolni/nem birtokolni kód mentén a pénz és a tulajdon médiumain keresztül működik. Egyszerűbben: a gazdaság működéséhez nem kell semmi nagyobb igazság, mint pl. az, hogy van nyereség (birtokolni) vagy nincs (nem birtokolni). Mindez ráadásul jól mérhető is, azaz a pénz és a tulajdon kategóriái egyértelműek és jól számszerűsíthetőek. Ugyanez vonatkozik a politikára is,

[22] Habermas, Jürgen: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992, 137; Idézi: Pokol Béla: Jegyzetek az erkölcs és a morál szerepéről a modern társadalmakban, *Jogelméleti Szemle*, 2005/3, http://jesz.ajk.elte.hu/pokol23.html (Letöltés: 2017. október 26.)

[23] „Ich verstehe unter Moral eine besondere Art von Kommunikation, die Hinweise auf Achtung und Mißachtung mitführt. Dabei geht es nicht um gute oder schlechte Leistungen in spezifischen Hinsichten, und etwa als Astronaut, Musiker, Forscher oder Fußballspieler, sondern um die ganze Person soweit sie als Teilnehhmer an Kommunikation geschätzt wird. Achtung und Mißachtung wird typisch nur unter besonderen Bedingungen zuerkannt. Moral ist die jeweils gebrauchsfähige Gesamtheit solcher Bedingungen. Sie wird keineswegs laufend eingesetzt, sondern hat etwas leicht Pathologisches an sich. [...] Der Bereich der Moral wird hiermit empirisch eingegrenzt und nicht etwa als Anwendungsbereich bestimmter Normen oder Regeln oder Werte definiert". Luhmann, Niklas: *Paradigm lost: Über die ethische Reflexion der Moral*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1990, 25.

[24] „Vor allem muß zugestanden werden, daß keines der Funktionsysteme durch Moral in das Gesellschaftssystem eingebunden werden kann. Die Funktionssysteme verdanken ihre Autonomie einer jeweils verschiedenen Funktion, aber auch einer je besonderen binären Codierung [...] In keinem dieser Fälle können die beiden Werte dieser Code mit den beiden Werten des Moralcodes kongruent gesetzt werden [...] Also muß eine in Funktionssysteme differenzierte Gesellschaft auf die moralische Integration verzichten. Uo., 28.

ahol a kormányozni / ellenzékben lenni bináris kód mentén működik a gondolkodás, a mérhetőség kritériuma pedig a hatalom gyakorlásának a mértéke. A jogban a jogos/jogtalan a kód (akkor is, ha néha tévesen igazságos/igazságtalannak is nevezik), a médium pedig a jognak való megfelelés. Mindez legfeljebb valami „eljárási igazságosságot" jelenthet csak. További alrendszerek Luhmannál a tudomány, a nevelés és a vallás. Mindegyik a maga zárt kódja szerint működik, anélkül, hogy létezne egy, az egész társadalmat átfogó, egyetemes értékrendszer.[25]

Az erkölcs Luhmann értelmezésében a társadalmi alrendszerekben szerepét vesztett személy diszfunkciója, elsősorban azért, mert az erkölcs jelensége magát az egész embert, és nem annak társadalmi szerepét helyezi előtérbe. Éppen emiatt az erkölcs megjelenése konfliktusos lehet. Az átfogó társadalmi erkölcs egy olyan valóságban, amely a környezetben működő zárt alrendszerek világa, aligha lehetséges. Sőt, mint láttuk, akár még kifejezetten veszélyesnek is tekinthető esetleges megjelenése, hiszen olyan (szubjektív) kódokat visz be „parazitaként" az alrendszerbe, ami annak nem sajátja.

Luhmann egy olyan világtársadalmat képzel el, amelyben az alrendszerek szerepei megemésztik az egyes csoportok erkölcsi vívmányait. Nincs és nem is lehet eszerint az elmélet szerint például családi, nemzeti, vallási fogalmakhoz kapcsolódó átfogó erkölcs. Talán akkor, ha az alrendszer diszfunkciót mutat (például elfogult a bíró a jog alrendszerében), lehet visszautalni az erkölcsre. Bár ezt a kérdést is inkább a jognak magának kellene kezelnie az erkölcs normarendjének előhúzása helyett, a rendszerelmélet szerint.

Nagyon nagy veszélyt rejt magában, ha magát az embert kizárólag a társadalmi szerepei mentén akarjuk értelmezni. Az ember (egyéni és közösségi létében) az, aki ugyan részt vesz az alrendszerek által kódolt szerepekben, azonban a szerepek nem vehetik el az ember erkölcsi *a priori* adottságait, és a szerepeitől független morális felelősségét. Az ember lényegének megértése és tisztelete nélkül nem lehet hosszútávon működő alrendszereket építeni. (Nem lehet egy bíróval szemben kifogás, hogy erkölcsi meggyőződése, vallása van, mint ahogy láttuk ezt Amy Coney Barrett főbíró esetében.)

Amennyiben az alrendszerek működésének mérhetőségére helyezzük a hangsúlyt, elveszítjük annak lehetőségét, hogy magát az embert, mint a mérhetőségen túlmutatót lássuk. Önmagában nem segít ezen az sem, ha

[25] Anzenbacher, Arno: *Keresztény társadalometika*, Budapest, Szent István Társulat, 2001, 104.

a moralitás vagy erkölcs ápolását megpróbáljuk az alkotmányra vagy az alkotmánybírókra bízni. Az erkölcs és a morál fogalmai ugyanis különböznek a jog fogalmaitól. A jog csak annyiban „erkölcsös", amennyiben erkölcsösek a jogalkotók és jogalkalmazók.

Mit kezdhetünk mégis a jogban megjelenő erkölcsi tartalmú fogalmakkal? Azokat csak mint „rendszerhibákat", „fertőzéseket" kell kezelnünk, vagy el kell fogadnunk, hogy a jog kommunikációs terében megjelenik egy másfajta kommunikáció is? Mindez csak úgy lehetséges, hogy mindkét kommunikáció célja az ember (és nem a szerepei) érdeke.[26] Önmagában az egyes alrendszerek szerepeket erőltetnek az egyénre és a közösségre egyaránt. Pontosan ezért van szükség arra, hogy a különböző alrendszerek (mégiscsak létező) kommunikációja rávilágítson arra, ami a szerepek mögött van. Bibó István szerint

> az abszolút etikai értékek tehát a szubjektív erkölcsi élményeken, majd a relatív érvényességű, objektiválódott erkölcsi szabályokon keresztül hatolnak be a jogba, s adják annak etikai tartalmát. Bibó felfogásában ezért a jog nem bír saját *a priori* értékkel, hanem csupán funkcionalitásában válik értékessé, amennyiben az erkölcsi szabályok által közvetített etikai értékeket hatékonyan képes érvényesíteni. A jog értékelésének alapja így a hatékonyság aspektusa lesz, ami azonban – összefüggésben az objektivációknak a közösség lelki egyensúlyának fenntartásában játszott szerepével –, éppen az egyéni morális élmények szintjén válik „mérhetővé". A jog tehát a maga igazolását az elsődleges erkölcsi tapasztalatokból nyeri.[27]

Mindez rendkívül érdekes vizsgálati terület az állam és az egyén viszonyában – a jog alrendszeréből kiindulva, különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy Bibó elmélete pontosan az ellenkezője annak a rendszerelméletnek, amivel Luhmann a multikulturális társadalmat kívánta megalapozni. Pontosabban Bibó az erkölcsöt nem patológiás diszfunkcióként, hanem a kommunikációt lehetővé tevő szükségszerűségként fogta fel.

[26] „Az etikai megítélés nem jogilag transzcendens értékelése jogi tényeknek, hanem oly normatív tényező, mely elevenen részt vesz abban, hogy bizonyos tények jogi tényekké válnak-e vagy sem. Nem a jogi érvényesség kivirágzott, magasrendű formáit támadja vagy erősíti meg, hanem annak elsődleges jogi élményekbe ágyazott gyökereit vágja el, vagy tartja életben." Bibó István: Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás, in Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Az államhatalmak elválasztása. Bibó István munkái 1.*, Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2011, 270.

[27] H. Szilágyi István: *Etika, erkölcs és jog Bibó István bölcseletében*, http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/hszilagyiveg.zsa_.pdf (Letöltés: 2017. október 26.)

Új kihívás: információ és kommunikáció

Napjainkra a kérdés ismételten időszerűvé vált. Átalakult a társadalmi szerveződés, hiszen a kommunikáció egy nemzetek feletti, globális tudományos és kereskedelmi világot hozott létre. Ennek a szabályozása új kihívásokat jelent. Hogy ezeket a kihívásokat jobban meg tudjuk érteni, illetve képesek legyünk a kihívásokból fakadó kockázatok kezelésére, két irányba kell lépéseket tennünk: meg kell vizsgálnunk azokat az alapokat, amelyekre a múltban (a történelemben) a társadalom épült. A másik irány a jövőbe mutat: hová vezet az az út, amelyen elindultunk a jelenünkben. Egy Neumann Jánosnak tulajdonított 1955-ből származó idézet szerint

> a technika, amely most van kifejlődőben és uralkodni fog a következő évtizedekben, teljes ellentétben van a hagyományos és főként a jelenleg érvényes földrajzi és politikai egységekkel és koncepciókkal. Ez a technika érlelődő válsága. Ezért szükséges lesz, hogy új politikai formák és eljárások fejlődjenek ki. Minden tapasztalat azt mutatja, hogy még a most kibontakozónál kisebb technikai változások is mélyen átalakítják a politikai és társadalmi viszonyokat. A fejlődés ellen nincs gyógymód. A válságból csak úgy juthatunk ki, csak úgy élhetjük túl a tudományos technikai haladást, ha az a közigazgatás és államélet korszerűsítésével, társadalmi, politikai haladással párosul.

Az idézet forrása ugyan bizonytalan, azonban a tartalma jól ragadja meg a mai társadalom feladatát. Nemcsak a természettudomány, hanem a politika és közigazgatás területén is számtalan változásra van szükség. Ezek a változások pedig – pontosan az információtechnológia korában – vissza kell, hogy vezessenek magához az emberség lényegéhez, a társadalmat alkotó emberhez.

Az alapvető normarendek: jog, vallás, erkölcs

A társadalmat létrehozó normáknak, a jognak, a vallásnak és az erkölcsnek a vizsgálata elengedhetetlen ahhoz, hogy a társadalomról világos képet alkossunk. Ugyan a történelemben folyamatosan voltak arra törekvések, hogy a normák egyik vagy másik csoportját tekintsék kizárólag meghatározónak – figyelmen kívül hagyva a többi csoportot –, azonban újra és újra világossá vált, hogy a jognak, az erkölcsnek és a vallásnak

együttesen kell kialakítania a társadalmat. Alapvető – egyre komolyabb következményekkel fenyegető – problémának látjuk, ha nem történik meg a jog, az erkölcs és a vallás világos elhatárolása, és egymásra vonatkozásuk meghatározása. Enélkül a fogalmak összemosódnak, aminek egyik aktuális és súlyos következménye lehet például a gazdasági érdekeken alapuló konfliktusok vallási színezetben való feltüntetése, ezáltal pedig olyan mély ellentétek generálása, amelyeknek nem lehet „racionális" megoldásuk.

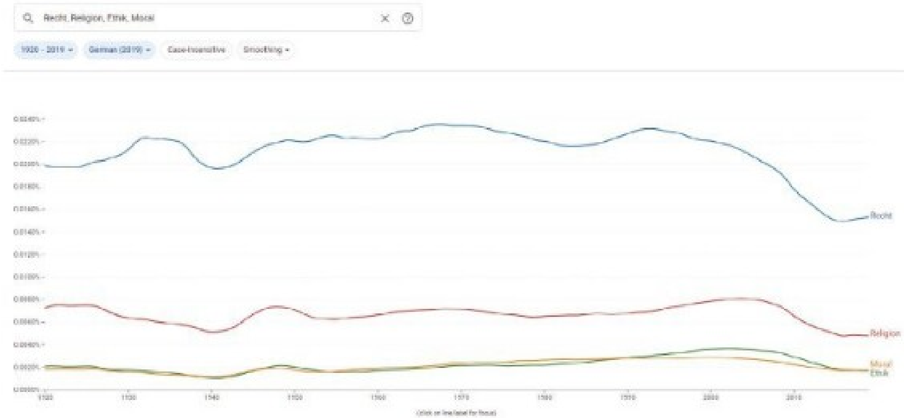
Ugyanígy nagyon komoly kockázata van annak, ha a jogot a társadalmi erkölcs kiváltására, tisztán technikai eszközként alkalmazzuk, vannak ugyanis olyan értékek, amelyeket a jog önmagában nem tud megőrizni és megvédeni.

A jog, az erkölcs és a vallás szavainak használati gyakorisága

A Google egyik alkalmazása (Google Ngram Viewer) lehetővé teszi, hogy a Google által feldolgozott több millió kötet szavainak előfordulási gyakoriságát, illetve a szavak egymás után következő előfordulásainak gyakoriságát különböző nyelveken elemezzük.

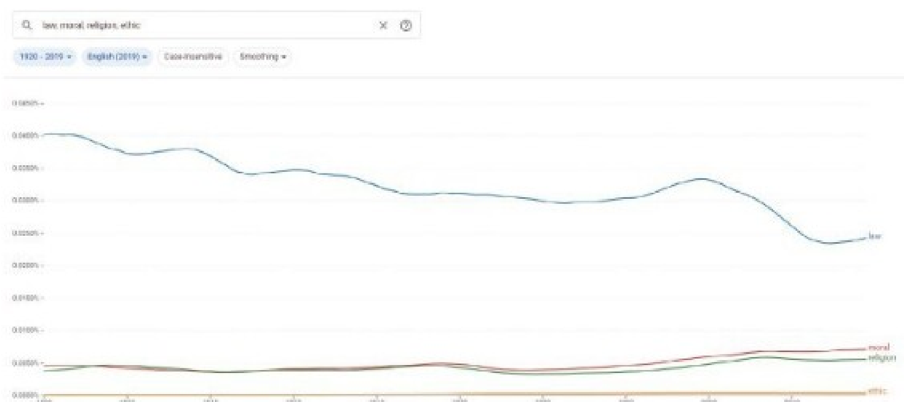
A Google Ngram Viewer[28] alkalmazása az 1800-as évektől kezdődően elemzi az adatbázisában szereplő szavak, illetve azok kapcsolatainak gyakoriságát. Az alábbi ábrákon néhány, számunkra érdekes szó előfordulási gyakoriságát mutatjuk be 1920-tól 2008-ig.

[28] A következő ábrák forrásai: https://books.google.com/ngrams. Jean-Baptiste Michel, Yuan Kui Shen, Aviva Presser Aiden, Adrian Veres, Matthew K. Gray, William Brockman, The Google Books Team, Joseph P. Pickett, Dale Hoiberg, Dan Clancy, Peter Norvig, Jon Orwant, Steven Pinker, Martin A. Nowak, and Erez Lieberman Aiden. *Quantitative Analysis of Culture Using Millions of Digitized Books*. Science (Published online ahead of print: 12/16/2010). A részletes használathoz: https://books.google.com/ngrams/info.

1. ábra: *Recht, Religion, Ethik, Moral szavak előfordulási gyakorisága (2021. március 25.), Google Ngram Viewer*

Hasonló az ábra az angol nyelvű szavak vonatkozásában is:

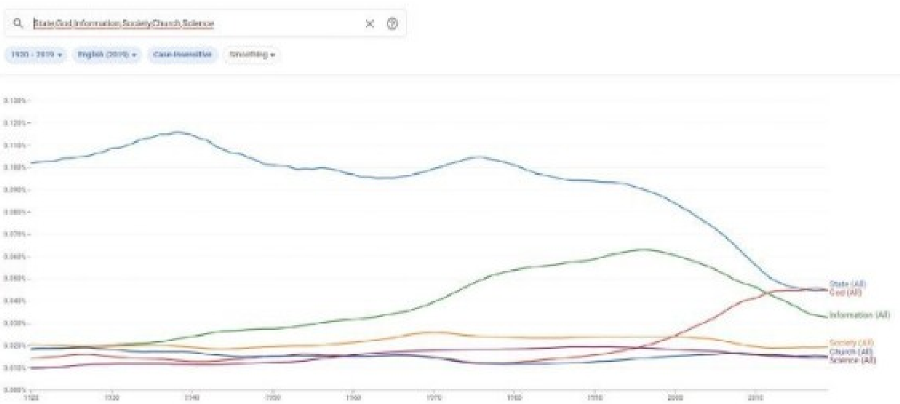

2. ábra: *Law, moral, religion, ethic szavak előfordulási gyakorisága (2021. március 25.), Google Ngram Viewer*

Az ábrákon jól látszik, hogy a közbeszédben a tisztán szakmai, jogi szóhasználat gyakorisága csökken, miközben az erkölcs vagy vallás fogalmai egyre fontosabbak lesznek. Jogászként azt gondolhatnánk, hogy a liberális demokráciák szóhasználata egyre hangsúlyosabban foglalkozik a joggal, és egyre kevésbé az erkölccsel vagy a vallással. Az adatsorok elemzése ennek

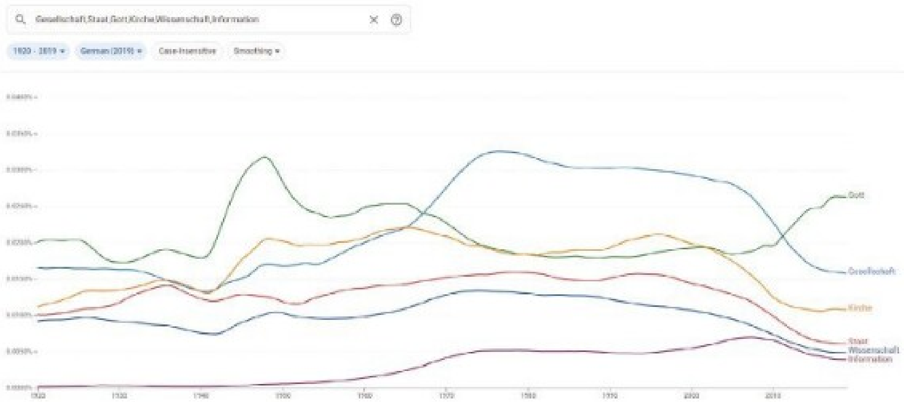
épp az ellenkezőjét mutatja. A köztudatban az erkölcs és a vallás másodlagos a joggal szemben, a közbeszéd szóhasználatának tendenciája viszont ennek ellenkezőjére utal.

Ahhoz, hogy az állam (és a közigazgatás) szerepét értelmezzük, fontos az ezzel kapcsolatos szógyakoriságok vizsgálata is. Meglepő tény az állam szó számának a csökkenése, és az ember lelki létére utaló szavak, úgymint egyház, Isten gyakoriságának növekedése, különösen a 2000 utáni évektől. Hasonlóan érdekes, hogy az információ szó – noha az információ mennyisége és jelentősége egyre nő – szóhasználati gyakorisága 2001 után csökken.

3. ábra: *Az állam, Isten, információ, társadalom, egyház és tudomány szavak előfordulási gyakorisága angol nyelven. (2021. március 25.), Google Ngram Viewer*

A német nyelvben ugyanezen szavak elemzése tendenciáját tekintve nagyon hasonló értékeket ad. Közös, hogy az államra és a társadalomra vonatkozó szavak használatának gyakorisága csökken; különösen jelentős a visszaesés a 2000-es évek közepétől a társadalom szóhasználati gyakoriságában is. Ezzel szemben a német nyelvben is nő az Isten szó használati gyakorisága a hetvenes évek közepétől (érdekes a második világháborút követő évek kiugrása).

4. ábra: *Az állam, Isten, információ, társadalom, egyház és tudomány szavak előfordulási gyakorisága német nyelven (2021. március 25.), Google Ngram Viewer*

A vallás és erkölcs normarendjeivel kapcsolatos témák növekedését látva egyre jelentősebb lesz az egyes normarendek kapcsolati mintáinak feltárása, a szabályozáskomplexitás elemzése. A szakirodalmat, ezen belül a hazai szakirodalmat áttekintve egyértelmű, hogy a jogelmélet jog – erkölcs – vallás viszonyát kutató részével mélységében az 1900-as évek harmincas éveitől a második világháború utáni időkig foglalkoztak a jogtudomány és teológia területén. A témakörrel foglalkozó munkák közül is kiemelkedik a később méltatlanul feledésbe merült Szemjon L. Frank *A társadalom szellemi alapjai* című írása.

Az egyes normarendek kapcsolatával napjainkra ismét több kutatás is foglalkozik, bár a kapcsolódási minták teljes feltárása még hiányzik.[29] Jellemzően inkább a természetjog felől közelítve kutatja ezeket a kérdéseket Kuminetz Géza[30] és Turgonyi Zoltán. Lényeges lenne, hogy kutatásaik

[29] Pokol Béla és Miskolczi-Bodnár Péter kutatásai az erkölcs és jog kérdésében ismételten kiemelik a téma aktualitását. Pokol Béla: Jegyzetek az erkölcs és a morál szerepéről a modern társadalmakban, *Jogelméleti Szemle*, 2005/3, http://jesz.ajk.elte.hu/pokol23.html (Letöltés: 2017. október. 22); Miskolczi Bodnár Péter: Az erkölcs és a jog szoros kapcsolata, *Polgári Szemle*, 11. évf., 2015/4–6, http://polgariszemle.hu/archivum/99-2015-december-11-evfolyam-4-6-szam/a-karoli-gaspar-reformatus-egyetem-tudomanyos-muhelyebol/688-az-erkoelcs-es-a-jog-szoros-kapcsolata (Letöltés: 2017. október 22.); Uő: Az ügyvédi összeférhetetlenségre vonatkozó jogi és etikai normák kapcsolata, in Sepsi Enikő (szerk.): *Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem 2016-os évkönyve. Folyamatos megújulás: reformáció(k) tegnap és ma*, Budapest, KRE–L'Harmattan, 2017, 300–329.

[30] Kuminetz Géza: *Egy tomista jog- és állambölcselet vázlata I.*, Budapest, Szent István Társulat, 2013.

nyomán létrejöjjenek olyan új iskolák, amelyek a kérdés módszeres vizsgálatát kellően fontosnak tartják, hiszen ma már világos, hogy a jog önmagában elégtelen ahhoz, hogy a társadalom működését kizárólagosan szabályozza.

A többkultúrájú társadalmakban egyértelmű, hogy önmagukban sem a jog, sem az erkölcs, sem pedig a vallás nem képesek arra, hogy a modern társadalmak működését önállóan szabályozzák. Ellenben egyre egyértelműbb az is, hogy amelyik társadalomban nincs világos jog-, erkölcs- és vallástudat, az a társadalom képtelen a más kultúrákkal való kommunikációra. Lényeges tehát a fogalmak tisztázása. Az aktuális kulturális és vallási válságok, a tömegbefolyásolás közvetlenné válása, a politikai élet technikai eszközökkel történő irányíthatósága, továbbá a multinacionális vállalatok sajátos normaalkotása újra felveti a régi kérdéseket: mi a jog, az erkölcs és a vallás viszonya?[31]

Mióta nyugaton a liberális államok[32] a vallást, pontosabban annak szabad gyakorlását mint alapjogot, emberi jogot, alapvető szabadságjogot értelmezik, továbbá mióta az erkölcsöt valamiféle részleges közmeggyőződésnek tekintik, a vallás és az erkölcs a jog által szabályozható valóságként, vagy éppen a jogtól teljesen független, így az állam életében értelmezhetetlen adottságként jelenik meg. Valójában azonban az állam és a társadalom életét a jog, az erkölcs és a vallás önálló terminológiai és szervezeti apparátussal, de mégis együttműködve szabályozzák.

A normák három különböző megnyilvánulási formáját meg lehet próbálni egyesíteni, azt állítva, hogy az egyik magában foglalja, vagy akár magába olvasztja a másik kettőt, ez a kísérlet azonban mindig torzult társadalmat eredményez. A jognak ugyan feladata, hogy az állampolgárok érdekében szabályozza a vallás vagy éppen az erkölcs gyakorlatát, ez a szabályozás ugyanakkor soha nem lehet teljes körű és kizárólagos. Ugyanígy önmagában sem a vallás, sem pedig az erkölcs nem lenne elég a társadalmi komplexitás szabályozására. A jog merev szöveghezkötöttsége, amelyhez – az esetek egy tekintélyes részében – hozzátartozik az erőszak alkalma-

[31] A kérdést részleteiben fejti ki: Birher Nándor – Janka Ferenc: Jog, erkölcs, vallás, *Deliberationes*, 2017/2, 188–200.

[32] A Böckenförde-paradoxon a politikafilozófiában a szekuláris liberális demokráciák önfenntartásának paradoxona: a szabadelvű állam olyan előfeltevésekre épül, amelyeket csak szabadelvűségének feladásával tudna garantálni. A paradoxon felállítója, Ernst Wolfgang Böckenförde német alkotmánybíró, jogfilozófus szerint a jogállam nem szükségszerűen garantálja az állampolgárok szabadságát (egy diktatúra is működhet jogszerűen a saját jogrendjéhez képest), ezért a jogot az igazságosságnak valamilyen külső mércéjéhez kell viszonyítani; ez a mérce Böckenförde szerint a vallásból származik, és így a szekularizációval az állam lemond róla.

zása is (szankció), jelentősen különbözik az erkölcs vagy vallás rugalmas, méltányos, és a szeretetre épülő szabályaitól. Más kérdés, hogy mindhárom társadalmi jelenség alapjainál az igazságosság fogalmát kell keresnünk.

Ahogy láttuk, a nyugati jogrendek az igazságosság fogalmát inkább a jogos/jogtalan kódjaira cserélik, éppen ezért nem is annyira a jogszabálynak, sokkal inkább a jogalkotóknak és a jogalkalmazóknak kell erkölcsösnek lenniük. Így ennek a személyes erkölcsiségnek kell – például az Alaptörvényben meghatározott módon – jogi szövegekké alakulnia. Hogy mindez hogyan történhet, a szóelemzés megmutathatja. De még mielőtt ennek a részleteit vizsgálnánk, elengedhetetlen a normák típusainak meghatározása.

A pontos definíció megalkotásához két vizsgálati szempontot kell meghatároznunk: a fogalom „ideális tartalmának a meghatározását" (társadalmi ortodoxia – helyes vélemény) és a „fogalomból következő gyakorlat" (társadalmi ortopraxis – helyes gyakorlat) meghatározását.

Szét kell választanunk a szükségszerű ideálist a szükségszerű gyakorlatitól. A kettő közti határ átjárhatatlan abban az értelemben, hogy a társadalmi ortodoxia állításait nem cáfolja a társadalmi ortopraxis gyakorlata. Konkrét példákkal élve, attól, hogy valaki Isten nevében öl, még nem biztos, hogy a vallás ortodoxiájával van a gond. A vallás szabályai, az ortodoxia szintjén egyértelműen tiltják az ártatlan megölését. Az ortopraxis, a helyesnek vélt gyakorlat viszont lehet hibás. A hiba korrekciója nem a vallás megváltoztatásában, hanem a gyakorlat kijavításában kell hogy álljon.

Vallás

A vallás lényege az embertől független „Szent"[33] felismerése. A vallásnak önmagában semmi köze sincsen sem a joghoz, sem az erkölcshöz. A vallás közvetlen „Teremtő–teremtmény" viszony, radikális és megmásíthatatlan alárendeltségben. A vallás célja az ember, mint hiánylény[34] teljességigényének betöltése.

Gyakori leegyszerűsítés, hogy a vallási törvényekből eredeztetik az erkölcsi, majd jogi szabályokat. Maga a jelenség egyáltalán nem újkeletű, hiszen a szabályozás ilyen jellegű egymásra épülésének feltételezése már az ókori kultúrákban is általános jelenség volt. A római jog az első, ahol az

[33] Otto, Rudolf: *A Szent*, Budapest, Osiris, 2001.

[34] Gehlen, Arnold: *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*, Berlin, Junker und Dünnhaupt Verlag, 1940, 15. Itt a hiánylény-fogalom a biológiai igényeknél tágabban értelmezendő. Ide tartozik az ember küzdelme az elmúlás ténye ellen is.

elhatárolás megtörtént. A jog mint önálló entitás akár az erkölcstől is függetlenül meghatározásra került. Ha azonban mélyebben szemügyre vesszük a kérdést, rögvest kiderül, hogy a vallások szent könyveiben szereplő parancsok, „törvények" nem tekinthetők sem közvetlen erkölcsi, sem jogi szabályoknak. Ezeket a parancsokat a gyakorlati törvénymagyarázók tették ténylegesen alkalmazható szabályokká. Dőreség lenne azt gondolni, hogy a vallási szabályok (parancsok, törvények) megtartását követően bárkinek is joga keletkezne Istennel szemben. A vallásnak nem ez a lényege. Minden vallás lényege, hogy az Isten az emberhez hajol – és nem fordítva.[35] Kierkegaard világosan fogalmaz: „Istennel szemben soha nem lehet igazunk." Ha ugyanis szeretünk valakit, akkor mindig azt akarjuk, hogy neki legyen igaza velünk szemben, és még fokozottabban van ez így az istenszeretettel. A vallás a hit személyes elköteleződésére épülő egzisztenciális kötődés a Teremtőhöz. Éppen ezért kell minden esetben elkerülni a vallás ortodoxiájának külső vizsgálatát. Az ember egzisztenciális tapasztalata miatt kockázatos konfliktusokat a vallás elveihez visszavezetni. Természetesen a vallás gyakorlata, praxisa már egy másik kérdés lehet.

A vallás társadalmi ortopraxisának megnyilvánulási helyei a vallási közösségek, mondhatjuk az egyház(ak). Az egyházakban az azonos vallású emberek a maguk emberi módján alakítják ki azokat a szabályokat, amelyek az istenükhöz kötik őket. Az egyház azonban sosem azonos a vallás tiszta lényegével. Az ortopraxisnak természetesen az ortodoxia igazságait kellene szolgálnia a gyakorlatban. Hogy ez milyen mértékben valósul meg, már konkrét jogi és etikai kérdés is lehet. Az államnak feladata a vallás gyakorlatát felügyelni, de éppenséggel az is előfordulhat, hogy egyes vallási parancsok nem felelnek meg az egyén morális meggyőződésének. Az egyház fordítja le gyakorlatra azt a kötelességet, hogy az egyén ragaszkodjon

[35] Hogyan lehetne például az alábbi szavakat akár tisztán erkölcsi, akár jogi kategóriaként értelmezni – annak ellenére, hogy szerepel köztük a „parancs" szó. „És most halld, Izrael! Mi mást kíván tőled az Úr, a te Istened, mint azt, hogy féld az Urat, a te Istenedet? Járj az Úr útjain, szeresd őt, és szolgálj a te Uradnak, Istenednek teljes szívedből és teljes lelkedből! Tartsd meg az Úr parancsait és rendeléseit, amelyeket ma adok neked, hogy jó dolgod legyen! Nézd, az Úré az ég, a magasságos ég, a föld és minden, ami rajta van! Mégis a ti atyáitokat kedvelte és szerette az Úr. Az ő utódaikat, vagyis titeket választott ki minden nép közül, miként ez ma nyilvánvaló előttetek. Metéljétek tehát körül szíveteket, és ne keményítsétek meg nyakatokat, mert az Úr, a ti Istenetek a legfelségesebb Isten, a legnagyobb Úr, nagy, hatalmas és félelmetes Isten, aki nem néz sem személyre, sem ajándékra. Igazságot szolgáltat árvának és özvegynek, szereti a jövevényt, élelmet és ruházatot ad nekik. Szeressétek ti is a jövevényeket, mert egykor ti is azok voltatok Egyiptom földjén! Féld a te Uradat, Istenedet, csak őneki szolgálj, őhozzá ragaszkodjál, és az ő nevére esküdj! Ő a te dicsőséged és a te Istened! Ő művelte azokat a nagy és félelmetes dolgokat, amelyeket tulajdon szemed látott." (2Móz 10,12–21)

a teremtőjéhez, értékesnek fogadja el az életet (akár jelenvaló, akár túlvilági formájában). Ez azonban nem mindig sikerül megfelelően. Maga Jézus is éppen ezért akarta „beteljesíteni, nem eltörölni" a törvényt.[36] Pontosan emiatt lehet és van szüksége az egyházi tevékenységnek mind az erkölcs, mind pedig a jog kontrolljára.[37] Ez a kontroll azonban soha nem érintheti a vallás társadalmi ortodoxiáját.

Erkölcs

Amíg a vallás az Isten–ember viszonyban értelmezhető, addig az erkölcs a közösség–egyén viszonyban. Az erkölcs rendeltetése, hogy a társadalmi együttélésnek értelmet adjon (hogyan cselekszem jól a közösségemben?), továbbá, hogy a cselekvést az egyén a saját identitásában is értelmezze (mit mond a lelkiismeretem). Az erkölcsben az egyik mozzanat a közösségtől irányul az egyén felé (éthosz), a másik pedig az egyéntől a közösség felé (ethosz, morál). Az erkölcs célja, hogy a közösség élete, beleértve az egyén életét is, minél harmonikusabb, a közösség fenntartására minél alkalmasabb legyen. Az erkölcs célját tekintve olyan evolúciós előny, amely a közösség tartós fennmaradását biztosítja. Alapja a bizalom, az egymásra hagyatkozás és a közösségégért való felelősségvállalás, képesség a jó és a rossz fogalmainak használatára. „Világos, hogy az etikának semmi köze a köznapi értelemben vett büntetéshez"[38] Az etika egy sajátos megnyilvánulása a természetjog, ami inkább etika, mint jog,[39] a természetjog tekintélye morális jellegű, a szankciói pedig közvetlenül a közösség létét érintik. A természetjogi normák megszegésének következménye a „rossz, a jó hiánya, a pusztulás".

Az emberi normák kialakulása, a mi-tudat erkölcsi-normatív körvonalazása az az evolúciós előny, amely az emberi fajt ennyire életképessé tette. A mi-tudat egyszerre jelent lehetőséget és kényszert. Lehetőséget a saját érvényesülésre, és kényszert a másik érvényesülésének vagy érvényesülése

[36] „Ne gondoljátok, hogy megszüntetni jöttem a törvényt vagy a prófétákat. Nem megszüntetni jöttem, hanem teljessé tenni." (Mt 5,17) Ezt a gondolatmenetet folytatja Jézus, amikor a törvény erkölcsi tökéletesítéséről beszél: „Hallottátok, hogy a régiek ezt a parancsot kapták: Ne ölj! Aki öl, állítsák a törvényszék elé. Én pedig azt mondom nektek: Már azt is állítsák a törvényszék elé, aki haragot tart embertársával." (Mt 5, 21–22)

[37] Nagy Péter: Dósa Elek élete és egyházi munkássága, *Theológiai Szemle*, 2015/1, 43–49.

[38] Wittgenstein, Ludwig: *Tractatus 6.422.*, Budapest, Akadémiai, 1989

[39] Coing, Helmut: *A jogfilozófia alapjai*, Budapest, Osiris, 1996, 189.

lehetőségének respektálására is. Ennek a magasabb érzelmi szintű megfelelője a felelősségtudat és a szeretet. Az igazi erkölcs nem egy egyszerű „én–te" viszony, hanem komplex „mi" kapcsolat.

Az erkölcs társadalmi ortopraxisa az erkölcs gyakorlati megvalósulása, a szokás.[40] Az „így szoktuk, így van rendjén" magatartás vezet az erkölcsi normák definiálásához, az erkölccsel ellentétes cselekedetek szankcionálásához, vagy éppenséggel a szakmai etikai kódexekhez, amelyek gyakran inkább jogpótlékok, semmint igazi erkölcsi tartalmú szabályok.

Az erkölcs társadalmi ortopraxisában megjelenik, hogy az erkölcs egyszerre szabályozza az egyén és a közösség „belső magatartását", és ad egyfajta „külső elvárás" keretet is. A szokásról való diskurzus, a szokások különbözősége lazítja fel az erkölcs eredeti jelentését.[41] Az, hogy a normák szabályozása vagy az élet gyakorlata felől közelítünk egy adott, erkölcsi döntést igénylő kérdéshez, adja a normatív és nem normatív etikák közti különbséget. A normatív etikák érvelését továbbgondolva vélhetjük, hogy az erkölcs akár a jog által kiváltható is lehetne, hiszen mindkettő alapja a kötelesség. A valóságban azonban nagy különbség van aközött, hogy ez a kötelesség az egyén belső meggyőződéséből (mit KELL tennem?), vagy a szankciótól fakadó félelemből fakad-e (mit LEHET tennem)? Valójában az erkölcs gyakorlata mindig az élethez rugalmasan alkalmazható kötelességet jelent.

A jog mint igazságos rend

A jog ortodoxia szintjén való definíciójának megtalálása nagyon nehéz feladat, hiszen a „mi a jog" kérdésre nincs egységes válasz. Éppen ezért most a jogot, mint igazságos rendet értelmezzük. Abban az esetben, ha a jogpozitivizmus oldaláról közelítve a jogot önmagából akarnánk levezetni, ki kellene jelentenünk, hogy a jognak egyáltalán nincs – és nem is lehet – társadalmi ortodoxiát érintő szintje. Ezzel szemben azt állítjuk, hogy az „akarat nem öncélúan vezeti pórázon az értelmet", hanem azért, hogy a társadalom igazságos legyen. A jog az igazságosságra irányított

[40] Fogalmi kiindulópontként úgy foglalhatjuk össze az erkölcs fogalmát, mint a társadalom közösségének bevett meggyőződéseit, normáit és értékeit tagjai viselkedéseit illetően a jó és a rossz, a helyes és helytelen dimenziójában. Nem szószerinti idézet, lásd: Pokol Béla: *Társadalomtudományi trilógia*, Budapest, Telemedia Network Bt., 2008, 45.

[41] Azt a magatartási szabályt, amit egy mai társadalomban kényszerűen követni kell, ma már nem az erkölcsi normák mondják ki, hanem a jog szabályai. Nem szószerinti idézet, uo., 45.

akarat. A jogban az akarat elsődlegesen a hatalmon (uralmon[42]) keresztül jelenik meg. A jog az emberek között jelöl ki hatalmi viszonyokat, nevez meg jogosultakat és kötelezetteket. A jog eredeti értelmében, a társadalmi ortodoxiában igazságos, mindenkinek megadja azt, ami neki jár. Azzal együtt, hogy a jog a társadalmi rend alapja, az erény pedig a joghoz kapcsolódó erényként értelmezhető.[43] A jog célja a társadalmi rend egyértelmű meghatározása és fenntartása, ha szükséges, akár szankciók alkalmazásával is. Brentano megfogalmazásában: „[...] Arndts pandektákat tartalmazó tankönyve szerint például a jog »az akarat uralma valamely tárgy felett« [...] a jogi tekintélyek [...] nem vetik fel [...], hogy az egyedi akarat miképpen működik saját jogkörében [...] A jog az egyes ember erőinek zavartalanul szabad, jogilag biztosított működése a legfőbb jó szolgálatában."[44] A definíció ugyan nem teljesen ellentmondásmentes, két dologra azonban rávilágít: egyrészt a jognak kötődnie kell valamiféle feltétlen bizonyossághoz az igazságot illetően, másrészt szükséges, hogy a jogot alkalmazó egyén vagy közösség rendelkezzék erkölcsi tudattal. (A jövőben fontos kérdés lesz, hogy az automatizált, gépi tanuláson alapuló jogi döntések mennyiben lesznek képesek az imént említett kritériumnak megfelelni? Egészen pontosan ki kell majd jelölni, hogy az objektívnak tűnő [gépi] döntések jog-bizonyosságáért fel lehet-e áldozni az igazságosság eszményét.)

A kérdés pontosításában legtovább Alexandre P. D' Entrèves jutott, aki megállapítja, hogy a jogszabály erkölcs alá rendelése meghaladott és elfogadhatatlan, azonban a természetjog – mint a szabályozáskomplexitás egy módja – létének felismerése a jog és erkölcs összekeverése helyett arra irányítja a figyelmet, hogy magának a jognak is van az erkölcsi kötelezettségtől eltérő, de attól nem elszakított jellege.[45] Ez a jelleg pedig magából az emberből, mint a jog és erkölcs igazi céljából fakad.

A jog ortopraxisa a jog fogalmát nem az igazságosság, hanem gyakran a hatalom irányából értelmezi. A jog így könnyen politikává alakul. A politika által kijelölt tekintélyek határozzák meg, hogy mi a jog, és rendelnek erőt a jog végrehajtásához. Az már csak technikai kérdés, hogy a politika az általa kijelölt jogalkotó tekintélyt isteni akarathoz, erkölcsi legitimáci-

[42] A továbbiakban a hatalom fogalmat használjuk az uralom fogalmára is. A weberi különbségtételt itt nem tekintjük relevánsnak.

[43] Lábady Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*, Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 1998, 130–131.

[44] Brentano, Franz: *Az erkölcsi ismeret eredete*, Budapest, Kossuth, 1994, 125–126.

[45] D'Entrèves, Alexandre: A természetjog, in Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*, Budapest, Osiris, 1998, 197.

óhoz vagy éppen a demokrácia szavakhoz köti-e. Az igazságosság szerepét átveheti a hatalom kérdésének kódja. A jog értelmezése a gyakorlatban attól a természetjogi formulától, miszerint a jognak van az államhatalomtól független, örökérvényű területe, eljut oda, hogy ilyen független tartalom bizonyítható módon nincs. Stammler definiciója szerint „A jog gondolata ezzel szemben nem más, mint az akarat feltétlenül lehetséges módjainak szükségszerű kifejtése."[46]

Részben a hatalom oldaláról közelít Coing is, aki szerint a közösség megfelelő szervezése létrehozza a béke állapotát. A jog – a hatalom megfelelő szervezésével – a biztonság és a béke, az igazságosság és az egyenlőség, továbbá a szabadság rendje. „A jogrend nem más, mint a béke rendje."[47] Ez a béke törik meg akkor, ha a jog a hatalom szolgálatába áll, és célja nem a társadalmi (globális) igazságosság megvalósítása, hanem az erős (hatalommal rendelkező) jogának a biztosítása. Hogy ez elkerülhető legyen, szükség van a másik két normarendre is.

Ezen a ponton találkozunk azzal, hogy a szabályozás az ortodoxia szintjein a kizárólagosságra, a fogalmi tisztaságra, az egyszerűségre törekszik. A gyakorlatban, az ortopraxisban ez azonban nem lehet megvalósítható. Itt a komplexitásnak,[48] a fogalmak sűrű kapcsolati mintáinak kell kialakulnia. Fontos azonban folyamatosan figyelemmel lenni arra, attól, hogy az egyes normarendek fogalmai definiált viszonyokban állnak egymással, nem szabad azt feltételeznünk, hogy a normarendek közös halmazokat alkotnának.

A jog, vallás, erkölcs fogalmainak látszólagos közös halmaza

A vallás, erkölcs, jog alapfogalmainak tisztázása után egyértelmű, hogy mindhárom fogalom a „találkozásról", az egyéni és közösségi emberi életről szól. A találkozás a személyek közötti viszonyt jelenti, amely minden élet forrása. Szellemi és biológiai értelemben egyaránt. „Minden valóságos élet – találkozás."[49] Ezen a közös vonatkozáson kívül azonban egyértelműek a különbözőségek is.

Természetesen az ortopraxis szintjén a „találkozás", mint közös vonatkoztatási pont miatt a jog, a vallás és az erkölcs összehangolt működése

[46] Stammler, Rudolf: A jogtudomány elmélete, in Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*, 98.
[47] Coing, Helmut: *A jogfilozófia alapjai*, Budapest, Osiris, 1996, 134.
[48] Luhmann, Niklas: *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Budapest, Gondolat, 2006, 162–165.
[49] Buber, Martin: *Én és Te*, Budapest, Európa, 1991, 15.

elengedhetetlen a társadalom számára. Az összehangolt működés – ahogyan azt már megállapítottuk – nem jelentheti egyik vagy másik fogalom kizárását az értelem területéről, vagy éppenséggel az alárendeltséget. Egyetlen egy vallás sem tarthatja fenn magának az igényt a társadalom jogi szabályozására. De egyetlenegy jogrend sem gyarmatosíthatja a vallásokat az emberi jogok álruhájában. Természetesen vannak minderre kísérletek, eredmények azonban kevésbé láthatóak.

Lényeges tehát a világos megkülönböztetés: az ember nem tud vallás, erkölcs és jog nélkül emberként élni. De sohasem gondolhatja azt sem, hogy az Isten majd erkölcsöt vagy jogot ad közvetlenül, az ember közbejötte nélkül, vagy éppen, hogy az erkölcs kiváltja az Istent, esetleg a jogrend feleslegessé teszi az erkölcsöt vagy a vallást. Mindegyik fogalom a maga tisztaságában a „találkozás" alapkategóriája. A vallás találkozás a „teljesen mással", az erkölcs találkozás a Másikkal, a jog találkozás a jogosulttal/kötelezettel.

Pontosan emiatt a világos distinkció miatt érthetetlen, hogy egy isten miért küldene bárkit is szent vagy nem szent háborúba, vagy miért lenne értelme azt gondolni, ha erkölcsös vagyok, a mennybe kerülök. Vagy éppenséggel miért lenne erkölcsi kötelességem a jog megtartása?

Ezek olyan fogalmak, amelyek között nincs és nem is lehet közvetlen összefüggés. Ezt a tisztaságot követeli meg az ortodoxia. Ezzel együtt viszont az is teljesen világos, hogy a három fogalom csak együtt adja a „találkozás", a valóságos élet teljességét az ortopraxisban.[50]

Az ortodoxia szintjén elemzett fogalmakat meg kell hagyni a maguk tisztaságában, ezzel elkerülve az olyan kijelentéseket, hogy a vallások a háború forrásai, az erkölcs relatív, vagy nincs igazság.[51]

---

[50] A kérdést részletesen elemzi Szemjon L. Frank: *A társadalom szellemi alapjai*, Budapest, Kairosz, 2005, 213–245.).

[51] „Így tehát azt, ami más erények cselekedeteiben helyes, amire az erény mint sajátos tárgyára irányul, kizárólag a cselekvőhöz viszonyítva kapjuk meg. Azt pedig, ami az igazságos cselekedetben helyes, a cselekvőhöz való viszonyítás nélkül, máshoz viszonyítva állapíthatjuk meg: azt mondjuk ugyanis igazságos cselekvésnek, ami valamilyen egyenlőség szerint megfelel a másiknak, például a jogos bér kifizetése a nyújtott szolgáltatásért. Így tehát azt mondjuk igazságosnak, mintegy az igazságosság helyességét tartalmazónak, amire az igazságos cselekedet irányul, nem véve figyelembe, hogy miképpen jön létre a cselekvőtől. De más erények esetében a helyes csak annak alapján állapítható meg, hogy miképpen ered a cselekvőtől. Ezért az igazságosság tárgya, amit igazságosnak mondunk, sajátosan, más erényeknél jobban önmaga szerint határozható meg. Ez pedig a jog. Tehát nyilvánvaló, hogy a jog az igazságosság tárgya." (Aquinói Szent Tamás: *A Summa Theologiae*, II-II, q. LVII, 1.)

Árnyaltabb a helyzet az ortopraxis szintjén. Itt már korántsem a tiszta, személyes „találkozás" határozza meg a viszonyokat, hanem háborúba keveredik a hatalom akarása, az ész egyeduralma vagy a hit kizárólagossága is. A vallási közösségek, az azonos szokású csoportok vagy éppen a politika résztvevői a saját rendszerük kódjai szerint igyekeznek minél nagyobb hatalmat koncentrálni.

Ez persze folyamatosan azzal is jár, hogy az egyes normarendek egymás közvetlen befolyásolására is törekszenek. A szokások, a lobbiérdekek hatnak a politikára, a politika a vallási közösségekre, a vallási közösségek a szokásokra. Előfordulhat, hogy egyik vagy másik rendszer szinte teljes egészében magába olvasztja a másikat. Így keletkeznek a vallásháborúk, vagy ettől próbál meg kötelező érvényű lenni az értéksemleges erkölcs.

Hans Kelsen megállapítja, hogy a jog és az erkölcs között az egyetlen közös vonás az lehet, hogy mindkettő norma, azonban tartalmilag nem lehetnek azonosak, mivel szerinte több morál illetve abszolút igazságosság létezhet. Csak egy vallás közbejötte abszolutizálhatná végérvényesen az erkölcsöt és a jogot.[52] Ez viszont nem elvárható a modern társadalomban. Mivel Kelsennél sem történt meg a világos elválasztás, sőt az igazságosság és az erkölcs fogalmait tévedésből a vallás fogalma alá rendeli, eljut oda, hogy minden mérce relatív. Az ember feladata pedig, hogy együtt tudjon élni ezzel a relativitással. Ezzel a gondolattal egészen addig nem is volt semmi baj, amíg nem diktátorok állították fel abszolútként saját relatív erkölcsi mércéjüket például a második világháború alatt faji kérdésekben, vagy amíg valamelyik egyházi közösség nem tekintette saját magát és vallását egyedül üdvözítőnek, leigázva ezzel más kultúrákat. Az egyensúly megőrzéséhez feltétlenül fontos a vallási, erkölcsi, jogi identitás világos kijelölése és megőrzése. Ha gyengül az ortodoxia, értelmetlenségre van ítélve az ortopraxis küzdelme.[53]

Ez olyan empirikus tény, amelyet semmilyen társadalmi diskurzusban nem lehet figyelmen kívül hagyni.

[52] Karácsony András: *Jogfilozófia és társadalomelmélet*, Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor, 2000, 41. Sajátos, hogy az 1900-as évek első felében a jog és erkölcs elválasztását látták a jogpozitivizmus vívmányának; valójában nem elválasztásról volt szó, hanem arról, hogy a jog maga alá próbálta gyűrni az erkölcsöt, elvéve ezen utóbbi társadalomformáló jelentőségét. Horváth Barna: *Az erkölcsi norma természete*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2005, 143–144.

[53] A keresztények hite szerint a kereszténység győzelemre rendeltetett. Ehhez a győzelemhez a kereszten, a hiten és szereteten, nem a földi háborún át vezet az út. Ha keresztényként nem becsüljük az életet, ha nincsenek utódaink, ha nem vállaljuk a keresztény küldetést, azok fognak diadalmaskodni, akik még a győztes háborúkban látják az üdvösségüket.

Hermann Kantorowicz 1906-ban álnéven megjelent *Der Kampf um die Rechtswissenschaft* című munkájában már felismerte, hogy a jurisprudenciának, amely „oly sok rosszat tanult mesterétől, a teológiától", jó útra kell térnie, ugyanúgy, ahogy maga a teológia is kezd jó útra térni, azaz szakít a fikciókkal és a vallás igazi lényegére koncentrál, ugyanúgy a jognak is meg kell találnia az igazi lényegét, az igazságosságot. „A mozgalom tehát minden erejével egyetlen célra törekszik, mely az összes említettet magába zárja: az igazságosságra, mely minden jogi ténykedés legmagasabb célja."[54]

Ahogy már jeleztük, komoly értelmezési nehézségek származtak abból, hogy a jog, a vallás és az erkölcs fogalmait a gondolkodók nem határolták el egyértelműen egymástól. A látszólagos elhatárolási kísérletek inkább megsemmisítési törekvések voltak. Wittgenstein vagy Luhmann a jog és erkölcs szétválasztása során az erkölcs „kimondható" aspektusait a jog halmazába olvasztotta, és a maradékot egy másik, kimondhatatlan vagy értelmezhetetlen szférába katapultálta. Ennek a fordítottja történik akkor, amikor a vallásba olvad bele a jog.

A világos szétválasztás amennyire fontos, annyira nehéz is, mert három tudománynak kellene egymással karöltve dolgoznia – a hatalmi harcok helyett. A jogtudománynak, a filozófiának és a teológiának együttműködve kellene kialakítania az élhető és fenntartható normák rendszerét. A három tudományterületnek együttesen kellene egy nemzetek feletti szabályozáskomplexitást leírnia. Ennek a komplexitásnak nemcsak nemzetközi jognak, hanem nemzetközi erkölcsnek és egyetemes vallási értékek megfogalmazásának egyszerre kellene lennie. Talán nem is annyira szabályok megfogalmazására, mint valós „találkozásokra" lenne szükség. Az egyes társadalmi alrendszerek kulcsszereplőinek egyeztetésére. Esetleg ezáltal lehetne a személytelen, globális, és a saját kódja szerint hatékony társadalmi struktúrákat emberibbé, más szóval fenntarthatóvá tenni. Minderre jelenleg kevés az esély, azonban a COVID-19 elején még úgy tűnt, vannak együttműködésre utaló jelek a politikában a járvány leküzdése érdekében az, de a magas szintű egyházi vezetők intenzív egyeztetései is ebbe az irányba mutattak.[55]

[54] Kantorowicz, Hermann: Küzdelem a jogtudományért, in Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*, 65, 70.

[55] Ferenc pápa *Mindnyájan testvérek* (Fratelli tutti) című enciklikája: http://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html (Letöltés: 2021. március 26.)

A normák együttes alkalmazása

Látszólag kézenfekvő az a fejlődéstörténet, amellyel a mai jogértelmezésig eljutunk. Eszerint a felfogás szerint a primitív ember először azt képzelte, Isten a jogalkotó, egyúttal ő határozza meg az erkölcs szabályait is. Ezt követte az az időszak, amelyben az emberek úgy gondolták, „Isten a hatalmát delegálta" a fejedelemnek, aki Isten nevében lett jogalkotó és az erkölcsök legfőbb őre.[56] Aztán a felvilágosult ember „kinőtt a kiskorúságából", és először az észre, majd a hatalom és a pénz médiumára építve létrehozza azt a jogot, amely lényegét tekintve magába foglalja a hit és az erkölcs szabályait egyaránt. Az ezen a jogrenden túlmutató hitek és erkölcsök pedig már nem jelentették a közösség érdemi dolgait.

Mára jutott el a gondolkodás odáig, hogy felismerje: tévút, ha a jog az erkölcs és a vallás szabályait ki akarja váltani, vagy azokat egyszerűen ki akarja zárni az érvényes normák világából. Ehelyett a feladat a háromféle norma egyensúlyának a megtalálása, amelyben a jog, az erkölcs és a vallás, mint három teljesen önálló, ám a közösséget alkotó emberben (találkozásban) összekapcsolt valóság alapozza meg a társadalmat. Ebben az esetben nyugodtan elfogadhatjuk Luhmann kijelentését arra vonatkozólag, hogy csak a jog képes megmondani, mi a jog és mi a jogtalanság, azonban azt is világosan kell látni, hogy ehhez a jogfogalomhoz szükség van még egy önálló erkölcs és vallásfogalomra is, hiszen ezek a fogalmak tudják meghatározni azt, hogy ki az ember, akiért (és akitől) a jog is származik.

Amíg nyugaton a jog, erkölcs és vallás szétválasztása az utóbbi két fogalom értelemből való kizárásához vezetett, addig a vallási jogokban ennek fordítottja történt. A vallás olvasztotta magába a jog és erkölcs fogalmait, vallási jog formájában. A kérdésben még mindig Max Webernek az 1900-as évek elején kidolgozott vallásfenomenológiája az irányadó, különösen a kétkötetes *Gazdaság és társadalom* című munkájában megfogalmazottak, amelyek a maga korukban valóban úttörő jelentőségűek voltak. A munka kiemelkedő törekvése, hogy megpróbálta külön-külön értelmezni a vallás, erkölcs, gazdaság jelentését.

A mai vallásközi párbeszédben is jelentős szerepe lehet annak, hogy tisztázódjanak az egyes normák közti viszonyok. Meg kell tudni magyarázni, hogy a muszlim vallásról keresztényre áttérő ember kivégzése nem Isten akarata, hanem a közösség egy hibás önvédelmi mechanizmusa,

[56] A hatalom és a vallás kérdéseinek összefüggéseiről: Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*, Budapest, Osiris, 1996.

esetleg egy jogszabály alapján végrehajtott cselekedet. Nagyon komoly félreértések forrása az, amikor a nyugati jogot más kultúrák jogi-erkölcsi-vallási komplexitásával igyekszünk összevetni vagy egyenesen kultúrákra erőltetni. Pontosan annyira értelmetlen, mint mikor az Egyesült Államok katonáiról állítják egyes országokban, hogy gonosz keresztes lovagok.

Félreérthető, ha egy jogrendet vallási eredetűnek gondolunk, ahogy félreérthető az is, ha azt gondoljuk, a jognak nincs más alapja, mint a jog. A jogrend és az erkölcs sosem fogja az embert megváltani, nem is ez a céljuk. Ugyanígy a vallási rendőrség sem fogja soha közelebb vinni az Istenhez az embert. Valójában nem a jognak, hanem az embernek kell vallásosnak lennie ahhoz, hogy a teremtőjéhez közelebb kerülhessen. Az ember vallásossága – a vallásosság szó lényegi értelmében – nem lehet egyszerűen formális vallásosság.

Fontos tudatosítani, hogy az ember nem egyszerűen azért hisz Istenben, mert üdvözülni akar, vagy mert fél valamiféle pokoltól. Az ember azért hisz Istenben, mert számára ez egzisztenciális szükségszerűség, hiszen léptennyomon Istenbe botlik, aki nélkül nem tudja önmagát, a végességét értelmezni. Hasonló ehhez az is, hogy az ember nem azért erkölcsös, mert fél a kirekesztéstől, hanem azért, mert különben nem lenne képes önmagát egészséges személyként értelmezni, képtelen lenne valamely közösséghez tartozni. Az is világos, hogy az állampolgár az esetek többségében nem azért követi a jogot, mert olvasta Luhmann társadalomelméletét vagy az Alaptörvényt, vagy egyszerűen mert retteg a szankcióktól, hanem azért, mert a jogrend védi az alapvető érdekeit, viták esetén pedig objektívnek tűnő keretrendszert ad a döntéshez.

Ilyen módon persze van összefüggés erkölcs, vallás és jog között, de ez az összefüggés sosem érinti az „érvényesség" kérdését. A Tízparancsolatot ugyan Isten adta, de az ettől még nem lesz érvényes jog. Attól, hogy mind a jog, mind az erkölcs, mind pedig a vallás az emberre vonatkozik, még nem lehet egymásba olvasztani őket.

Felesleges lenne megpróbálkozni azzal, hogy a vallást megfosszuk isteni megalapozottságától, vagy hogy a jogrendet transzcendens legitimáció alá rendeljük. Ezek a törekvések mind kudarcba fulladnak.[57] Ehelyett egy olyan emberképet kell kialakítani, amely a jogot, erkölcsöt és vallást egyaránt magába foglalja. Nem a jog, erkölcs vagy vallás halmazának kell e közös részét mindenáron megtalálni, hanem egy nagyobb halmazba kell mindhárom jelenséget elhelyezni. Ez a halmaz pedig az emberi egyéni és

[57] Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam*, Budapest, Dialóg Campus, 2017, 151–152.

kollektív önértelmezés halmaza. Az embert olyan létezőnek kell felfognunk, akinek az önértelmezéséhez és a közössége túléléséhez szüksége van vallásra, erkölcsre és jogra. Az, amit „jogképzetnek" hívnak, nem egyéb, mint az „énképzet", amelyikben helye van annak a kérdésnek is, hogyan viszonyul az én akaratom, az én erkölcsöm és vallásom a rám vonatkozó állami akarathoz.

Rudolf Stammler értelmezésében[58] Luther összekapcsolja a jogot és a vallást: ha az igazi keresztények nem laknának oly távol egymástól, a jog tulajdonképpen nélkülözhető lenne. Jól látható, hogy ebben az értelmezésben a vallás vindikál magának elsőbbséget a jog területe felett. Stammler megállapítása szerint mindez nem megalapozott, szét kell választani a vallást és a logikailag szükséges társadalmi akaratot. A jog a társadalmi rendet védi, ez a rend pedig nem a vallás területe. Ahogy láttuk, napjainkra a helyzet megfordult, és a társadalmi rend védelmének narratívája igyekszik az erkölcs és a vallás helyét is elfoglalni. Talán így lehetne ezt megfogalmazni: ha lenne jogbiztonság, nem is kellene erkölcs vagy vallás. Érezhető a kijelentés abszurditása.

Luther pontosan egy konkrét jogeset miatt jut el oda, hogy az egyes normarendeket célszerű elválasztani egymástól. A jogkérdés arra vonatkozott, hogy ki jogosult sört főzni? Luther világosan látta, hogy a Szentírásból önmagában nem válaszolható meg a jogkérdés. Ekkor kezdte el vizsgálni, hogy az erkölcs mennyiben segíthet a döntésben, míg végül továbblépett a „jog helyessége" feltárásának irányába. Luther volt talán az első, aki a „módszertisztázás" segítségével felvetette a fogalmak szétválasztásának szükségességét, ez ugyanis a feltétele annak, hogy a különböző normákat együtt is megfelelően tudjuk alkalmazni.[59]

A következőkben összefoglaljuk a *Szabályozáskomplexitás* kötetben leírtak átvételével a három normarend viszonyát:

A normarendek elválasztásának szükségszerűségére példaként említhetjük, hogy a látszattal ellentétben a „Ne ölj!" szabály nem pontosan ugyanazt jelenti a jog, az erkölcs és a vallás normarendjében. A jogban az, „aki mást megöl" büntetendő, feltéve, hogy cselekménye veszélyes a társadalomra. Egy magzat megölése vagy az eutanázia ugyan emberölés, de egyes jogrendek normarendjében mégsem válik emberöléssé, büntetőjogi tényállássá, mert a jogalkotó ennek nem tulajdonít társadalomra való veszélyes-

[58] Stammler, Rudolf: *Theory of Justice* (transl. Isaac Husik), https://archive.org/stream/RudolfStammler1925TheoryOfJustice/Rudolf_Stammler%20(1925)%20Theory%20of%20Justice_djvu.txt (Letöltés: 2017. december 20.)

[59] Köbel Szilvia: *Az állami és a felekezeti egyházjog alapjai*, Budapest, Patrocinium, 2019.

séget, vagy azt egyszerűen nem szabályozza. (Például azért, mert nem tekinti büntetőjogi szempontból embernek a magzatot, vagy a kivételek között meghatározza, mikor lehet mégiscsak embert ölni.) Az erkölcs normarendje teljesen másképp közelít ehhez a kérdéshez: itt a „Ne ölj!" parancsának értelmezésénél megjelenik a közösség szokása és a személyes lelkiismeret. Hiába teszi lehetővé a jogszabály az abortuszt, attól az anyának még lesznek lelkiismereti nehézségei.[60] A vallás normarendje pedig az egész kérdéskört egy magasabb szintre emeli, és a Teremtő–teremtmény viszonyban értékeli a „Ne ölj!" parancsát, beleértve akár a környezetkárosítást, a káros szenvedélyeket vagy az állatok elpusztítását is.[61]

Világos tehát, hogy önálló logikai és terminológiai rendben működő normarendekről van szó, amelyek mindegyike a saját szabályai szerint, normatívan zártan transzformálja a külvilágot önmaga jelrendszerévé.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a normarendek között ne lenne kapcsolat, azok ne „kognitív nyitottsággal" közelítenének egymás felé. A természetjognak például az lenne a feladata, hogy a kognitív nyitottság mentén kialakult kapcsolati mintázatot leírja, és az önkibontakoztatás, illetve a fenntarthatóság elve mentén az egyéni és közösségi emberi életre alkalmazza. Értelmezésünk szerint a természetjog nem jog, nem erkölcs és nem is vallás, vagy ezeknek a közös halmaza, hanem a három normarend együttműködésének élő mintázata.

A természetjog működése során figyelembe veszi a jogrend emberközpontú célját, és egyúttal megoldásokat is nyújt gyakorlati kérdésekben az igazság koncepcióját tekintetbe véve. Mindezt úgy kell tennie, hogy az egész embert tartja szem előtt, figyelemmel az emberi létezés értelmességére, az ember azon képességére, hogy cselekedetei mögött felismeri a „kell"[62] jelentőségét és arra, hogy az ember csak a hit segítségével képes kielégíteni a teljes körű önértelmezésre irányuló igényét.[63] A következőkben táblázatban mutatjuk be a normarendek sajátosságait.

[60] „Akkor szabadít meg a parancsolat a döntés félelmétől és bizonytalanságától, amikor az a maga tényleges tartalmával meggyőz és bizonyosságra vezet, nem pedig akkor, amikor csak mint határsértőt fenyeget." Bonhoeffer, Dietrich: *Etika*, Kolozsvár, Exit, 2015, 238.

[61] „A fent és a lent helyes rendje a fentre vonatkozó megbízás hitéből, az urak Urába vetett hitéből él. Egyedül ez a hit képes kiűzni azokat a démoni hatalmasságokat, amelyek alulról támadnak. Ha összeomlik a hit, összeomlik az egész szerkezet […]" Uo., 247.

[62] „Az etika nem szól bele folyton az életbe, de felhívja a figyelmet a zavarokra és szakadásokra […] segíti az együttélés tanulását." Uo., 230.

[63] Pizzorni, Reginaldo M.: *Il diritto naturale dalle origini a S.Tommaso d'Aquino*, Roma, ESD, 1985, 607.

	Vallás	**Erkölcs**	**Jog**
Egzisztenciális kérdés	*Miért lehet/kell* tennem? (Miért cselekedjek?)	Mit *kell* tennem? (Saját tökéletességem és a másik boldog sága) (Hogyan cselekedjek?)	Mit *lehet* tennem? (Mindent szabad, ami nem tilos) (Hogyan cselekedjek?)
A kötelezés módja	A Feltétlen erejével szabályoz, de hogyan kerülhetem el a fanatizmust?	A tisztesség erejével szabályoz, de „Miért legyek én tisztességes?"	Az állami hatalom erejével szabályoz, de mi a jó és a rossz fogalmának lényege?
Normakövetés célja	Örökkévalóság része lenni	Közösség tagjaként maradni	Személyes boldogulás
Szankció jellege	Az Örökkévalóval való kapcsolat elvesztése	Közösségi tagság elvesztése, lelkiismeret-furdalás	Személyes korlátozás felderítés esetén

5. ábra: *A normarendek sajátosságainak összefoglaló táblája*[64]

A jogot, a vallást és az erkölcsöt gyakran gondolják egymást részben átfedő normarendeknek.[65] Pedig ehelyett célszerűbb lenne ezeket a szabályrendszereket úgy felfogni, mint különböző méretű „lyukakból szőtt hálókat", amelyek más-más „méretű" társadalmi problémák kiszűrésére alkalmasak. Jól kivehető ez akkor, amikor valamely szélesebb társadalmi kört érintő kérdést a rendes bíróságok már nem tudnak ellentmondásmentesen kezelni – tisztán a jogszabályok alkalmazásával –, ezért a felsőbíráskodásnak vagy az alkotmánybíróságnak kell gyakran etikai-politikai elvek mentén a döntéshozás irányát megszabni. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a jogi vagy etikai elvek keverednének, hanem egyszerűen csak arról van szó, hogy vannak kérdések, amelyek vagy az egyik, vagy a másik normarend segítségével lehet megoldani. Pontosan emiatt fontos a normarendek egymástól való világos elkülönítése úgy, hogy közben az egymással való kapcsolatukat sem tagadjuk meg.

[64] Birher–Homicskó: *Szabályozáskomplexitás*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 2021.

[65] Böckenförde, Ernst-Wolfgang: *Állami jog és erkölcsi rend*, Budapest, L'Harmattan, 2020, 77–94.

A jog, vallás, erkölcs a gondolkodás történetében

A nyugati gondolkodás történetét vizsgálva három olyan korszakot különböztethetünk meg, amelyek során jelentős mértékben változott a címben szereplő fogalmak értelmezési horizontja. A történeti vizsgálódás elengedhetetlen ahhoz, hogy a jog, a vallás és az erkölcs fogalmait megértsük.

Adaequatio

Az első korszakot, amely a módszeres gondolkodás kezdeteitől a középkorig tartott, az *adaequatio* névvel illethetjük. Az adaequatio a megfelelőség az ismeretben a világ és az ember értelme között. Ebben a periódusban a valóság az embertől függetlenül létező teremtett valóságot, az ismeret az embertől független teremtett világ és az emberi értelem megfelelőségét jelentette. *Adaequatio rei et intellectus.*[66] Ebben az időszakban az ember akár magába nézett *(interior intimo meo – imago Dei)*[67], akár a külvilágba *(vestigia Dei)*[68], Isten objektív megtapasztalásával nézett szembe. Nemcsak a kereszténységre, hanem a klasszikus antik filozófiára is jellemző volt, hogy a valóság egészét, mint az embertől független, az értelem segítségével leírható valóságot tekintették.

Az ember a világot mint önmagában értelmezhető szubsztanciát kutatta, alapvető kérdései arra irányultak, miért van az egy(ség), a jó, az igaz. Az életstílusok eltörpültek[69] a nagy kérdés előtt: mivégre vannak a létezők a világban? Ebben a korban az ember nem elvenni akart a világból („sok jóból jó sokat"), hanem inkább a saját létével is hozzáadni ahhoz a rendhez, ami a Teremtő műve. Az egyén beteljesülése a világ beteljesülésével szoros összefüggésben állt. A középkorban a teremtményérzés, a Teremtő/teremtmény kapcsoltság elsődleges jelentőségű volt. Ezen alapult a vallás, erre a „találkozásra" volt visszavezethető az erkölcs és a jog egyaránt. A világ

[66] Aquinói Szent Tamás *Quaestiones disputatae de veritate* című munkája az igazság kérdésével kezdődik, amelyre a válasz a már hivatkozott formula, az Adaequatio rei et intellectus. Waddell, Michael M.: *The Natural and the Supernatural in St. Thomas's Early Doctrine of Truth*, https://maritain.nd.edu/jmc/ti01/waddell.htm#N_9_ (Letöltés: 2017. október 19.)

[67] Utalás Szent Ágoston és Szent Bonaventura természetfilozófiájára.

[68] Chenu, Marie-Dominique: *Nature, Man and Society in the Twelfth Century*, Toronto, University of Toronto Press, 1997, 116.

[69] A Római Birodalomban a kérdés a filozófiai szintről a gyakorlati államszervezési szintre tevődött át.

egyszerű volt, a kezdetek egyszerűsége, az igazság tisztasága elérhetőnek, de legalábbis elérendőnek tűnt.[70]

Az Isten teremtményeként minden teremtett létezőnek méltósága volt. Mivel teremtmények voltak – ahogy egy korabeli perben a bíró megállapította –, a szőlőben kárt okozó bogaraknak ugyanúgy joguk volt az élethez, mint a szőlőt művelő parasztoknak.[71] A világban nem illette meg sajátos elsőbbség önmagában az embert, a teremtményiségben közös volt mindennek a sorsa. Az embert lényegileg az istenismeret világos képessége emelte ki a többi létező sorából.

Szent Bonaventura szerint az erkölcs és a vallási ismeret feltétele egyaránt a teremtett világból való kiindulás. Az Istenhez a természeten keresztül juthatunk, amely a felemelkedés első lépcsőfoka. A természet hordozza ugyanis Isten nyomait *(vestigia)*, a második fok az Isten képének *(imago)* felismerése az emberi lélekben, a harmadik fokozat pedig az emberi lélek önmeghaladása, az isteni lényeg szemlélete. Az igazság a teremtett világ és az emberi megismerőképesség megfeleltetése. Ugyanez, a világ rendjét visszatükröző igazságfogalom jelent meg a normák vonatkozásában is.

Bonaventura kortársa, Szent Tamás világosan elhatárolta egymástól a vallás, az erkölcs és a jog területét *A Summa Theologiae* című művében.[72] Noha a középkorban természetes volt az a vélemény, hogy az erkölcs alapvető szabályait, vagy éppen a jog egyes kivételesen fontos rendelkezéseit az ember közvetlenül a Teremtőtől kapta *(lex aeterna)*, ez még egyáltalán nem azt jelentette, hogy a jog, az erkölcs és a vallás fogalmai keveredtek volna. A középkori ember ugyanis úgy gondolta, ahogy az Isten lábat adott neki, hogy járni tudjon, vagy szentségeket, hogy üdvözülhessen, ugyanúgy kapott erkölcsi képességet is, hogy közösségben élhessen, vagy éleslátást arra, hogy a természete szerinti, jogi normává tehető összefüggéseket fedezzen fel, hogy rend legyen a hatalmi, kötelezetti/jogosulti viszonyokban.[73]

Nem volt kérdéses, hogy a vallás, az erkölcs és a jog három különböző eszköz ahhoz, hogy az ember elérje legfőbb célját, az üdvösséget. A normák mindegyike a teremtett világgal és végső soron Istennel való közvetlen értelmi találkozást, az „adaequatiot" segítette elő.

[70] Gilbert, Paul: *La semplicità del principio. Introduzione alla metafisica*, Roma, EDB, 2014.

[71] Papp Sándor: *A természet könyve*, Veszprém, Pannon Egyetemi, 2013, 77–81.

[72] „De az erkölcsi parancsolatok magának a természetes észnek követelménye folytán köteleznek, még akkor is, ha sohasem lettek volna törvényileg megfogalmazva." (Aquinói Szent Tamás: *A Summa Theologiae* I-II, q. C, 11.)

[73] „A törvény ugyanis parancsol és tilt." Uo., I-II, q. XC, 1.

Természetesen a gyakorlatban a normarendek szorosan kapcsolódtak, ahogy írja azt Aquinói is, hivatkozva Arisztotelészre: „ahogy a Filozófus mondja : »A törvényhozónak az a szándéka, hogy az embert erényessé tegye[74]«". Felhívja a figyelmet arra is Szent Tamás, hogy „az emberi törvény annyiban törvény, amennyiben a helyes észt követi, és ebben az esetben nyilvánvaló, hogy az örök törvényből származik. Amennyiben pedig eltér az észtől, úgy gonosz törvénynek hívjuk, és így nem törvény, hanem inkább valaki részéről erőszak".[75] A három önálló rendszer együttműködésének eredménye így foglalható össze:

> a régi törvény észszerűen tartalmazott bizonyos erkölcsi parancsolatokat, amint a 2Móz 20 [13. 15] mutatja: „Ne ölj. Ne lopj." Ahogy az emberi törvény elsődleges szándéka ugyanis, hogy barátságot hozzon létre az emberek között, ugyanúgy az isteni törvénynek elsődleges célja, hogy az embert Isten barátjává tegye. Mivel pedig a szeretet alapja a hasonlóság, ahogy a Sir [13–15] mondja: „minden élőlény a maga fajtáját szereti", csakis akkor lehetséges az ember és a végtelenül jó Isten közötti barátság, ha az emberek jókká válnak. Ezért mondja a 3Móz 19 [2]: „Legyetek szentek, mert én [...] szent vagyok." Ámde az ember jósága az erény, ami „jóvá teszi a birtokosát". Tehát a régi törvénynek parancsolatokat kellett adnia az erényes cselekedetekről is, és ezek a törvény erkölcsi parancsolatai.[76]

A középkori gondolkodásban a jog, az erkölcs, a vallás világosan körülhatárolt, önálló fogalmak, de közös céljuk a „találkozás", vagy ahogyan Aquinói Tamás fogalmaz: a „barátság", „jóság" előmozdítása. A világ, és benne az ember jó (akkor is, ha az embernek rosszra hajló természete van). Az emberi értelem és normák feladata a Teremtő által akart „jó" megvalósítása a cselekedetek által a világban. Az emberi ész felismerte a világban tapasztalható szükségszerűségeket, és ezekhez igazította a normáit.[77] Az értékek, úgymint a hasznos jó *(bonum utile)*, a gyönyört keltő jó *(bonum delectabile)* és a tisztes jó *(bonum honestum)* összefüggésben álltak egymással. Az erkölcsi érték, a tisztes jó, amit nem hasznossága vagy gyönyört keltő jellege miatt, hanem önmagáért akart megvalósítani az ember.[78]

[74] Uo., I-II, q. XC, 3.
[75] Uo., I-II, q. XCIII, 3.
[76] Uo., I-II, q. XCIX, 2.
[77] Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*, Budapest, Szent István Társulat, 2007.
[78] Aquinói Szent Tamás: A Summa Theologiae, I-II, q. C, 5.

Ebben a periódusban a „kiskorú ember" világos és egyértelmű szabályok mentén élhetett egy olyan valóságban, amelyben minden az örökké tartó „találkozást" szolgálta. A dolgok és az azokat megismerő elme azonossága lett az igazság mércéje.[79] A cselekvések mértékét az adta, hogy azok illeszkedjenek a teremtés rendjébe.[80] Ekkor még az értelem hívő volt, a hit pedig értelmes.

Cogito

A második korszak a középkor végétől napjainkig tartott. Ez a „cogito", a gondolkodás, az ész kora. Ebben az időszakban a világ lényegi összefüggéseinek megértése helyett a problémák hatékony kezelése vált elsődlegessé. A vallásháborúk idején az abszolút érvényű fogalmak meggyengültek, helyettük lényegesebb kérdés lett, hogyan lehet jó ágyút önteni, vagy éppen a hitvitában legyőzni az ellenfelet. Az egyetlen biztos pontnak az emberi értelem, az emberi gondolkodási képesség tűnt. Ráadásul ez a bizonyosság újra összekapcsolata az egyházak között marakodó Európát. A hitviták elvont teológiai tartalmánál lényegesebbé vált a „módszer", a technika, a tudomány. A kérdés már nem arra irányult, miért vannak a dolgok, hanem sokkal inkább arra, hogyan működnek. Mi a titka a jó államnak? Mitől jó egy fejedelem? Milyen az igazi jogfilozófia? Ebben a korban megkezdte harcát egymással a jog, az erkölcs és a vallás. Mivel nem maradt meg a világos elválasztás az ortodoxia és az ortopraxis szintjei között, a fogalmak keveredtek. Ami korábban egyszerű volt, hirtelen rettenetesen bonyolulttá vált. Az egyházak harcai vallásháborúk lettek, az állam nemzetpolitikává változott, az erkölcs pedig racionális kötelességgé alakult. A vallás mint tiszta jelenség szenvedte el a legnagyobb veszteségeket. Először csak megszűnt a hit és az értelem egysége, később a hit helyét is átvette a polgári erkölcs kategorikus imperatívusza, végül pedig a dicsőséges forradalmak a vallás felszántott földjét az emberi jogok sójával hintették be. Persze az erkölcs sem kerülhette el a sorsát. A filozófia és tudományos elemzések kivétel nélkül megállapították, hogy sokféle erkölcs van, az egyetemesen kötelező parancs pedig nem található meg a lélek mélyén. Ott inkább másféle alantas dolgok találhatóak, amelyek a neurózisaink forrásai.

[79] Brugger, Walter: *Filozófiai lexikon*, 212, https://btk.ppke.hu/uploads/articles/6114/file/BRUGGER3-1.pdf (Letöltés: 2017. augusztus 7.)

[80] Komáromi László: *A bizánci hatás kérdése a középkori magyar jogban és a magyarországi egyházjogban*. Budapest, Pázmány Press, 2013.

Az emberi gondolkodás önmagát vizsgálva, a saját bizonyosságától eljutott a bizonyosságok sokaságáig. Nem volt már biztos talaj, olyan kiindulópont, amely a „találkozás" helye lehetett volna. Szépen lassan kiderült, sem a bogaraknak, sem az embereknek nincsenek jogaik. Legfeljebb annyi, amennyit valamelyik Führer ad nekik.[81] Az emberek szerepeik mögé bújtak, ezek segítségével igyekeztek a problémáikat minél hatékonyabban megoldani. A valóság szerepek jól összehangolt rendjévé vált, olyan gépezetté, amelyben minden precízen működött, ámde már kevés szerep jutott magának a lényegnek: a „találkozásnak".

A cogito korában eljutott az emberi gondolkodás a teljes egészében szimulált valóságig. Ahol a szerepekbe szerkesztett rend praktikuma jóval fontosabb, mint maga a tényleges valóság, az embertől független dolgok világa. Sőt, az is lehet, hogy nincs is az embertől független világ, az ész tökéletes teremtő szerepet játszhat – egy ideig. Ebből a képzetből született meg az ember mindenhatóságának képzete.[82] Kár, hogy a mindenhatóság nem ténylegesen teremtő, hanem ténylegesen mindent elpusztítani tudó negatív mindenhatóság lett.

Sinn

A harmadik korszak napjainkra jellemző meghatározhatatlanság, amelynek már a kezdete is megállapíthatatlan, olyan mértékben szimulált és bizonytalan ez az időszak.[83] Ezt a korszakot, amelyet a Luhmann által használt „Sinn" ('értelem') szóval jellemezhetünk, a következőképp határozhatjuk meg: „az öntudatra képes szubjektumok helyét tehát az értelmet

[81] Ők azonban kedvüket vesztették az eleven, világot nyitó közlekedéshez, alkalmatlanná váltak rá, s tudják a megoldást; már befogták az eleven személyt a történelembe s eleven beszédét a könyvtárakba; kodifikálták a beteljesülést vagy törést – mindegy, hogy melyiket; s nem fukarkodnak a tisztelettel, sőt az imádattal, megfelelően lélektannal vegyítve azt, ahogy ez a modern emberhez illik. Ó magányos arc, csillag a sötétben; ó eleven ujj az érzéketlen homlokon; ó elhaló léptek!" Buber, Martin: *Én és Te*, Budapest, Európa, 1999, 51.

[82] Blok, Vincent: *Thinking the Earth: Critical Reflections on Quentin Meillassoux's and Heidegger's Concept of the Earth*, https://www.academia.edu/34003803/_Thinking_the_Earth_Critical_Reflections_on_Quentin_Meillassoux_s_and_Heidegger_s_Concept_of_the_Earth_Blok_V._Environmental_Ethics_2016_38_4_441-462?auto=download&campaign=weekly_digest (Letöltés: 2017. augusztus 21.)

[83] A szimuláció fogalmához: Baudrillard: *A szimulákrum elsőbbsége*, https://hu.scribd.com/document/75327861/Jean-Baudrillard-A-szimulakrum-els%C5%91bbsege (Letöltés: 2017. október 19.)

feldolgozó vagy értelmet felhasználó rendszerek foglalják el."[84] Ugyanezt prófétai látomásában Buber a következőképp írja le:

> Hogy az állam intézményei szabadabbá s a gazdaságéi igazságosabbá válnak-e, fontos ugyan, de nem fontos az igazi élet kérdése számára, melyet itt fölteszünk. Hogy a szellem, a Te-mondó, a válaszoló szellem életben s a valóságban megmarad-e, hogy az, ami belőle az ember közösségi életében elhintve még megvan, továbbra is az államnak és a gazdaságnak lesz-e alávetve, vagy pedig önállóan hatni kezd; ahogy az, ami az ember személyes életében még tartja magát, ismét belép-e a közösségi élet szervezetébe – ez a döntő. [...] A szellem igazán akkor van „saját magánál", amikor képes a neki megnyíló világhoz járulni, átadni magát neki, s a világot és a világon által magát képes megváltani. Erre a szétszórt, meggyengült, elfajult, ellentmondásoktól tépett szellemiség, mely ma a szellem helyét elfoglalja, persze csak akkor lenne képes, ha ismét felnőne a szellem lényegéhez, a Te-mondás képességéhez.[85]

Ebben a harmadik korszakban az ember ismét fordulóponthoz ért. Vagy visszatalál a joghoz, erkölcshöz, valláshoz, a „találkozáshoz", a „Te-mondáshoz", vagy az értelem, a „Sinn" precíz rendszerei elpusztítják az embert.[86] Több, mára már jól látható forgatókönyv is van erre a pusztulásra, a globális felmelegedéstől kezdődően a migráción keresztül egészen az atomkatasztrófáig. Az „értelem" egyetlen valósnak tűnő feladata, hogy ezt a katasztrófát minél későbbre tolja ki.

Természetes, hogy ebből a reménytelen kiindulópontból nem születik igazi élet. Az ember problémásabb mint valaha,[87] és közvetlenül fenyegeti – mint a tengerparti fövenybe rajzolt arcot – az eltűnés veszélye. Ha figyelembe vesszük az egyszerű népesedési mutatókat, azt látjuk, azok a népcsoportok maradtak reproduktívak, ahol az értelem helyett még a Te-mondás képessége áll. A tömegek számára pedig a Te-mondás legmélyebb és legtermészetesebb szintje a vallás.[88] Miközben a vallásos, ámde jellemzően szegény tömegek népesedési mutatói aggasztóak a föld kapacitásaira és a nyugati kultúrára figyelemmel, az értelem egy új valóságot alkot. Ez az

[84] Habermas, Jürgen: *Filozófiai diskurzus a modernségről*, Budapest, Helikon, 1998, 298.

[85] Buber: *Én és Te*, 61–62.

[86] Helyesen látja meg ezt a tényt az erkölcs vonatkozásában Pokol Béla: *Társadalomtudományi trilógia*, 45–47.

[87] Heidegger, Martin: *Kant und das Problem der Metaphysik*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1951.

[88] Deaton, Angus: *Aging, Religion, and Health*, https://www.princeton.edu/~deaton/downloads/Religion_and_Health_All_August09.pdf (Letöltés: 2017. október 19.)

új valóság exponenciálisan növekvő adatmennyiséget gyűjt és elemez, gyakran anélkül, hogy pontosan megismerhető lenne az elemzés módja. Az emberi értelem megteremtett olyan mesterséges intelligenciákat, amelyek az emberi értelem működésénél hatékonyabban oldanak meg tanulási, logikai, intuitív problémákat. Ennek ellenére, soha nem lesznek képesek a teljes önreflexióra (nem lesz saját éntudatuk), és ebből következően nem lesznek képesek a szabad és felelős döntésre sem.[89] A gépek nem mennek a mennyországba.

Ezek miatt az egyre növekvő technikai és önértelmezési kihívások miatt elengedhetetlen egy új antropológia megalkotása, amelyben kiemelt helyet kell kapnia a jog, a vallás és az erkölcs fogalmainak, mint az ember legsajátosabb jellemzőinek. Csak ha a normák mindhárom szintje megfelelő egyensúlyba kerül, lesz lehetséges a fenntartható emberi élet. Minden szabályozásnak erre az egyensúlyra kell törekednie a jövőben.

Az értelem korában az ember eljutott a szabályozás erősen formalizált, sok esetben gépiesített formáinak kialakításáig. A precíz fogalomalkotás és a szabályok érvényesülésének objektív követhetősége új dimenziókat nyitott meg a normák világában. Ennek a ténynek az egyes vonatkozásait vizsgáljuk a következőkben.

A szabályozás technikai kihívásai

A jog, erkölcs és vallás normarendjeit vizsgálva fel kell ismerni a normarendek egy mostanában születő új területét. Ez az új terület a szabványosítás, a folyamatszabályozás területe. Itt az alábbi jellegzetességeket fedezhetjük fel:

- amíg a jog jellemzően, *de lege lata* módon, azaz eseményeket követve, az adott jog szerint szabályoz, addig a szabványok (protokollok) a folyamatot magát igyekeznek megragadni, és *de lege ferenda* módon meghatározni, hogy „mit kell majd tenni akkor, ha…"
- amíg a jog jellemzően demokratikus formában születik, illetve ebben a formában működik a jogrend, addig a szabványok mint szabályok, a szakmai tudás és érdekek mentén jönnek létre, nem pedig a klasszikus értelemben vett demokratikus folyamatok során

[89] Jelen tanulmányban nem cél ennek a kérdésnek a részletes kifejtése, de sem az arisztotelészi, sem a kanti filozófiában nem értelmezhető az anyagi (gép) és a szellemi (ember) valóság azonossága.

– a szabványok jellemzően technikai formában meghatározott, jól mérhető kritériumrendszert jelentenek világos célrendszerrel, a jogszabályok a célrendszerüket nem minden esetben definiálják egyértelműen

Másodlagosnak tűnő, azonban fontos területe az állami szerepvállalásnak a normaalkotási és alkalmazási technikák megváltoztatása. Ennek jól látható része a jogszabályok egyre növekvő mennyisége, továbbá az egyre technikaibbá váló (az egyes szakmák elvárásait kodifikáló) jogszabályalkotás. A technikai jog olyan algoritmizálható szabályokat jelent, amelyek az élet egyes szűk területeit igyekeznek a lehető legnagyobb – lehetőleg matematikai – egzaktsággal szabályozni. Egyre növekvő, leginkább csak számítógépekkel követhető, szabály- és joggyakorlattömeg keletkezik. Ráadásul ezeknek a szabályoknak a tekintélyes része egzakt, algoritmizálható szabály.[90] Mindez egyre közelebb visz ahhoz, hogy a szabályok tekintélyes részének megalkotását és alkalmazását gépekre bízzuk.[91] Másrészről természetesen a hazai gyakorlat, figyelemmel jogunk történeti adottságaira is, ettől még jóval messzebb van, mint a kockázatelemzési számításokat már régóta alkalmazó amerikai joggyakorlat. Hazánkban ennek a tendenciának az előjele a jogalkalmazásban az eljárási igazságosságra való fokozódó törekvés.[92] Megjelenik a „professzionális peres eljárás" fogalma, annak egyértelmű meghatározása, hogy a perben „kinek, mikor és mit kell csinálnia". Az egyre pontosabban rögzített eljárási szabályok az egyik oldalon valóban egyre jelentősebb jogbiztonságot kínálnak, a másikon viszont a formális eljárási szabályok miatt úgy élhetik meg az egyének, hogy sérül a jogérvényesítés lehetősége. Egészen biztos, minél pontosabban és ellenőrizhetőbben rögzítjük a döntés kritériumait, annál pontosabban tudjuk elérni a „hasonló ügyben hasonló döntés" célját.

A jogalkotás és jogalkalmazás területén elérhető változások alapja részben a szövegek egyre hatékonyabb gépi elemzése, részben pedig az emberi

[90] Példaként álljon itt a teljesen véletlenszerűen kiválasztott 156/2017. (VI. 16.) Korm. rendelet a haditechnikai tevékenység engedélyezésének és a vállalkozások tanúsításának részletes szabályairól, vagy a 515/2013. (XII. 30.) Korm. rendelet a kormányablakokról. A jogszabályok mindegyike hosszas felsorolásokat, listákat tartalmaz, amelyek alkalmazása jól automatizálható.

[91] A kérdéssel nem túl bizakodó felhanggal Ződi Zsolt foglalkozik *Hogyan változtatja meg a jog nyelvezetét a számítógép?* című írásában. (*Glossa Iuridica*, I. évf., 2014/2, 114–126.)

[92] 2017. évi I. törvény a közigazgatási perrendtartásról, 2. § (3) bek.: „A bíróság a perkoncentráció és az eljárási igazságosság érvényesülése érdekében az e törvényben meghatározott módon és eszközökkel hozzájárul ahhoz, hogy a felek és más perbeli személyek eljárási jogaikat gyakorolhassák és kötelezettségeiket teljesíthessék."

magatartások mérhetőségének növelése. A „gondoskodó állam" vagy gazdasági társaság képes lehet arra, hogy az egyének tevékenységét mérhetővé, dokumentálhatóvá és elemezhetővé tegye. Jelentősen nőttek a képességek arra, hogy a személyek tartózkodási helyéről, személyiségképéről, pénzügyi helyzetéről nagy pontosságú adatokat kapjunk. Mindez egy újfajta közigazgatási gondolkodáshoz vezet. Sajátos ebben a közigazgatásban az, hogy erős nemzetek feletti vonatkozásai is vannak. Példaként említhetjük, hogy jelenleg a legszemélyesebb adatokhoz jellemzően nem államok, hanem multinacionális gazdasági társaságok férhetnek hozzá. A példánkban a tartózkodási helyünkre, internetezési szokásainkra vonatkozó adatok egyértelműen rendelkezésre állnak. A kérdés, hogy a kezelésük módját és felhasználásukat az egyes államok vagy államok feletti szervezetek hogyan képesek szabályozni? Egyáltalán érdekükben áll-e szabályozni?

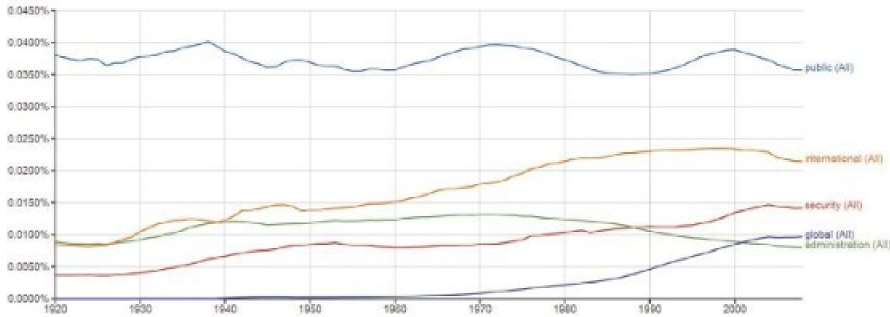
Az egyes nemzeti szabályozáson túlmutatóan – jellemzően a kereskedelem, és legújabban az adatgyűjtés és kezelés kontrollja érdekében – új, nemzetközileg elfogadott szabályoknak kellene megjelenniük. Az adatok keletkezése és kezelése globális kérdéssé válik, egyre gyorsuló ütemben. Néhány becslés szerint a ma elérhető adatok kilencven százaléka az elmúlt két évben keletkezett. Ezek azonban nemcsak nyers foglalkoztatottsági, vagy gazdasági adatok, hanem viselkedési adatok is egyben, melyek megmutatják a szokásait, és viselkedését a gazdálkodó embernek *(homo oeconomicus)*.[93]

Ez az újfajta igazgatás egyrészt tartalmaz nemzeti szintű összetevőket, másrészt viszont nemzetek feletti komponensei vannak, amely komponensek szabályozása pillanatnyilag hiányzik. Pontosan emiatt a szabályozási hiány miatt lehetséges, hogy egyes nemzetek politikai és közigazgatási rendszerébe (választási rendszer) más államok közvetett módon beavatkozhassanak.[94] Más kérdés, hogy önmagában van-e mód arra, hogy egy, az egész világon működő rendszert egyes nemzetek teljes egészében önállóan szabályozzanak. (Eltekintve az internetet drasztikusan korlátozó diktatórikus államoktól). Az új közigazgatás feladata nemcsak egy online, állam–ügyfél kapcsolat kialakítása és szabályozása lesz, hanem magának a közigazgatás szerepének az értelmezése egy nemzetek feletti online hálózatban. Ezen a ponton ismételten nem fogjuk tudni megkerülni azt a kérdést, hogy

[93] Christine Lagarde: *Central Banking and Fintech–A Brave New World?*, Bank of England konferencia, 2017. szeptember 28–29., https://www.imf.org/en/News/Articles/2017/09/28/sp092917-central-banking-and-fintech-a-brave-new-world (Letöltés: 2021. május 20.)

[94] Ezt a kérdést vetette fel Donald Trump 2016-os választási kampánya.

egyáltalán mi a szerepe az államoknak, mi az a cél, amelyet a közigazgatásnak meg kell valósítania.

6. ábra: *A public, international, security, global, administration szavak előfordulási gyakorisága angol nyelven (2021. március 25.), Google Ngram Viewer*

Ahogy a 6. ábrán látható, a „közigazgatás" szavai fokozatos csökkenést mutatnak, szemben a „globális", illetve „biztonság" szavakkal. A közgondolkodás (közbeszéd) az igazgatás fontosságát háttérbe helyezi a „globális" szóhoz képest. A közigazgatás jelentősen veszített népszerűségéből,[95] azonban a fontosságából egyáltalán nem.

Az államok számára további új kihívást jelent, hogy a polgárok legnagyobb része az elmúlt időben városokba, egyre növekvő nagyvárosokba költözött, egy 2012-es felmérés alapján a fejlett országok lakosságának 78%-a városokban él.[96] Ezekben a városi közösségekben egy teljesen új szerveződési módja jön létre mind az erkölcsnek, mind a közigazgatásnak. A szabályozás új szintjei jelennek meg, ahol kitüntetett szerepe lesz az ember–gép kapcsolatnak (okosváros koncepció).

Felvetődik a kérdés, milyen új formái jelennek meg a globális térben a szabályozásnak? Az egyik ilyen új jelenség a *compliance*, vagy az abból kifejlődő, a jog, az etika és szabványok normatív szintjeit is magában foglaló szabályozás. Az elsősorban a pénzügyek területén megjelenő (és elméletileg a közigazgatásban is elvárt), hazánkban még inkább formálisan bevezetett compliance vizsgálata tanulmányunkban azért fontos, mert több

[95] Fivaz, Anela: *Fachkräftemangel in der öffentlichen Verwaltung in Deutschland und der Schweiz. Ein Vergleich*, Munich, GRIN Verlag, 2015.

[96] Meijer, Albert – Bolívar, Manuel: Governing the Smart City: a Review of the Literature on Smart Urban Governance, *International Review of Administrative Sciences*, vol. 82, 2016/2, 392–408.

normarendszer egységes kezelésére képes. Ez lesz a jövő közigazgatásának is a feladata. Itt kell azonban megjegyeznünk azt is, hogy Chesterton már az 1900-as évek első évtizedeiben – ismerve Henry Ford termelési és üzleti modelljét – felhívta a figyelmet arra, hogy a szervezettség és a szabványosítás világa a zsarnokság világa felé is vezet(het). A magánügyek személytelen és nyilvános ügyekké válnak, miközben a közügyeket behálózzák a magánügyként kezelt rejtélyes szövetségek és a korrupció. Egy újfajta üzleti hatalom egyesít mindent, aláásva akár az államok törekvését is egy jobb világ irányába.[97]

Compliance – a különböző normák összehangolása

A jog és a technikai szabályozók alkalmazásának legújabb területe a *compliance*, vagy annak kibővített változata a *Governance, risk management and compliance*, azaz a *GRC*. A compliance arra törekszik, hogy egy adott vállalat esetében az összes szabályozót (nemzetközi jog, hazai jog, szabályzatok, szabványok, etikai elvek, illem) együtt kezelje, azok érvényesülését biztosítsa. A tevékenység célja, hogy a szabályozók bonyolultságából fakadó kockázatokat minimálisra csökkentse. Ebben az esetben a szabályozás tisztán technikai jellegű, egyetlen célja a működési hatékonyság maximalizálása az esetleges büntetés bekövetkezésének minimalizálásával egyidejűleg. Ebben a folyamatban a jog szabályai leginkább technikai előírásokká válnak. Alkalmazása jellemzően a pénzügyi, kereskedelmi szektorban történik. A compliance alapja a technikai jog, amely elsősorban egyes ágazatok szabályozására vonatkozik. A klasszikus értelemben vett nagy jogágak háttérbe szorulnak, a polgári jog, büntető jog, eljárásjog helyét átveszik az ágazatra közvetlenül vonatkozó szabályok. Az állam a „gondos szakember" szabályait jogszabállyá alakítja. A korábban esetleg szabványokban megjelenő „soft-law" jogszabály formáját veszi fel. Ebben a folyamatban az EU különösen aktív, a piac egységesítése érdekében a különböző fejlettségű országok szakmai szabályait a jogalkotás segítségével egységesíti.

A compliance területei a *HSE – Health, Safety and Environment*, továbbá a minőségbiztosítás. Ezen kívül pedig a *Corporate Governance* tartozik még ide, ami befektetővédelmi és átláthatósági szabályokat tartalmaz, elsődlegesen pénzügyi vonatkozásokat kiemelve. Harmadikként az adott

[97] Chesterton, Gilbert Keith: *A józan ész nevében*, Budapest, Kairosz, 2003.

szervezet alaptevékenységéhez kötődő előírásokat kell említeni. Ezek közül a legtöbb a pénzügyi szférára vonatkozó compliance szabály, de ide tartoznak a fogyasztóvédelmi vagy az élelmiszer-biztonsági szabályok is. A témakör egyrészt azért lényeges, mert rámutat arra, hogy az igazgatás során is többféle norma technikai összehangolása szükséges.

A kérdéskört hazánkban a pénzügyi szektorban szabályozzák, a 2007. évi CXXXVIII. törvény rendelkezik a befektetési vállalkozásoknál a „megfelelőségi vezető" személyéről. Ezen túl a 6/2013-as PSZÁF-ajánlás foglalkozik a compliance kérdésével.

A szabályozás és annak formális összehangolása, egyre technikaibbá válása látszólag védi a polgárokat, valójában azonban komoly, a következőkben felsorolt kockázatai is vannak egy compliance – technikai szabályozás alapú megközelítésnek. A következőkben bemutatjuk a főbb veszélyeket.

1. Uniformizálás

Minden szakmát lehet többféleképpen jól művelni: a technikai jog azonban merev, egyféle megoldást kanonizál. Ez az innovációnak, a technikai fejlődésnek, a vevői igények jobb kielégítésének lehet az akadálya. Ha az adott szakma államilag kikényszerített, jogszabályi formát akar valamilyen sztenderdeknek adni, akkor óhatatlanul egy szakmai csoport valamilyen megoldása lesz a kanonizált. Ez gyakran szolgálhat részérdekeket.

2. A tényleges demokratikus kontroll hiánya

Az egyes technikai részletszabályokhoz csak kevesen értenek, így ezek alkotásába és alkalmazásába a hétköznapi emberek nem tudnak beleszólni. A szabályok túlnyomó része nem érthető a hétköznapi ember számára, így az állampolgárok (és a jogászok tekintélyes része is) teljesen kirekesztődnek a jogalkotási folyamatból.

3. Rugalmatlanság

Egy szakmai szabályt viszonylag könnyen lehet korrigálni, ha azonban jogszabállyá válik, már sokkal nehezebb a korrekció.

4. Szankcionálás

Megjelenik egy erősen formalizált, folyamatos ellenőrzési kényszer, a bürokrácia saját képére alakítja a szabályt. A jogszabály érvényesülését biztosítani kell, ami jellemzően szankciókkal és adminisztrációval jár.

5. A bírók sem értik a technikai jog szabályait
Egyre több szakértő kirendelése válik szükségessé, gyakran kizárólag a szakértői vélemények döntik el a jogvitát.

6. A túlzó részletszabályok torzítják a piacot
Gyakran fordul elő, hogy innovatív ötletek kiszorulnak a piacról a túlzóan merev technikai jog miatt. Gyakran a piacon erős szervezetek lobbiérdekei mentén születik a technikai szabályozás, amely figyelmen kívül hagyja a gyengébb szervezetek érdekeit.

A közigazgatás új kihívásai

A közigazgatás feladata, hogy tudatosítsa a változásokat, és alkalmazkodjon az új kihívásokhoz. Az új kihívások egyik területe a folyamatosan fejlődő technológia. Ahogy azonban megállapítottuk, legalább ennyire lényeges az ember fogalmának átértékelődése. Pontosabban az ember lényegének újra megtalálása. Nem kerülhető meg tehát, hogy az elemzés során egyszerre vegyük figyelembe az emberre vonatkozó legelvontabb elveket és a technológiákkal kapcsolatos hétköznapi gyakorlatot. A legnagyobb probléma, hogy a társadalmi szerkezetek elméletei szerint az ember egy szerep[98] a társadalmi kapcsolatok hálójában. Ezzel szemben áll a személyes egzisztencia-tapasztalat, amely az ember szabadságára és – Immanuel Kant szavával – erkölcsi valójában „szentségére" irányítja a figyelmet. Pillanatnyilag ez a két szempont nem tűnik összeegyeztethetőnek. A multikulturális társadalmaknak működőképességük megőrzése érdekében viszont el kell végezniük ezt az egyeztetést.

A társadalomkonstrukciós elméletek hatalmas hiányossága, hogy nem veszik figyelembe az ember vallási és erkölcsi aspektusait. A konstrukciós elméletek nagyon hatékonyak és a gyakorlatban jól alkalmazhatóak, azonban csak saját logikájuk szerint működnek, figyelmen kívül hagyva az ember természetének valódi összetettségét.

Egyértelműen fogalmaz Bibó István a *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című írásában. Rámutat, hogy

[98] Latour, Bruno: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor -Network-Theory*. Oxford, Oxford University Press, 2005. Különösen személytelenítő a „Social construction of technology" módszere. A társadalmi mérnökösködéshez új eszközt kapott az ember, a mesterséges intelligenciát.

> […] a szó modern értelmében eredményes közigazgatás a legnagyobb veszedelmet jelenti, mely a társadalmi szervezet, a hatalom értékszempontoktól telített, emberséges voltát fenyegeti. Ugyanis nem a hatalomvágy, az uralmi tendencia az egyetlen veszedelem, mely a társadalom külső, hatalmi szervezetét az igazságtalanság és értékrombolás székhelyévé teheti, hanem a technikai lehetőségek túl nagy volta és a társadalmat akarata ellenére boldogító erőszak is. A társadalom egészét mind anyagi, mind szellemi síkon megragadni és irányítani képes eredményes közigazgatás ugyanis, a maga instrumentális tökéletességével, az eldologiasodásnak, az elembertelenedésnek oly veszélyeit rejti magában, melynek során az eredményesség merő absztrakt bálvánnyá válhatik, elszakadhat a társadalom eleven szükségleteitől és értékvilágától, és megmerevedett, öncélú kimérákká deformálódott sikerképzetek uralma alá kerülhet.[99]

A technika jelenlegi fejlődése az egyre növekvő professzionalizmus mellett egy embertelen világhoz vezethet. A biztonság „bálványa" könnyen jelentheti az emberi jogok csorbulását. Itt az emberi jogok értelmezése során a Tussay Ákos által leírt definícióból indulunk ki, amely szerint az emberi jogok „olyan alapvető, az embert ember mivoltából megillető jogosultságok, amelyek a pozitív jogalkotás és jogalkalmazás számára érinthetetlen, abszolút korlátokat állítanak. Az emberi jogok ezért jogi kötelező erejüket nem a pozitív jogi deklarálásból származtatják."[100]

A technológiák változása miatt, az emberi jogok védelme érdekében, az államnak és az állami közigazgatásnak saját magát is újra kell értelmeznie. Identitásának központi eleme kell hogy legyen a személyes és közösségi jogok őrzése és a modern technológiák alkalmazása mellett a modern technológiák alkalmazásának korlátozása is az ember (egyén és közösség) érdekében. Ebben az értelemben a közigazgatási jogvédelem új kihívással szembesül, ez pedig magának az új technológiáknak az alkalmazása és az alkalmazhatóságnak a korlátozása. Meggyőződésünk, hogy ebben a szabályozási feladatban előtérbe fog kerülni az, ami az emberség lényege, ami erkölcsi, szellemi, vallási, és ami túlmutat a hatékony technológiákon.

A közigazgatás fejlődése párhuzamosan, két irányba kell tehát, hogy mutasson: az egyik az új technológiák egyre hatékonyabb alkalmazása az adatgyűjtés, adatelemzés és a jogalkotás, illetve jogalkalmazás során. Ez azonban csak az egyik oldal. A másik fejlődési irány annak a vizsgálata,

[99] Bibó István: *Válogatott tanulmányok I–IV.*, http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/54.html (Letöltés: 2017. november 30.)

[100] Birher Nándor – Homicskó Árpád Olivér: *Az egyházi intézmények működtetésének etikai alapjai*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2019, 211.

objektív megragadása, amit az emberi jogok az igazgatás számára jelentenek. Mindennek érvényesnek kell lennie nemcsak az alanyi, hanem a közösségi jogok vonatkozásában is. Olyan új állami identitásra lesz szükség, amely nemcsak az egyéni szabadságjogokat, hanem a kollektív érdeket is tudatosan az előtérbe állítja.

A közigazgatásnak tehát egyszerre három szempontot kell szem előtt tartania: az állam szempontját, az egyén szempontját és a társadalom, mint közösség szempontját. Nagyon fontos, hogy egyik se kerüljön előtérbe vagy háttérbe a másik rovására.

Ezt a kérdéskört járja körül a *Science, Technology, Society* (STS) tudományterülete, amely a hatvanas–hetvenes években jelent meg, és napjainkra egyre nagyobb az aktualitása.[101] Az interdiszciplináris tudományterület kialakulásának alapjainál Thomas Kuhnnak az 1962-ben megjelent, *A tudományos forradalmak szerkezete* című munkáját találjuk. A Bécsi Kör és Polányi Mihály munkásságának hatására Kuhn megállapította, hogy a tudomány paradigmái „forradalmi hatásra", egycsapásra képesek megváltozni. Éppen emiatt a tudomány szerkezetének alakulásában a tudomány társadalmi környezete is szerepet játszik. Fontos szempont tehát a környezet, a társadalom elemzése is, amelyben a természettudományos kijelentések megjelennek. Mivel a társadalom és a tudomány szoros összefüggése világossá vált, ismételten előtérbe került a „társadalmi mérnökösködés" feladata, amelynek küldetése a tudomány, a technológia és a társadalom összehangolása lett. Ebből a mozgalomból (és a háborús ipari termelés gyakorlati követelményeiből) nőtt ki a szabványosítás társadalmi méretű igénye is. Miközben ez a folyamat egy egyre szabályozottabban működő világot eredményez, megvannak a maga veszélyei is. Mindezt Gabriel Marcel a következőképpen jellemzi:

> Igen, ez olyan világ, ahol az embert már csupán mint funkciók csomópontját kezelik (funkciónyalábként): megkülönböztetnek tehát életfunkciókat, pszichológiai funkciókat, amelyeknek helyzete egyébként eléggé bizonytalan, minthogy az életfunkciók és a társadalmi funkciók között helyezkednek el. A tulajdon-

[101] Nemeslaki András: Application of Science–Technology–Society Studies in Information Security Research: Review of Journals for Theory and Advanced Research Desig, *AARMS – Academic and Applied Research in Military and Public Management Science*, Budapest, vol. 17, 2018/1, 87–140; továbbá: László Kovács – András Nemeslaki – Ákos Orbók – András Szabó: Structuration Theory and Strategic Alignment in Information Security Management: Introduction of a Comprehensive Research Approach and Program, *AARMS – Academic and Applied Research in Military and Public Management Science*, Budapest, vol. 16, 2017/1, 5–16.

képpeni társadalmi funkciónál semmi sem szörnyűbb nekem, mert ez az ember, az emberi létező lefokozása; itt valóban a létezőre és a méltóságára kell helyezni a hangsúlyt.[102]

A szabványok fejlődése a technológiai eljárásokat is egyre ellenőrzöttebbé tette. A pontos technológiai meghatározás, a munkaerő és a környezet figyelembevétele, a folyamatos ellenőrzés és a visszacsatolás természetessé vált. Már *A tudományos forradalmak szerkezete* című mű kiadása előtt húsz évvel, a negyvenes évekre megjelentek az első, elsősorban a háború által támasztott követelményeknek megfelelő hadiipari szabványok. Így született az American Standards Association (ASA) által kidolgozott szabvány, az AWS Z1.1 jelű „Minőségellenőrzési kézikönyv", továbbá az AWS Z1.2, „Kontrollkártya módszer az adatelemzésben". Ezek a szabványok sem tudták azonban megakadályozni, hogy a termelésbe bevont nagyszámú, de képzetlen munkaerő ne okozzon minőségcsökkenést. Ezért a minőség ellenőrzését még komolyabban kellett venni, így 1942-ben kiadták a szabványosított ellenőrzési eljárásokat, azaz a „Standard Inspection Procedures"-t Amerikában. Természetesen itt is nagy szerepe volt a statisztikai minőségellenőrzésnek.

Az igazi áttörést a hatvanas évek hozzák meg, azzal, hogy a termelési rendszerek egyre komplexebbekké válnak, így olyan technológiai rendszerek születtek, amelyeknél a meghibásodás veszélye globális katasztrófákat okozhatott (atomerőművek, hadiipar, vegyifegyvergyártás). Ezeknél a rendszereknél életbevágóan fontos volt a ZD, azaz a Zero Defect elvének érvényesülése. Ezzel egyidőben a társadalomban is megjelent a minőség iránt támasztott fokozottabb igény. A minőség igénye természetesen nemcsak a fogyasztott termékkel szembeni minőségi igény növekedését, hanem a termelés során megvalósított minőség növekedését is jelentette. Ezeket az igényeket tudatosan ébresztették fel a termelőkben, különösen a menedzsmentben, majd a munkásokban. Ezért is nevezi Feigenbaum ezt a kort a teljes körű minőség-ellenőrzés születésének. A legjobb ellenőrzési módszernek azt tekintették, ha nem kell ellenőrizni, mivel nincs hibás termék – „right the first time" volt a jelmondat.

Újabb jelentős változást eredményezett a hetvenes években, hogy megjelennek az összekapcsolt rendszerek, a logisztika kiemelt jelentőséget kap. Ezekben az években dolgozza ki Luhmann a rendszerelméletét. A hetvenes évek Isikawa szavával a vállalati teljes minőségszabályozás *(companywide*

[102] Szabó Ferenc: *Marcel önmagáról*, Róma, Magánkiadás, 1988, 70.

quality control), vagy Feigenbaum terminológiájával a szervezeti teljes minőségszabályozás *(total quality control organizationwide)* kora. Megjelenik a termelési rendszer integrált szemléletű megközelítése, amelyben az eszközök, emberek, információk együtt vannak jelen, mégpedig úgy, hogy a menedzsment, a szabályozás és a termelés szintjei sem válnak el egymástól. Ez a participatív minőségszabályozás rendszere.[103]

A nyolcvanas évek végére a minőségügy egyre inkább kikerül a gyárak falai közül, és egyre nagyobb helyet kap a szolgáltatási szektorban, továbbá az egész társadalomban. Banks szerint ez a kor a minőség szlogenné válásának kora. Ebben az időben már egyre szigorúbb külső normák írnak elő minőségi (megfelelőségi) követelményeket, egyre nagyobb mértékben vonják felelősségre a termelőket a balesetet okozó termékeik miatt. A minőségért felelős vezető már nem egy egyszerű ellenőr a vállalat rendszerén belül, hanem a felső vezetés tagja. Ennek oka az is, amit Juran megállapít: a hibák 80%-a nem a munkásoknak, hanem a vezetőknek felróható okból származik.

Az új paradigma napjainkra az Ipar 4.0 fogalmában jelent meg. Itt már közvetlen és azonnali kapcsolatban áll egymással a gyártó és a fogyasztó. A termékek maguk képesek közvetlenül adatot szolgáltatni az állapotukról, és közvetve vagy közvetlenül magáról a felhasználóról.[104]

Az Ipar 4.0 idején soha nem látott mértékűvé vált a társadalmi szabályozhatóság illúziója. A kiindulópont egyelőre a termelés–fogyasztás szabályozása, azonban már most ezen túlmutató jelenségeket tapasztalhatunk azáltal, hogy az emberekhez köthető mobil eszközök a felhasználóik összes adatát (hely, személyiségprofil, fogyasztási szokások) közvetíteni képesek.

A technológiai fejlődés már nemcsak az ember erkölcsi fejlődésétől (eljutottunk a bunkótól az atombombáig, de emberségünkben nem növekedtünk), hanem a jogi fejlődéstől is elszakadt. A jogalkotás a technológiai fejlődés után kullog. Ezt írja le az Ipar 4.0 nemzeti technológiai platform is. A helyzet azért tűnik kritikusnak, mert a technológiai fejlődés nemcsak meghaladta a politikai fejlődést, hanem magát a jogi szabályozást is megelőzi, létrehozva a kutatás és ipari alkalmazás vadnyugati állapotát. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik szorosan az adatvagyon kezelésének a kérdése is, amely még egyelőre megoldatlan mind nemzeti, mind nemzetek feletti

[103] A minőség fogalmának alakulásával kapcsolatban: Turcsányi Károly: *Minőségelmélet és -módszertan*, Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2014, https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/10125/minosegelmelet_165x235_screen.pdf?sequence=2 (Letöltés: 2021. március 26.)

[104] A minőségügyre vonatkozó bekezdések és azok bővebb kifejtése megtalálható: Veress Gábor – Birher Nándor – Nyilas Mihály: A *minőségbiztosítás filozófiája*, Budapest, Jel, 2005.

vonatkozásaiban. Ennek a kérdésnek a kezelésében jelentőséggel bírhat hazánkban a Nemzeti Adatvagyon Ügynökség.[105]

Igaza van Luhmannak abban, hogy korunk joga egy olyan evolúció terméke, amely az archaikus társadalmi rendszerektől az ókori magaskultúrákig, s végül társadalmi formáink újkori magaskultúrájáig zajlik, azonban úgy tűnik, mintha ismételten a szabályozatlanság állapotában lennénk nagyon sok új kérdésben. A pozitív jog alatt Luhmann elsősorban a modern állam törvényeit érti egy olyan társadalomban, amelyben a gazdaság elsődlegessége uralkodik, szemben a politika korábbi primátusával. Napjainkra ezek a törvények szinte képtelenek követni a gazdaság globális változásait, így egy újabb vákuum jön létre. Első lépésben elveszítettük a valláshoz, majd az erkölcshöz való objektív kapcsolatunkat, most pedig a jog szabályozási képessége is kicsúszni látszik a kezeink közül. A klasszikus igazságosságeszme feltételezett egy átfogó, tökéletes rendet. Ez az igazságosságképzet és a természetjog, mint a normák kapcsolati rendszere, hosszú időn át legitimálni tudták jogot, és kritériumokat szolgáltathattak a jogos és jogtalan megállapításához. Napjainkra mindez a komplex modern társadalomban már nem működik. Ettől függetlenül korábban a jog még képes volt a társadalmi viszonyok szabályozására az egyes nemzetállamok szuverenitásának területén. A tudományos fejlődés és a globalizáció mára ezt az utolsó biztos pontot is megrengette.

> A vállalatok számára az Industrie 4.0 hátterében különösen a jogbiztonság került még a fókuszba. Vállalati szemszögből nézve nyilvánvaló, hogy az állami jogintézmények és jogi folyamatok mindig csak a piac fejlődésére tudnak reagálni, így folyamatosan csak botorkálnak a változások mögött. Ráadásul a törvényi változtatások sok időt vesznek igénybe. A jogi helyzet jelenleg semmiben lebegő állapota mindenki számára óriási bizonytalanságot jelent. [106]

Jelen helyzetben két irányba történhet az előrelépés: vagy megpróbálja utolérni a jogalkotás az egyre gyorsuló technológiai fejlődést, vagy teljesen új alapokon, az emberre és annak alapvető érdekeire fókuszálva felhasználja a technológia eredményeit, és egy új szabályozási rendet alakít ki. Amennyiben a jogalkotás megpróbálja utolérni a technológiai fejlődést, úgy képessé kell válnia magában a jogalkotásban is alkalmazni az új technológiákat, különösen a mesterséges intelligenciát. Hazánkban erre vonatkozó törekvések még nem látszanak. Az Ipar 4.0 platform elvárásai szerint a következő területek szabályozása válik haladéktalanul szükségessé:

[105] T/14949. számú törvényjavaslat a nemzeti adatvagyonról.

[106] http://www.industry4.hu/hu/ipar4 (Letöltés: 2017. november 23.)

– az ember által irányított folyamatok magatartásformáit felváltó gépi irányítási kommunikációs struktúrák;
– az EU jogharmonizációhoz szükséges lépések és alkalmazási feltételeik;
– a kialakuló új szabványok és üzleti működési modellek;
– az adatvédelmi problémák, személyiségi jogok és copyright;
– az Ipar 4.0 környezetében a különféle jogi beleegyező nyilatkozatok, a polgári jog szerinti felelősségvállalás kiegészítése;
– az új típusú célpontokra irányuló informatikai támadások kivédési mechanizmusai;
– a kutatás-fejlesztés és innováció hazai finanszírozását szabályozó jogi keretek továbbfejlesztése, hangolása.

Mindennél lényegesebbnek gondoljuk, hogy egy olyan új szabályozási rend alakuljon ki, amely valós emberi értékek meghatározására és az értékek megtartására irányul. Ilyen értékek lehetnek a család közösségének védelme, a nemzet közösségének védelme, az élhető környezet védelme, a személyi integritás (adatok, jogok) védelme.[107] Ezeket az értékeket akkor is meg kell őrizni, ha azok a technológia fejlődését látszólag lassítják.[108]

Egészen bizonyos, hogy a mesterséges intelligencia alkalmazása a jogalkotásban és a jogalkalmazásban egyre nagyobb lehetőségeket jelent. Egyre több ügyben bízhatunk abban, hogy a gépi jogalkotás és jogalkalmazás nagyobb jogbiztonságot eredményez, és egyúttal több igazságos döntéshez is

[107] „Jóllehet a digitalizálás témakörben még rengeteg a nyitott jogi kérdés, máris előfordulnak valós példák az újonnan keletkező adatok kezelésére. Pl. gépek és berendezések gyártói kizárólagos jogokat biztosítanak maguknak azokra a műszaki adatokra, melyek termékeik üzemeltetése során keletkeznek, hogy ezek alapján a vevőiknek az üzlet lezárása után is további szolgáltatásokat tudjanak nyújtani (After-Sales-Services). Mivel ezek az utólagos, kapcsolódó szolgáltatások gazdaságilag a vevők számára is érdekesek, ez általában nem okoz konfliktushelyzetet. Például a gépek technikai-adatainak valós időben történő kiértékelése segíthet a karbantartási tervek elkészítésében. Az Industrie 4.0 számtalan lehetőséget kínál arra, hogy alkalmazottakról, vevőkről vagy felhasználókról személyes adatokat gyűjtsünk, és azokat interpretáljuk. Például technikailag problémamentesen lehet különböző rendszerek felhasználói információiból – pl. okos-telefonból – nyerhető információkkal személyes profilokat tárolni. Továbbá, épp az okos-telefon alkalmazások adatainak kiértékelésével rögzíthetők potenciális személyek mozgási adatai, ami felhasználható az ún. geo-marketinghez. Kritikus szemlélők feszegetik azt a kérdést is, hogy hol lehetséges egyáltalán ún. személyes adatok kiértékelése. Akik mellette szólnak a meglévő szigorú adatvédelmi törvények betartására ügyelnek, azaz, hogy pl. hozzájárulás nélkül a személyes adatok anonim kell, hogy maradjanak." http://www.industry4.hu/hu/ipar4 (Letöltés: 2017. november 23.)

[108] Udvary Sándor: Felelős vagyok a rózsámért. És az autómért, in Pribula László (szerk.): *Sci-fi és jog? A jövő jogalkalmazási kérdései*, Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2019, 91–101.

vezet. Ezekben az esetekben nagyobb valószínűséggel érvényesül az egyenlő mérték elve. Ahogy azonban korábban már kiderült, a valóság egésze nem alakítható át „ténnyé", azaz az emberi élet bonyolultabb a puszta logikai struktúránál. Maga Wittgenstein ismeri fel, hogy a valóság egésze mégsem írható le egyértelműen. A mérések (számítások) bizonyossága csak a valóság egy modelljében lehet érvényes. Nem tartható Wittgenstein *Tractatus*ában megfogalmazott kijelentés, amely szerint: (1.1) „A világ tények és nem dolgok összessége" és (1.13) „A tények a logikai térben – ez a világ."

Napjainkra a mérésekkel a valóságot leíró ember igyekszik az intencionalitás intézményi szintjeit is objektívvá tenni (azaz a társadalom működését is objektívan mérni). A megismerés önmagára koncentráló reflexivitása és hiperreflexivitása a mérés tárgyává próbálja tenni azokat az intézményeket, amelyek a megismerés kollektív kereteit jelölik ki. Ezek a mérések – mivel nagy adathalmazokból folyamatosan pontosítják önmagukat – nagy valószínűséggel képesek a jövő folyamatai közül egyeseket előrejelezni. Más kérdés, hogy minél többen vannak tudatában az előrejelzési esélyeknek, úgy az előrejelzés „önbeteljesítő jóslatként" is képes működni, vagy épp ellenkezőleg, az egyének ellenállását váltja ki. Érdekes eljátszani a gondolattal, hogy a következő amerikai elnökválasztásra hogyan hat majd a mesterséges intelligencia (MogIA) által ezideig nagyon jó pontossággal (négyből négy alkalommal sikeres) előre megadott jóslat.

Gyakorlatilag az ember közösségi életére vonatkozóan minden adat (tartózkodás helye, ideje, személyközi kapcsolatok, használt szavak, érdeklődési terület a virtuális térben, pénzáramlás) elérhetővé vált. Képesek vagyunk – pontosabban a mesterséges intelligenciák képesek – a társadalom (intézmények) tagjainak kapcsolatait, szavait, pénzmozgásait naplózni, mérni és elemezni. Intézményi szinten az ember minden vonatkozási pontja mérhetővé vált. Pillanatnyilag elképzelhetetlen, hogy mindennek milyen hatása lehet a jövőre nézve. Jó eséllyel létrejöhet a tudást koncentráló egységes és igazságos világ, de ugyanekkora eséllyel jöhet létre a tudást kisajátító önző és igazságtalan tudásbirtoklás is. A közösség feladata, hogy védje az adatait, amelyek személyesek, nyilvánossá tegye az adatait, amelyek a közösséget védik, ne engedje, hogy bárki vagy bármi kisajátítsa az adatfeldolgozás lehetőségét. Meg kell küzdeni a mérés szabadságáért.

Ha pedig a mérés (adatok, mérőeszközök, eredmények) mindenki számára elérhető lesz, az igazsághoz is közelebb kerülhet az egyén és a közösség.

A mérés során a mért mennyiséget jellemző mérőszám meghatározása a cél, amelyhez megfelelő mérőeszköz megválasztása szükséges. A mérés álláspontunk szerint a valóság leírásának, nem pedig létrehozásának az

eszköze. Ezzel szemben az imént bemutatott, teljes egészében mérhetővé tett világban fennáll az esélye annak, hogy a mért eredményeink szerint határozzuk meg a valóságunkat, azt képzelve, hogy az eredmények világa a világ egésze. Mindez azon a téves feltevésen alapszik, hogy a szubsztancia a maga teljességében anyagi és mérhető valóság. A mérés emberi és bizonytalan, éppen ezért nem szabad engedni, hogy ebbe a bizonytalan objektivitásba gyömöszöljék be a jövőben a gépek az embert és a társadalmat.

Meg kell jegyeznünk, hogy a valóság túlmutat a mérhetőségen. Az igazság ismerete sem egyszerűen a mérésen vagy a szavak logikáján alapul. A mérések adatai a világ jó jellemzését adják, de sohasem magát a világot. A mérések adatain túl találjuk a felelősségteljes embert, aki Immanuel Kant szavával: öncél, aki képes a szabad döntésre és a felelősségvállalásra.[109] Ebből a méltóságból fakad az ember legmagasabbrendűbb képessége, a szeretet és/vagy áldozat is.

A normarendek elemzésétől, illetve annak megállapításától, hogy az egyes normarendeknek nem versengeniük kell egymással, nem egymás szabályozási területeit kell elfoglalniuk, hanem egymásra figyelemmel képesnek kell lenniük az együttműködésre, eljutottunk odáig, hogy ennek az együttműködésnek meg kell jelennie a közigazgatás területén is. Olyan kapcsolati mintákat kell kialakítani, amelyek lehetővé teszik az emberi közösség hatékonyabb együttélését, a múlt tanulságainak felhasználását az élhetőbb jövő érdekében. Ez egyrészről azt jelenti, hogy fel kell ismerni az egyes klasszikus normarendek értékeit, világossá kell tenni, hogy milyen lehetőségeket hordoz magában a jog, az erkölcs vagy éppen a vallás, másrészről pedig képesnek kell lenni arra is, hogy az újabb és újabb – egyébként a klasszikus normarendek kapcsolati mintázataiként megjelenő – szabályozási módok lényegi elemeit is megértsük. Tisztában kell lenni például azzal, hogy egy egyházi fenntartású intézmény etikai kódexe, egy multinacionális vállalat vagy éppen egy Kormányhivatal integritásszabályozása milyen mértékben tartalmaz a joghoz, erkölcshöz (esetleg valláshoz) kapcsolódó elemeket. Az alapvető fogalomtisztázást követően részletesebben vizsgáljuk a közigazgatás sajátosságait.

[109] Antalóczy Péter – Birher Nándor: A globalizáció etikai kihívásai a protestáns szociál- és gazdaságetika tükrében, in Sepsi Enikő (szerk.): *Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem 2012-es évkönyve. Tudomány és etika*, L'Harmattan, 2013, 96–141.

II. A KÖZIGAZGATÁS TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSE A MODERN KORBAN

„...az embert nem az ég pusztítja el, maga öli meg magát azzal, hogy az örök törvényt áthágja..."
Konfuciusz: Su csing

Miután megvizsgáltuk az egyes normarendek kapcsolódásának lehetőségét, a közigazgatás példáján a gyakorlatban is áttekintjük, hogy milyen szerepe lehet az emberi magatartásokat szabályozó normáknak a társadalom működésében; hogy melyek azok a kérdések, amelyek tisztán a jog, és melyek azok, amelyeket inkább az erkölcs eszköztárával kell megválaszolni az (állami) hatalom gyakorlása során. Az elméleti megközelítésen túl megvizsgáljuk az új technikai eszközök alkalmazása adta lehetőségeket és az esetlegesen létrejövő felsőbíróságok szerepét is. Világossá válik majd, hogy a társadalom érdekében a hatalom gyakorlása során – akár az olyan megfelelő szervezeti rendszer, mint az önálló közigazgatási bíráskodás rendszerének kialakítása mellett – a közigazgatásban is képesnek kell lenni a jogi normákon túlmutatóan az erkölcsi, és napjainkban egyre fokozódó módon a vallási szabályok szükség szerinti értelmezésére. Mindez újfajta szemléletet követel meg a közigazgatás minden szereplőjétől. Annak érdekében, hogy bemutassuk, milyen területen történhet megújulás, elemezzük a korábbi módszereket is.

A közigazgatás társadalmi megítélése első pillantásra vagy valamiféle felületes ítéletalkotás arról, hogyan működnek a „kormányablakok", elég kedvesek-e a hivatalnokok, vagy pedig valamiféle tudományos-jogi elemzés egy nem túlságosan érdekes problémáról. Valójában a közigazgatásnak komoly szerepe van abban, hogy hogyan alakul az emberiség jövője a következő évtizedekben, szerencsésebb esetben, évszázadokban. A közigazgatáson, ezen belül az államigazgatáson múlik, hogy az egyes nemzetek és

nemzetek feletti szervezetek hogyan lesznek képesek a jelenleg fenntarthatatlan gazdasági-társadalmi kihívásokra fenntartható válaszokat adni. Mindez érinti a nemzeti, és a nemzetek feletti szabályozási szinteket egyaránt, magában hordozva a történelmi tapasztalatok súlyát, és a jövőért való felelősséget is. Pontosan emiatt egy nagyon összetett problémával állunk szemben, amelynek megoldása – ha van egyáltalán megoldás – csak tudományterületeken átívelő módszerekkel ragadható meg.

Munkánkban hangsúlyozzuk, teljesen új megközelítésre és egyértelmű paradigmaváltásra van szükség ahhoz, hogy legalább remény legyen a megoldásra. Éppen ezért a munka során nem annyira a részmegoldásokat, mint inkább a stratégiai irányváltás szükségességét hangsúlyozzuk és vizsgáljuk, túlmutatva a ma bevett, gyakran csak technikai elemzések keretein.

Megközelítésmódunk a Zlinszky János által a közigazgatás és közigazgatási bíráskodás kérdésében felvázoltaktól indul, és igyekszik azt követni.[110]

Zlinszky kiindulópontja tömör és egyértelmű:

> A jogállam kiegyensúlyozott, átlátható, felelős, ellenőrzött hatalomgyakorlást jelent, a társadalom rendjét és békéjét biztosítandó. A hatalom gyakorlása többfelé ágazó tevékenység; normatív, aktív és passzív módon veszünk abban részt. A jogállami hatalom legitim. Belső felhatalmazottsága az önkéntes, természetes, szükségszerű alávetettségből ered, az alávetettek által történt-történő szabad elfogadottságon alapul. Az alávetés szabad erkölcsi, egyéni döntés. Annak belátása, hogy a rend és az ebből fakadó társadalmi biztonság igényli a célszerű együttműködést, az együvé tartozó társadalmi csoport egészének javára, hasznára. Az egyeseknek szükséglete, a közösségnek előfeltétele a szervezett hatalom nyújtotta szolgáltatás: a béke rendje.[111]

Innen indulva kívánjuk megvilágítani, hogyan lehet esély a hatalom szolgálatával a béke rendjét, a jövőt megőrizni. Ennek a feladatnak az egyik lényeges része a közigazgatási jogvédelem, de mindez nem értelmezhető a hatalom fogalmának átfogó kontextusa nélkül. Érdemes megjegyezni, hogy a kötet kéziratának elkészülte során még úgy tűnt, reális lehetőség van a közigazgatási bíróságok hatékony rendszerének a kialakítására. Ez a rendszer, a korábbi történelmi gyakorlatot is figyelembe véve alkalmas lehetett

[110] Zlinszky János: A hatalomgyakorlás ellensúlya: közigazgatási bíróság – alkotmánybíróság, *Pázmány Law Working Papers*, 2011/1, http://www.plwp.jak.ppke.hu/ (Letöltés: 2018. augusztus 6.)
[111] Uo.

volna arra, hogy segítsen a közigazgatás tekintélyének, a közigazgatás szerepének megfelelő helyre emelésében. Furcsa fintora a sorsnak, hogy pontosan a nemzeti érdekek feletti politikai okok miatt nem valósulhatott meg ez a kezdeményezés.

A közigazgatási rendszer

A „polisz", az állam dolgait nem lehet máshogy, mint egyre hatékonyabbá váló igazgatással kormányozni. Az igazgatás fejlődésének egyik utolsó lépése az abszolutista államok kialakulása volt, amikor is a bürokrácia képessé vált tömegesen és hatékonyan összehangolni a személyek tevékenységét állammá. Anélkül, hogy részletekbe menően értékelnénk a klasszikus weberi bürokrácia[112] jellemzőit, megállapíthatjuk, hogy azok alapvető sajátosságai a következők.

A bürokrácia személytelen, mivel a hivatalnok önmagától (is) függetlenedve az ügyfél érdekei és a jog szabályai szerint – *sine ira et studio* – látja el a feladatát. A hivatalnok függetlenül a saját véleményétől, az objektív elvárások szerint kell hogy eljárjon. Ez alapozza meg a feltétlen engedelmesség követelményét is. A jó hivatalnok bizonyos értelemben egyúttal az államapparátus „jó katonája" is.

Részben a személytelenség elvéből fakad a hierarchikusság elve. A hierarchia az alá-fölé rendelt lineáris szervezetet jelenti. A hivatalnok joga utasítást adni (ha van kinek) és kötelessége az utasítást végrehajtani. A Weber-féle definícióban nagy jelentősége van annak, hogy az egész hierarchia fölött áll az „Úr", a Herr vagy Herrschaft, aki a végső és megkérdőjelezhetetlen cél meghatározója. A teljes rendszernek ugyanis kell hogy legyen egy „végső célja". Ez a „végső cél" az Úr által elvárt stratégia. Ezt a stratégiát alakítja át az igazgatás rendszere végrehajtássá. A bürokrácia célja tehát egy rajta kívül álló cél, amelyet a bürokráciától független elvárt stratégia határoz meg.

Ahhoz, hogy a végrehajtás zökkenőmentes lehessen, szükség van a megfelelő szakosodásra, vagyis arra, hogy az igazgatás egy-egy területével a megfelelően képzett szakemberek elfogulatlanul foglalkozzanak. A végrehajtás működésének objektivitását a szakszerű feladatellátáshoz való ragaszkodás adja. A szubjektivitás helyett a szakszerűség objektivitása válik az alapvető kritériummá, legalábbis az elmélet szintjén.

112 Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

A gyakorlatban viszont ennek részben az ellenkezőjét láthatjuk. Egy-egy szakmai kérdéshez ugyanis – a végrehajtás objektivitását megőrizve – többféleképpen is lehet közelíteni. A szakmai tevékenység abszolút objektivitása tehát bizonytalan, pontosan emiatt komoly szerepe van a hivatal viselőjének, és a hivatal viselőjét kinevező személynek is.

A weberi elképzelés szerint a szakszerűséget csak úgy lehet megvalósítani, ha világosak azok a szabályok, amelyeket alkalmazva szakszerűnek tekinthető az adott tevékenység. Emiatt fontos a bürokrácia pontos szabályozottsága mind a szervezeten belül, mind pedig a bürokrácia–külvilág kapcsolatban. Ezen a ponton kapcsolódik össze a jogalkotás és a végrehajtás, ez adja a jogállami működés alapját. A szabályok kiterjednek a hivatali tevékenység legapróbb részleteire is.

Ebből fakad az aktaszerűség követelménye, melynek során iratokban (aktákban) részletesen rögzítésre kerülnek az elvégzett cselekmények. Az egyes lépések így jól dokumentáltak és visszakereshetők lesznek.

A modern közigazgatás weberi elmélete szerint a közigazgatás az „automatizálás" segítségével kívánja előmozdítani a polgárok javát. Ezt nevezik az irodalomban „az állam gépezetének."[113] A kérdés azonban, hogy önmagában ez a „gépezet" a technikai optimalizáció[114] segítségével alkalmas-e feladata tökéletes ellátására? Legújabb szempontként pedig megjelenik a szolidaritás kérdése is.[115]

Látható, a bürokrácia mechanizmusainak sok előnyös tulajdonsága mellett van negatív hatása is. Hóman Bálint így ír erről:

> A bürokrácia a legnagyobb ellenálló erő, mely megakadályoz, hátráltat, elodáz, gátol, lenyűgöz és betűbe fojt minden törekvést, mely vele szembe kerül. A bürokrácia formákat néz a lényeg helyett. Aktákat gyárt ügyintézés helyett. Álhagyományokat és tehetetlenséget protezsál a tehetség helyett. A betű igazságát szolgálja, a jog, az erkölcs és a szociális igazság helyett. Öncélt lát a hivatali munkában s nem a nemzet szolgálatát. Ezzel a bürokráciával szemben csak egy fegyverünk van: a jó tisztviselő, aki nem formákon lovagol, hanem dolgozik és alkot, aki nem holt szabályok és élő személyek parancsait teljesíti,

113 Martonffy Károly: Fejezetek a közigazgatás racionalizálásából, in Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika. Az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*, Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1939, http://mtdaportal.extra.hu/books/martonffy_karoly_a_mai_magyar_szocialpolitika.pdf

114 A fogalom részletes kifejtését lásd a „technikai optimalizáció" cím alatt.

115 Birher Nándor et al: *What the World Needs Now is Solidarity*, https://www.cambridge.org/engage/coe/article-details/5f30f379c67b860019834f8f (Letöltés: 2021. március 26.)

hanem gondolkodik és cselekszik, aki nem gőgös bíróként ítélkezik, hanem mérlegel és bírál, s a kritikát elsősorban önmagával szemben gyakorolja.[116]

A modern államban egyszerre látszik a bürokrácia szükségessége és veszélye. A legújabb kor kihívása, hogy a bürokrácia hatékonyságának növelésével egyidejűleg az embertelenség kockázatát csökkentse.[117] Tanulságos lehet, hogy a két világháború közötti időszakban a közigazgatás átalakítása ezt a feladatot kívánta végrehajtani precíz munkával és az „emberekhez fordulással". A következmények mégis tragikusak lettek. A „Herrschaft" helytelen értelmezése, a hatékonyság centralizálása diktatúrák kialakulásához vezetett. Elrettentő példaként álljon itt az 1939. évi, közel kétezer oldalas Közigazgatási Továbbképző tananyagából egy részlet:

> Talán a legtöbb államszervező és államvezető munkakészségét és munkateljesítményét felülmúlja Mussolini, aki egymaga egész minisztériumot pótol, sokszor hét-nyolc minisztériumot vezet a szónak valódi értelmében. Mussolini ideális megtestesülése a kormányfőnek, úgy amint azt elméletileg megkonstruálni lehet. Valójában „Capo del Governo", akinek nincs szüksége polgári vezérkarra. Egy alkalommal önmagáról és napi munkájáról a következő nyilatkozatot tette: „6.000 kihallgatást adtam (1929-ben), 1,887.112 kérvényt intéztem el, amelyeket az állampolgárok magántitkári hivatalomhoz küldtek. Mindenki, a legegyszerűbb polgár, bármely kicsiny faluból fordult hozzám, választ kapott. Nem elég az, ha keményen kormányzunk. A népnek a legkisebb, legtávolibb, elfeledett helyeken is bizonyítékot kell szolgáltatni arra, hogy a kormány oly férfiakból áll, akik megértéssel vannak és segítenek, tehát az emberektől nem szakadnak el. Ezt a megerőltető munkát csak úgy lehetett kibírni, hogy munkaerőmet szigorúan szabályoztam, a napi munkát racionalizáltam és minden idő- és erőveszteséget a minimumra csökkentettem [...] Az államférfi felelőssége rettenetes. Ez a felelősség néha valóságos fizikai nyomást gyakorol reám, mintha a gondok fizikai súllyal nehezednének vállaimra. Köznapinak tűnik fel, mégis kimondom, hogy a kormányzás kora reggeltől késő estig, rettenetes munka. Kormányozni annyit tesz, hogy az egész nemzet gondjait állandóan magunkon érezzük; a kormányzás azt jelenti, hogy az egész nép szívdobogását érezzük en-szívünkben [...] Becsvágyam [...] csak egyetlen célt ismer, s mit sem törődöm azzal, ha naponkint 14–16 órát is dolgozom; azt sem bánom, ha életembe kerül, s érte a legnagyobb áldoza-

[116] Hóman Bálint: *Művelődéspolitika*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938, 214.

[117] Érdekes felvetéseket tartalmaz a kérdéssel kapcsolatban Vladár Gábor: A jog elhajlása az élettől, *Polgári Jog*, XIV. évf., 1938/3., http://misc.bibl.u-szeged.hu/6527/1/polgari_jog_1938_129-144a.pdf (Letöltés: 2018. július 10.)

toktól sem riadok vissza. Az én becsvágyam az, hogy az olasz népet erőssé, gazdaggá, naggyá és szabaddá tegyem [...] Kormányozni csak szeretettel lehet [...] A politika is művészet. Lassú előkészületet kíván meg, azután azonban villámgyors megértést és intuíciót. A művész belső ösztönszerűséggel alkotja meg művét, a politikus pedig elhatározásaival, de mindkettő a szellem eszközeivel. Mindkettő eszményi célt követ, amely izgatja és magával ragadja. Hogy népünknek bölcs törvényeket adjunk, művésznek kell lennünk.[118]

Felvetődik a kérdés, ennyi lelkesítő szó és áldozatos munka után miért szükségszerű a társadalmi összeomlás, legalábbis a második világháborús történeti tapasztalataink alapján? Ugyanerre a kérdésre keresték a választ már az első államelméletek is. Összefoglalásként Arisztotelész *Politiká*jának meghatározásánál nehéz jobbat találni. Ő egyértelművé tette, hogy minden kormányzat attól lesz jó vagy rossz, hogy a vezető, illetve vezető csoport saját érdekeit vagy a teljes közösség érdekeit tartja-e szem előtt. Természetesen a narratívák szintjén minden vezető a nép felsőbbségét hirdeti. A zsarnok azonban – ahogy Mussolini is, akiből egyébként egyáltalán nem hiányzott a filozófiai műveltség, hiszen Nietzsche hatalomfelfogásáról írt tanulmányt és Hegelt fordított – miközben talán azt is gondolta, a népet szolgálja, annak érdekében deformálta a közigazgatási struktúrát, hogy az egyszerűen véghez vigye a személyes akaratát. A zsarnok mindig megváltónak gondolja magát, nem hajlandó odafigyelni másokra, arra, hogy az élet organikusan szerveződő valóság. A *wisdom of crowds*[119] elvét soha nem szabad figyelmen kívül hagyni. Önmagában tehát az igazgatás technikáinak fejlesztése, a szabályozás hatékonyságának növelése kevés. Szükség van egy másik szempontra is, amely a másik emberre, a közösség érdekére fókuszál. Ezt nevezzük később a humanitás elvének.

Megdöbbentő, hogy a már többször idézett Közigazgatási Továbbképző tananyaga, és az azokban elhangzottak 1939-ből milyen mértékben hasonlítanak a mai kérdésfelvetésekre. A diktátorok magasztalása mellett azonban találunk az anyagban olyan szövegeket is, amelyek nem veszítették el aktualitásukat. Jellemzően ezek a szövegek nem politikusoktól, hanem olyan jogtudósoktól származnak, mint Magyary Zoltán, vagy olyan egyházi méltóságoktól, mint Ravasz László vagy Glattfelder Gyula. Ravasz írja:

118 Schüller-Piroli, Susanne: Mussolini über sich selbst, *Neues Wiener Journal*, 1937/július, No. 15.692, idézi Martonffy Károly: Fejezetek a közigazgatás racionalizálásából, in Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika*, 208., http://mtda.hu/books/martonffy_karoly_a_mai_magyar_szocialpolitika.pdf (Letöltés: 2018. július 12.)

119 Galton, Francis: Vox Populi, *Nature*, 1907. március 7., (https://doi.org/10.1038/075450a0). Az elv szerint a közösség – megfelelő szervezettség esetén – intelligensebb lehet az egyénnél.

> Ez a kapitalizmus a maga telhetetlen termelési lázában létrehozza a techniká-nak azt a félelmes fejlődését, amely egyfelől hihetetlen módon fokozza az életet, ugyanakkor pedig hihetetlen módon pusztítja és elnyomorítja. Géppé teszi az embert, géppé az államot is s a gépek borzalmas harcában örökre elvész a halhatatlan lélek. Legfőképen pedig kifogásolja az istentelen kapitalizmusban azt, hogy csak a termelés fokozására gondol, de nem a javak elosztásának az igazságosságára. Irtózatosan eltorzítja a világot, amikor javakban fuldokló dúsak mellett éhező és nyomorgó nemzedékeket termel.[120]

Hasonló véleményt fogalmaz meg Glattfelder Gyula szeged-csanádi katolikus püspök is. Kár, hogy a sok szép szónak nem igazán lett foganatja, a világnak pedig az addigi történelem legigazságtalanabb időit kellett elszenvednie.

> A katolikus egyház nemcsak legújabban, amikor már egészen nyilvánvaló a liberális gazdasági rend csődje, szólal fel, nemcsak most emeli fel figyelmeztető szavát, hogy a szabad verseny túlzásba vitelétől, mely az erősebbnek mindent juttat, a gyengébbnek pedig tulajdonképen *(sic!)* semmit sem biztosít, katasztrofális veszedelem alakul ki, hanem már a XIX. évszázad közepétől fogva legnagyobb gondolkozói ajkával szünet nélkül figyelmeztet, hogy törvényekben és intézményekben, az egész gazdasági berendezkedésben, a munkásosztály és munkaadók jogos érdekeinek kiegyenlítésében van a segítő eszköz, mely a veszélyt elhárítja és polgári rendünket a tönkremeneteltől megvédi.[121]

Az igazgatás megítélésének alapkérdései lényegileg változatlanok a bürokrácia fogalmának megalkotása óta. Ami változott, az a közigazgatás kezében lévő technikai eszközök hatékonysága. Mindez azonban a bizalom mellett aggodalomra is okot adhat, hiszen mind a mai napig nem tisztázott, hogyan lehetne ezeket az egyre tökéletesebbé váló eszközöket mindinkább az emberek szolgálatára fordítani. A kérdésekre adandó válasz valószínűleg nem a technikai megoldások területén, hanem a hatalom gyakorlásának lényegénél keresendő. Tisztázni kell, hogy van-e technikai/reális alternatívája a versenyre alapozott liberális gazdaságnak a javak igazságos elosztása

[120] Ravasz László: A református kereszténység szociális tanításai, Budapest, 1939, in Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika,* 402., http://mtdaportal.extra.hu/books/martonffy_karoly_a_mai_magyar_szocialpolitika.pdf (Letöltés: 2021. március 20.)

[121] Glattfelder Gyula: A katolikus egyház szociális célkitűzései, Budapest, 1939, in Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika,* 388., http://mtdaportal.extra.hu/books/martonffy_karoly_a_mai_magyar_szocialpolitika.pdf (Letöltés: 2021. március 20.)

területén, továbbá, hogy mi lehet a gyakorlati jelentése a kereszténydemokráciának[122] abban a kontextusban, amelyben a totalitárius rendszerek mindig erősebbnek bizonyultak. Ezeknek az alapelveknek a fényében kell a közigazgatást is értelmezni. Ezen fogalmak értelmezéséhez azonban mélyebbre kell ásni, egészen az ember fogalmának a jelentéséig.

A közigazgatási jogvédelem

A közigazgatási jogvédelem, a közigazgatási érdekütközéseknek a bíróság, mint független fórum előtti eldönthetőségének kérdésköre jó indikátora annak, hogy a demokráciák mennyire tartják szem előtt a polgárok érdekeit, mennyire igyekeznek az „igazságos" megoldásokat megtalálni.

A közigazgatás szervezetén belül érdekes jogtörténeti kérdés a közigazgatási bíróságok kialakulása, mivel ez a gyakorlat jól mutatja az egyes államok közigazgatása és a polgárok közötti viszony alakulását. Pontosan az állami sokféleségek miatt nem is lehet a közigazgatási jogvédelem rendszereit néhány alaptípusba sorolni, mint ahogy azt az „angol–francia–német-modell" felosztás teszi.[123] Hazánk jogtörténetében több ízben is kérdés volt a közigazgatási bíróságok létrehozása. Stipta István kutatásai alapján elmondható, hogy 1869-ben az 1869. évi IV. tc. szerint alapvetően abból az igényből született a közigazgatási bíróság új rendszere, hogy a polgárok saját ügyeikben hatékonyabban léphessenek fel az állammal szembeni jogérvényesítés során. A végrehajtó hatalom bírósági felülvizsgálatának folyamatát egészítette ki később az 1883. évi XLIII. tc. és az 1896. évi XXVI. tc. is. Hogy mindez miért volt jó az államnak? Egyszerűen azért, mert az igazságos döntések szükségessége még az állam érdekeit is meghaladta. Természetes volt azonban is, hogy amennyire csak lehetett, az állam szerette volna megőrizni hatalmának integritását, különösen a nemzetiségi kérdésekben. Éppen ezért a közigazgatási bíróság kialakítása hazánkban „fontolva haladó" módon történt. A politika ugyanis féltve hatalmát, igyekezett a közigazgatási bíróságok hatáskörét a lehető legszűkebb körre

[122] Birher Nándor: Egyházi alapértékek az Európai Unióban, in Garaczi Imre (szerk.): *Az életminőség-fejlesztés új paradigmái a 21. században*, Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2020, 537–555.

[123] Stipta István: A közigazgatási bíráskodás történeti modelljei, *Jogtörténeti Szemle*, 2015, 3. különszám, 40–48.; Stipta István: Adalékok a pénzügyi közigazgatási bíróság működésének történetéhez (1884–1885), *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica Et Politica*, LVII. évf., 1999/9, http://midra.uni-miskolc.hu/document/12426

szabni. Természetes, hogy ennek következtében nem enyhültek lényegileg a nemzetiségekkel kapcsolatos feszültségek, amelyek aztán a Nagy Háború kirobbanásában is szerepet játszottak.

Stipta szerint a hatékonyan működő közigazgatási bíróságnak a kiegyezést követően hármas feladatot kellett betöltenie: szeparáció, azaz önálló fórum a hatékonyság érdekében, a közigazgatás jogi szabályozottságának és a szabályozás kontrolljának biztosítása, továbbá a jogvédelmi igény megfelelő kielégítése. Nem szabad elfelejteni azt a szempontot sem, hogy a kiegyezést követően olyan erőteljes gazdasági fejlődés indult meg, amely szinte szükségszerűvé tette a hatékony közigazgatási és pénzügyi igazgatást, és ehhez kapcsolódóan a jogvédelmet is. A közigazgatási bíráskodás rendszere ugyan technikailag kialakult, hatékonyan is működött, azonban a valós társadalmi problémák megoldásában nem tudott érdemben részt venni, annak ellenére sem, hogy a bírák kiválasztása a szakmai követelményeknek megfelelően történt.[124] Ezen túl pedig a bírák elkötelezettségéhez sem férhetett kérdés.

Ezen a ponton megint elérkezünk ahhoz, hogy az igazgatás rendszerében egyes fontos jogi garanciák miért nem tudják feltétlenül a teljes rendszer eredményességét szolgálni? Mit ér a hatékonyan működő közigazgatási bírósági rendszer, ha maga az ország omlik össze, és a népbíróságok maguk eldöntenek minden kérdést a hatékonyság és egy rosszul felfogott erkölcs érdekében? A hatalom birtokosának a feladata lenne, hogy a részeket ne egyszerűen a hatalma további erősítése, hanem a közösség egészének tartós java érdekében formálja, kellő alázattal, amely akár a saját hatalmáról való lemondással is járhat.

A második világháború előtti szóhasználat a közigazgatásban

Ahogy korábban utaltunk rá, a háború előtti évek közigazgatási reformjai sok, ma is megszívlelendő elemet hordoznak. A végeredmény mégis végzetes lett Magyarország számára, hiszen az ország elvesztette függetlenségét, az alkotmányos biztosítékok – ha esetenként a retorikában meg is maradtak, de a gyakorlatban – összeomlottak. A független közigazgatás

[124] Stipta István: A pénzügyi közigazgatási bíróság bíráinak rekrutációja (1884–1896), in Hajdú József (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Zakar András c. egyetemi tanár 70. születésnapjára*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 2017, 279–290, http://acta.bibl.u-szeged.hu/49971/1/juridpol_080_279-290.pdf (Letöltés: 2018. július 12.); Nagy Péter: A hazai bíróság-történet szakirodalma, *Jogtörténeti Szemle*, 2017/1–2, 148.

és bíróságok gyakorlatilag megszűntek a második világháború alatti, illetve azt követő megszállás éveiben.

Annak érdekében, hogy megjelenítsük a háború előtti közigazgatási reform vívmányait, a következőkben a szóelemzés módszertanával megvizsgáljuk *A magyar közigazgatási irodalom válogatott bibliográfiáját*, amely az 1827 és 1944 közötti közigazgatási szakirodalmat tartalmazza, és amelyet Hernádi László Mihály[125] állított össze 2006-ban. A több mint 500 oldalas mű szerzők, illetve tárgyszavak szerint tartalmazza a találatokat.

Megállapítható, hogy a bibliográfia kulcsszavai[126] hasonlítanak a mai szaknyelvben is használt kulcsszavainkra. A következő táblázat a kulcsszavakat és azok szövegben való előfordulási gyakoriságát mutatja.

közszolgálat []	3885
korszerű []	3877
közigazgatási []	342
közigazgatás []	274
gazdasági []	227
szociális []	165
nemzetközi []	123
jog []	121
községi []	117

A korszerű és a közszolgálat szavak kiemelkedő súlya jelzi a modernitás folyamatos megújulási igényét. Jól azonosítható az is, hogy a közigazgatást a korabeli irodalom a gazdasági, illetve szociális fogalmakkal együtt használja, továbbá hasonlóan nagy a jelentősége a nemzetközi vonatkozásoknak is.

Már a kulcsszavak elemzéséből megállapítható, hogy a történeti bibliográfia pontosan azokra a területekre fókuszál, amelyek napjainkban is a leglényegesebbek. Figyelemre méltó, hogy a kulcsszavak között nem szerepel az „ember" vagy az „állampolgár" szó. Megjelenik viszont a „közösségi" kifejezés.

A leggyakoribb trigramokat vizsgálva szintén jól azonosíthatók a közigazgatás főbb csomópontjai:

[125] A Közgazdasági és Közigazgatási Szemle és a Közgazdasági Szemle repertóriuma (1893–1949), http://mek.oszk.hu/05300/05347/html/hernadikozgazdasagiszemle.htm (Letöltés: 2021. március 26.)

[126] Az elemzést a KNIME szövegelemző program keyword moduljának használatával végeztük el.

korszerű közszolgálat útja	1501
magyar honvédelmi igazgatás	174
magyar egészségügyi közszolgálat	168
közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai	165
magyar földmívelésügyi igazgatás	153
Budapest székesfőváros	153
városfejlesztés városrendezé városépítés	144

Kiemelhetjük a közigazgatás megújításának (korszerű) igényét, ezt követően pedig a honvédelem fontosságát. A honvédelem kérdése magától értetődő a két világháború közti időben, de meg kell jegyezni, hogy már a fegyveres konfliktusok kitörését megelőzően jól érzékelhető a hadviseléssel kapcsolatos szavak számának emelkedése. A kulcsszótáblázattól részben eltérően itt nem a szociális, hanem az egészségügyi kérdések szerepelnek gyakran együtt a „magyar" és „közszolgálat" szavakkal. Jelentős a szerepe a városoknak és a mezőgazdaságnak is, a szavak együttes előfordulása alapján.

A leggyakoribb szópárok vizsgálata egy mondaton belül ugyancsak az imént elmondottakat erősíti meg.

korszerű	közszolgálat	1502
korszerű	útja	1501
igazgatás	magyar	340
közszolgálat	magyar	305
magyar	szociálpolitika	203
közigazgatás	magyar	200
egészségügyi	közszolgálat	192
Budapest	székesfőváros	175
egészségügyi	magyar	174
magyar	város	174
honvédelmi	magyar	174
honvédelmi	igazgatás	174
kapcsolatai	nemzetközi	168
közigazgatásunk	nemzetközi	165
kapcsolatai	közigazgatásunk	165

Budapest	város	158
földmívelésügyi	igazgatás	157
földmívelésügyi	magyar	153
község	magyar	151
városfejlesztés	városrendezés	147
városrendezés	városépítés	144
városfejlesztés	városépítés	144
korszerű	magyar	137
magyar	útja	137
feladataink	társadalompolitikai	129
gazdasági	mező	120
Székesfőváros	városi	114
feladataink	közegészségügyi	111

Ezen szógyakoriságokhoz képest csak egy-két találatot ad az erkölcs vagy éppen a vallás[127] fogalma. Az erkölcs leggyakrabban mint társadalomerkölcs, családerkölcs és háborús erkölcs jelenik meg. Érdekes, hogy a leggyakoribb szavak között a bíráskodás ugyan az „élmezőnyben" van, de csak a 137. helyet foglalja el a 6969 találat közül, a kulcsszóelemzésben egyáltalán nem szerepel. Az N-gram táblázat 140 találatot mutat, amelyből a leggyakoribb tíz a következő:

bíróság döntvényei elvi	1294
országos földbirtokrendez bíróság	111
bírói ügyvédi vizsgához	22
különös tekintettel bírói	21
beszéd közigazgatási bíróságon	20
bíróság döntvényeinek elvi	17
folyamodású bíróságok rendezése	15
bíróságok hatáskörének szigorú	13
bíróság újabb anyagi	13
bírói ügyészi fegyelmi	12

[127] Ugyanezt állíthatjuk a kultúra fogalmáról is, amelyet Foucault a gondoskodó állam legfontosabb tizenegy területe között sorol fel.

A leggyakoribb szópárok vizsgálatánál jól látszik a „közigazgatási"–„bíróság" szópár magas gyakorisága, ami igazából nem is meglepő egy közigazgatási bibliográfiában.

bíróság	közigazgatási	46
bíróság	elvi	21
bíróság	gyűjtemény	19
bíróság	jelent	17
bíróság	határozatai	17
bíróság	vonatkozó	15
bíróság	döntvényei	13
bíróság	döntvényeinek	12

A korszerű közszolgálat útja napjainkban

Annak ellenére, hogy az elmúlt száz évben mennyi minden változott a világban, a korszerű közigazgatás témaköre gyakorlatilag változatlan fogalomkészlettel mindmáig napirenden van. Sőt napirenden is marad, figyelemmel napjaink folyamatos megújulási törekvéseire. A kérdés mindössze csak annyi, hihetünk-e még egyáltalán abban, hogy van tényleges és lényeges változási, megújulási lehetőség? Vagy egyszerűen régi-új technikai változásokra kell mindössze számítanunk? A „közigazgatás gépezetének" kissé feljavított változatára?

Tény, hogy azok a kihívások, amelyekkel a mai közigazgatásnak szembe kell(ene) néznie – legalábbis jelentőségük mértékében –, teljesen újnak tekinthetők. A kihívások között az első helyet kellene hogy elfoglalja a fenntarthatóság kérdése, a javak elosztásának megfelelő hazai és nemzetközi szabályozása. A liberálisnak mondott, versenyre épülő gazdaságpolitika olyan mértékben terhelte túl az emberiség számára rendelkezésre álló forrásokat, hogy már az emberiség létét veszélyezteti. Alapvető kötelessége lenne minden emberi hatalomnak ennek a problémának a globális megoldásával foglalkoznia. Ehelyett azonban ismét azokat a fogalmakat használjuk, mint a modernitás korábbi századaiban.[128]

[128] A kérdés részletes történeti bemutatása rávilágít arra, hogy a jelenlegi beavatkozások nem vezettek semmilyen eredményre. Világos, hogy klímaváltozás van. Ennek az okai a maguk összetettségében ismeretlenek, azonban – legalább részben – megismerhetőek. Miközben a társadalmi narratívák a környezetvédelemről szólnak, sőt, egyes környezetvédelmi kiadások

Világos, hogy a fenntarthatóság olyan alapkérdés, amelyet nem lehet megkerülni, sem nemzeti, sem nemzetközi szinteken. Ebben a kontextusban kell újraértékelni a társadalom szerveződésének alapegységeit, a családot, az államot és az államok feletti szerveződéseket. Végső soron a lokális és a globális gondolkodásnak valamiféle egységéig kell eljutni az igazgatás területén is. Az emberiség jövőjét közvetlenül érintő kérdések, így az új technológiák alkalmazásából fakadó szabályozási feladatok is csak a résztvevők világos öntudatán alapuló együttműködések formájában végezhetők el. Ezeket a feladatokat nem lesz képes egyetlen állam sem önállóan ellátni, hiszen amíg nincs általánosan elfogadott szabályozás, a versenyben résztvevők a számukra leghatékonyabb utat fogják megkeresni. A „potyautasokat" azonban csak úgy lehet kiszűrni, ha a legkisebb közösségek is tisztában vannak a saját identitásukkal és a jövőjük jelentőségével.

Egyértelműnek tűnik, hogy a kihívások hatalmasak, a megoldási módszerek körét feltétlenül bővíteni kell, hiszen az eddigi „korszerűsítések" nem vezettek fenntartható világhoz. A tudás egyre gyorsabban fejlődött és fejlődik a modern korban. Napjainkra ennek a tudásnak szembe kell néznie a teljes önpusztítás lehetőségével. Minden igazgatási cselekménynek arra kell törekednie, hogy az önpusztítást megakadályozza, a jövő generációk számára a lét lehetőségét békés úton biztosítsa. Az egyetemes tudásnak egy olyan új reflexiós szintre kell lépnie, amelyben a hatékonyságot növelő technikai optimalizálás és az emberi lét szeretetét szem előtt tartó humanizáció egyszerre van jelen.

Természetesen nem elégséges az elméletek gyártása, meg kell vizsgálni a gyakorlati megoldási lehetőségeket is. Munkánkban új értelmezési horizontként Romano Guardini hatalomértelmezését vesszük alapul.[129]

Az állam – figyelemmel az új kihívásokra – helyesen ismeri fel a közigazgatás súlyának szerepét és a kapcsolódó szabályozás fontosságát. Mára lényegében minden állami vezető számára rendelkezésre áll az az adatmennyiség, amelyet a diktátorok a történelemben csak komoly erőbe-

jelentősek, a környezet terhelése folyamatosan nő (1990-ben 20, 2017-ben 32,5 milliárd tonna volt a CO_2 kibocsátás a világon). A nemzeti kormányok és a globális ipari cégek rövid-középtávú érdekek mentén kezelik a kérdést, annak ellenére, hogy teljesen egyértelmű a veszély: „Everyone knew — and we all still know. We know that the transformations of our planet, which will come gradually and suddenly, will reconfigure the political worldorder. We know that if we don't act or reduce emissions, we risk the collapse of civilization." Rich, Nathaniel: Losing Earth: The Decade We Almost Stopped Climate Change, *The New York Times*, 2018. augusztus 1., https://www.nytimes.com/interactive/2018/08/01/magazine/climate-change-losing-earth.html (Letöltés: 2018. augusztus 1.)

[129] Guardini, Romano: *Az újkor vége*, Budapest, Vigilia, 1994.

fektetéssel tudtak megszerezni. A liberalizmus ideológusai úgy vélték, az információk szabad áramlása elvezet a teljes egyenlőség világába. Ez a felismerés legalább két szempontból volt téves. Az egyik, hogy az emberek anyagi létük vonatkozásában korántsem egyenlők[130] és nem is tehetők azzá. A másik, hogy a nagy mennyiségű információ kezelése szükségszerűen feltételez egyfajta szervezetet/igazgatást, amely mentén az információkat gyűjtik, kezelik, megosztják.[131] A liberális társadalmakban ezeket a funkciókat – legalábbis látszólag – átengedik néhány globális vállalatnak. A konzervatív társadalmakban viszont – elemi érdekből – a közigazgatás is részt vesz az adatok gyűjtésében, kezelésében és megosztásában. Meggyőződésünk, hogy ezeknek az adatoknak a kezelési joga egy közösség, például egy állami közösség kezében kell hogy legyen, nem pedig egy profitorientált részvénytársaságéban. Pontosan ehhez van szükség felelős állami vezetőkre, akik ezzel a hatalommal élnek, és nem visszaélnek.[132]

Éppen emiatt kell újragondolni a hatalom lényegét és feladatát. Helyes annak a felismerése is, hogy a hatalmi ágak teljes szétválasztása sem nem lehetséges, sem nem elégséges ahhoz, hogy a demokrácia alapelvei ne sérüljenek. Olyan összetett irányítási rendszert kell tehát létrehozni, amely alkalmas arra, hogy olyan emberi közösséget teremtsen, amely képes hatékonyan részt venni a fenntartható jövő kialakításában az emberi lét, mint legfőbb földi érték megtartása érdekében.

Az állam és a közigazgatási jogvédelem

Az állam újkori értelmezésével egyidejűleg erősödött a közigazgatás és az államigazgatás szerepe. Érdemes az egyik legszisztematikusabb államkoncepció kidolgozójától, Hegeltől indulni, aki az államot az egyéni szabadság megnyilvánulásának legfelsőbb formájaként tekinti.

[130] Ezt már Arisztotelész is kifejti a *Politiká*ban, továbbá ezt mutatja az a tény is, hogy mindenkinek más adottságai vannak. Az emberek általánosságban fogalmazva „emberi méltóságukban", konkrétabban: „egyedül örök lelki létük vonatkozásában" lehetnek egyenlők.

[131] A kérdésben átfogó eligazítást Z. Karvalics László írásai adnak. Z. Karvalics László: *Infodémia,* http://unesco.hu/hirek/z-karvalics-laszlo-irasa-infodemia-cimmel-107248 (Letöltés: 2021. április 27.)

[132] A kérdés liberális megközelítéséhez: Guriev, Sergei – Treisman, Daniel: Informational Autocrats, *Journal of Economic Perspectives,* Vol. 33, 2019/4, 100–127. A szerzők szerint a „diktátorok" manipulálják az információkat. Ezzel szemben állítjuk, hogy komplex információ csak „manipulált" lehet, hiszen ez alapján jön létre az a szimuláció, amelyben élünk. A kérdés nem az, hogy manipulált-e az információ, hanem az, hogy milyen cél érdekében történik a manipuláció. Izgalmas, hogy maguk a szerzők is megállapítják, tisztán az információ kezelésével lehet a hatalom gyakorlásához szükséges erőszakot csökkenteni.

Hegel abból indult ki, hogy az egyén a családban partikulárisan altruista, azaz kizárólag a kis családi közössége számára hoz áldozatot, a polgári társadalom viszont a maga civil szerveződéseivel ugyan egyetemes, de individualista. A *bürgerliche Gesellschaft* (polgári civil társadalom) legfeljebb – Hegel szavával – a külső államot adja, hiszen túl sok benne az egoisztikus elem. A családon és a bürgerliche Gesellschaft-on túlmutat az állam a maga teljes értelmében, ami az egyetemes altruizmus megnyilvánulásának a színtere. Az államban az altruizmus az egyén, családból fakadó magatartásához hasonló, a kollektivitás, az egyetemesség pedig a közösségi létből fakad.

Az államban az egyén tudatos racionalitással fordul az állami intézményrendszerekhez. Az egyéni érdek nem válik a közösségi érdek értelmetlen áldozatává, hanem a közösségi érdek előtérbe helyezése visszahat az egyén jólétére is. Az állampolgár felfogja, hogy az állampolgárságból fakadó feladata „az a tudati diszpozíció, melynek értelmében a közösség a végső alapja és értelme a szokásos körülmények közti életnek."[133] Mindez annak a tudomásulvételét jelenti, hogy a saját érdekem tartalmát voltaképpen egy másik ember érdeke teszi ki, hiszen az államban együtt kell működnünk a közös érdek mentén. Csak a hadkötelezettség esetében állhat teljes ellentétben az egyéni és a közösségi szempont, ekkor viszont nem megkerülhető az egyéni érdek közösségi érdek alá való rendelése. Az állam legfontosabb célja az egyének boldogulásának biztosítása, ez azonban nem működik anélkül, hogy a polgárok ne fognának össze. Az állam polgárának egyszerre kell megjelenítenie a *bourgeois* és a *citoyen* szempontjait. Mint *bourgeois*, őrizi az egyéni autonómiát, de mint *citoyen*, tisztában kell lennie azzal, hogy az egyéni érdekei elképzelhetetlenek a köz érdeke nélkül.

A köznek ezt az érdekét kell garantálnia az államnak. Pontosan emiatt lesz az állam az abszolút egyetemes cél, az állampolgárság pedig a legmagasabb rendű szabadság. Amíg Hegel rendszerében az együttműködés az állam és az állampolgár között kiegyensúlyozott volt, addig a későbbi Hegel-értelmezők, mint Karl Popper vagy Lukács György, egyre inkább a totális állam irányába tolták el a hangsúlyokat. Jól látszik ez az eltolódás a Hegel utáni Ó-, illetve új-hegelianus irányzatokat vizsgálva is. Ezek az irányok részben a tökéletesnek tekintett porosz jogrendszer és állami intézményrendszer primátusát, részben pedig a proletár osztálytudat fontosságát és hatalmát hangsúlyozták, felbontva ezzel az egyén és közösség kiegyensúlyozott viszonyát.

[133] Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata*, Budapest, Akadémiai, 1983, 268.§.

Úgy tűnik, az egyén és a polgár viszonya mind a mai napig nem rendeződött. Noha az osztálytársadalom narratívája kikopni látszik, helyette megjelent a világtársadalom gépiesített ideológiája, létrehozva az állam nélkül működő világállam ideálképét. Mindegyik felfogás Hegel téves interpretációján alapszik, éppen ezért célszerű visszatérni ahhoz a racionális modellhez, amelyet Hegel eredetileg felvázolt, és amely az egyén és a közösség észszerű együttműködésén alapul egy földrajzi egységen belül. Nagyon józanul fogalmaz a kérdésben Magyary Zoltán:

> Az állam is szervezet. A szervezettség által különbözik a néptől, a társadalomtól. Az állam azon a területen, amelyre a hatalma kiterjed, az ott állandóan vagy ideiglenesen (külföldiek) tartózkodó emberek együttélését szervezi és szabályozza. Az államban élő nemzet nem ténylegesen egymás mellett élő emberek formátlan tömege, mert akkor a *bellum omnium contra omnes* volna az egymáshoz való viszonyuk szabályozója. Ellenkezőleg, az állam a szervezettségnek igen magas fokát mutatja és az összes emberekről, születésüktől halálukig, vagy megérkezésüktől eltávozásukig, nemcsak sok mindent tud, hanem tőlük sok mindent el is vár. Az emberek az államban nem tehetnek bármit, nem viselkedhetnek szeszélyük szerint. Nemcsak más emberekkel, hanem egy olyan szervezettel is szemben állnak, amely tőlük mind saját maga, mind embertársaik iránt is olyan magatartást követel, amelyben bizonyos cselekedetek ki vannak zárva, legalább is tilosak, s mások elő vannak írva. Az emberek teljes szabadságáról tehát nincs szó, nemcsak azért, mert erkölcsi vagy büntetőjogi tilalmak szabnak korlátokat, hanem azért sem, mert a szervezet emberi együttélés ténye kötelez a másokra való tekintetre. Az embereket tehát az, hogy szervezett állami életet élnek, kötelezi arra, hogy azokat a szabályokat betartsák, amelyeket az állam azért állít fel velük szemben, mert csak neki van módja azok megtartását is impériumával biztosítani. Az emberek az állammal szemben sem különösen engedelmességi kötelezettséget nem vállaltak, mint a közhivatalnokok, sem egyszerű engedelmességi kötelezettséget nem vállaltak, mint *Rousseau* a Társadalmi szerződés-ben feltételezi, hanem engedelmességre tényleg mégis kényszerülnek, mert nem szervei *(Organpersönlichkeit)*, hanem tagjai *(Gliedpersönlichkeit)* annak a szervezetnek, amelyet államnak hívunk. Az állam az összes tagjaitól megkövetel olyan magatartást, amely a szervezet fennállását és működését lehetővé teszi.[134]

[134] Magyary Zoltán: *Magyar Közigazgatás*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942, 561–562.

A közigazgatási jogvédelem az egyén és közösség hatalmi viszonyának egyik eleme. A lényege, hogy szabályozza az egyén és a közösség (jelen esetben az állam, vagy területi egységei) közötti együttműködést. A szabályozás lényege a racionális kooperáció biztosítása.

Ahogy korábban láttuk, a modern társadalmakban jelentős mértékben változott, hogy mit tekintünk alapvető értéknek. A globális együttműködésben gondolkodó rendszerelméletek gyakorlatilag lehetetlenné teszik az erkölcs normarendjének a jog normarendjével való kooperációját. Ezzel párhuzamosan pedig egyre erősödnek az erkölcsöt vagy a morált csak politikai hívószóként alkalmazni kívánó populista irányzatok is. A kettő közötti ideális egyensúly megtalálásának egyik alkalmas útja lehet a közigazgatási jogvédelem megfelelő szabályozása. A közigazgatási jogvédelem ugyanis alkalmas lehet arra, hogy az állam és az állampolgár viszonyát a közösségi élet „jósága" szerint rendezze. Ami esetleg nem szabályozható a jogi normában, az megjelenhet a joggyakorlatban, vagy tágabban értelmezve a jog ortopraxisában. A közigazgatási jogvédelem legjellemzőbb megnyilvánulási módja a közigazgatási bíráskodás. A modern államok történetében folyamatosan vitakérdés, hogy az egyén–állam viszonyában milyen szervezeteknek kell a jogvitákat eldönteniük? Hogyan tud az állam a „hatalmi" szerepéből kibújva egyenlő fél lenni egy „ügyféllel", állampolgárral szemben? A legkézenfekvőbb választ a közigazgatási bíróság intézménye adja.

> A közigazgatási bíráskodás *a jogállam követelménye*. A közigazgatási eljárásban a közigazgatási hatóság és a magánfél *állanak* egymással szemben, de a hatóság nem csak fél, hanem egyúttal a közérdek képviselője és ő is dönt. A hatóság tehát dönt olyan ügyben, amelyben ő az egyik érdekelt fél. A közigazgatási fellebbvitel során az eljáró hatóság változik, de a hatóság és a felek viszonya ugyanaz marad. A közigazgatási bíráskodás ezzel szemben azt jelenti, hogy a közigazgatási hatóság és a felek közti jogvitát egy olyan harmadik dönti el, aki a közigazgatástól és a felektől egyaránt független, és a bírói függetlenségnek ugyanazokat a biztosítékait élvezi, mint a rendes bíróságok.[135]

További fontos szempont a közigazgatási jogvédelem objektív-szubjektív viszonya.[136] Ennek a viszonynak egy új területe az államok feletti közigazgatás, például az Európai Unió közigazgatása. Lehetőség nyílt arra, hogy az objektív jogvédelemre hivatkozva, államok feletti illetékességű bíróságok

[135] Uo. 624–625.

[136] Trócsányi László: A közigazgatási bíráskodás és az alapjogok védelmének egyes aspektusai, *Acta Humana*, 1991/4. szám, 39–50.; Rixer Ádám: *A vívmány-teszt*, Budapest, Dialóg Campus, 2018.

hozzanak nemzetekre vonatkozó, alapjogokat érintő döntéseket. Egyértelművé vált, hogy még a közigazgatási jogvédelem nemzeti és nemzetek feletti összehangolása sem történt meg a maga teljességében. Nagyon lényeges kérdés lesz, hogy ez az összehangolás mennyire fogja az egyének, államok érdekeit szolgálni, illetve mennyiben lesz alkalmas arra, hogy valamiféle „közös erkölcsöt" is megnyilvánítson. Természetesen, ha nincs nemzetek feletti „közös erkölcs", hanem csak lobbiérdekek, akkor azt megnyilvánítani sem lehet majd.

A közigazgatási jogvédelemmel kapcsolatosan az viszont bizonyos, hogy a közérdek védelme és szabályozása nem valósulhat meg kizárólag a közigazgatásban. Szükség van egy másik, független fórumra, a bíróságra is. Fontos azonban, hogy a bíróságok tevékenységét értelmezzük a jogosultságaik objektív-szubjektív oldaláról, és a nemzeti és nemzetek feletti oldalról is. Lényeges kérdés, hogy egy európai bíróság milyen döntést hozhat egy nemzeti közigazgatási aktussal kapcsolatban, különösen érdekes pedig az a kérdés, hogy ennek a döntésnek milyen morális vonatkozásai lehetnek. Az olyan témák esetében, mint az „emberiség közös öröksége és a jövő generációk joga", új fogalmak kerülnek bevezetésre, amelyek nagymértékben befolyásolják az emberek jövőjét, azonban a meghatározásuk még nem kellően pontosított.[137]

Hasonlóan izgalmas kérdés, amikor egy nemzeti jogszabály jogellenességét állapítja meg egy nemzetek feletti bíróság, ismételt jogalkotásra kötelezve az adott ország törvényhozását, ezzel olyan helyzetet teremtve, amely alkalmas arra, hogy a jogbiztonságot veszélyeztesse. Ilyen eset az ún. Segro-ítélethez köthető jogeset. Magyarországon 1994 óta tilos volt a külföldiek és a jogi személyek földtulajdonszerzése, 2002. január 1-jétől pedig tilos volt ugyanezen személyi kör részére a haszonélvezeti jog alapítása termőföldre. Ezen szabályozás kijátszására elterjedté váltak az ún. zsebszerződések, amelyek során haszonélvezeti jogot alapítottak a tulajdonszerzés helyett. A színlelt szerződések elszaporodása miatt A mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvénnyel összefüggő egyes rendelkezésekről és átmeneti szabályokról szóló 2013. évi CCXII. törvény (a továbbiakban: Fétv.) 108. §-a értelmében 2014. május 1-jei hatállyal a nem közeli hozzátartozók között kötött szerződéssel alapított haszonélvezeti jog ex lege megszűnt, új haszonélvezetet alapító szerződések megkötése azóta csak közeli hozzátartozók között lehetséges.

[137] Bándi Gyula: Introduction to the Concept of Environmental Democracy, in Bándi Gyula (ed.): *Environmental Democracy and Law*, European Law Publishing, Groningen–Amsterdam, 2014.

A nem közeli hozzátartozók között alapított haszonélvezeti jogok ex lege megszűntetése és az ingatlan-nyilvántartásból való törlése miatt két eljárás zajlott le az Európai Unió Bírósága (a továbbiakban: EUB vagy Bíróság) előtt (egyesített C-52/16. sz. Segro, illetve C-113/16. sz. Horváth-ügy, előzetes döntéshozatali eljárás; és C-235/17. számú Bizottság kontra Magyarország-ügy). Az ügyek közvetlen előzményei a Fétv. 108. § (1) és (3) bekezdései alapján hozott közigazgatási határozatok ellen kezdeményezett közigazgatási perek voltak.

A Bíróság 2019. május 21-én hirdetett ítéletet a C-235/17. sz. Bizottság kontra Magyarország ügyben, amelyben megállapította, hogy a magyar szabályozás a más tagállambeli állampolgárok kárára a tőke szabad mozgása elvének korlátozásának minősül, és aránytalan mértékben szankcionálta a devizagazdálkodásra és a mezőgazdasági területek megszerzésére vonatkozó nemzeti szabályozás megsértését. A Bíróság rögzítette továbbá, hogy a haszonélvezeti jogtól a magyar szabályozás által előidézett megfosztáshoz nem kapcsolódik kellő időben fizetett méltányos összegű kártalanítást biztosító rendszer, ezért az sérti az Európai Unió Alapjogi Chartájában előírt tulajdonhoz való jogot.

A C-235/17. számú ügyben hozott ítélet fényében jogalkotási kötelezettség áll fenn, amelyet azonban az ítélet nem határoz meg pontosan, hanem csak a Bizottsággal folytatott egyeztetési folyamatban levont konklúziók alapján lehet a tartalmát megállapítani. Ebben az egyeztetési folyamatban a Bizottság gyakorlatilag korlátlanul képes arra, hogy egy nemzeti jogalkotási folyamatra nyomást gyakoroljon.

Nyomásgyakorlási eszköz, amennyiben a Bizottság számára nem kerül megküldésre az ítélet végrehajtását szolgáló normaszöveg, a Bizottság az EUMSZ 260. cikkének (2) bekezdése alapján hivatalos felszólítást küldhet az ítélet végrehajtásának elmulasztása miatt. A kötelezettségszegési eljárás ezen szakasza már csak egyfordulós, azt rögtön ismételt keresetbenyújtás követheti, amelyben a Bizottság pénzbírság kiszabását is javasolhatja a Bíróság részére a mulasztó tagállam ellen.

Probléma, hogy egy meglehetősen magas absztrakciós szinten meghozott, normakontroll jellegű EU-bírósági aktus (egy tagállami jogszabály uniós jogi jogellenességének megállapítása) „végrehajtása" keretében a Bizottság (mint kvázi „végrehajtó hatalom" az európai uniós jogrendszer tekintetében) valójában teljes mértékben szabad belátása szerint eljárva határozhatja meg egy tagállam (vagyis a tagállami jogalkotó) számára, hogy milyen tartalmú jogi aktust alkosson meg. A Bizottság nyomásgyakorlásának eszköze a kötelezettségszegési eljárás megindításával való fenyegetés. Ezzel lényegében egy

olyan helyzet áll elő, amikor a tagállami jogalkotó számára ugyan egyértelműen fennáll a jogalkotási kötelezettség az uniós joggal ellentétes nemzeti jogszabály megváltoztatásának és az okozott érdeksérelem kiküszöbölésének (reparáció) vonatkozásában, ugyanakkor annak konkrét tartalma tekintetében – mivel a bírósági ítélet maga semmilyen támpontot, keretet nem nyújt a megállapított jogellenesség megszüntetésének módjára – lényegében szuverén módon járhatna el. Az ítélet végrehajtását célzó „egyeztetési folyamatban" a Bizottság maga dönti el, hogy milyen anyagi és eljárásjogi jogalkotási aktus felel meg a számára, illetve van összhangban a Bíróság ítéletével (a Bizottság voltaképpen gyámkodik a tagállam felett). Vagyis a Bizottság ebben az eljárásban az uniós jog tekintetében jogértelmező szerepet lát el. Ebben a jogviszonyban a Bizottság „közigazgatási szervként" jelenik meg, amihez képest – a jelenlegi gyakorlat szerint – a tagállam alárendelt helyzetben van. Itt egy olyan, a közigazgatási jogviszonyhoz hasonlító jogviszony jön létre, azzal, hogy nincs érdemi kontroll a Bizottság jogértelmezése, jogalkalmazása felett (vö. közigazgatási bíráskodás). Azt láthatjuk, hogy egy informális jellegű „egyeztetési folyamat" keretében a Bizottság lényegében a tagállami szuverén helyett, annak gyámjaként maga határozza meg az adott jogviszony szabályozási kritériumait. Mindez a tagállami jogbiztonság sérelmével is járhat – szélsőséges esetben.

Pontosan ilyen kérdésekben nagyon fontos lenne, hogy legyen egy olyan, nemcsak a jogalkotás, illetve végrehajtás, hanem az igazságszolgáltatás vonatkozásában is kompetens fórum, amely a joggyakorlat alakításában hatékonyan részt tud venni. Részben erre a feladatra (már ami az alaposan kidolgozott hazai joggyakorlat megteremtését illeti) alkalmasak lehettek volna a közigazgatási bíróságok.

Dogmatikai kérdések

A közigazgatási jogvédelem két szempontból közelíti meg az egyén–állam viszonyt. A közigazgatási jogvédelem szubjektív oldala, hogy az állam hatalmával szemben álló alanyt, az alanyi jogokat és érdekeket védve kell eljárni. A szubjektív jogvédelem legmarkánsabb eleme a közigazgatási döntések bírói felülvizsgálatának a lehetősége. Azokat a közigazgatási döntéseket, amelyek a személyekre nézve jogokat vagy kötelezettségeket állapítanak meg, egy, az igazgatáson kívüli másik rendszer, a bíróság vizsgálhat felül. A 2/2004. KJE szerint „a jogvédelem terjedelmét a fél anyagi jogán esett sérelem határolja körül; a keresetindítás feltétele, hogy a közigazgatási határozat a fél anyagi jogát sértse vagy veszélyeztesse."

Az objektív jogvédelmi funkció során a bíróság jogosulttá válik arra, hogy ellenőrizze a közigazgatási határozatok törvényességét. Vannak ugyanis olyan esetek, amikor nem elégséges kizárólag a szubjektív oldalról indulva, az egyes alanyokra bízni a közigazgatás működésével kapcsolatos vitás kérdések bírói fórum elé való terjesztését.

A bírói döntés szükségessége az objektív jogvédelem szempontjából – magától értetődően – a hatalommegosztás elvének alkalmazása miatt is szükségszerű. A fékek és egyensúlyok rendszerében nem telepíthető a feladat és a felelősség kizárólag a szubjektumra. Szükség van arra is, hogy a bírói döntéshozás saját jogon is kontrollt gyakorolhasson a közigazgatás jogszerűségével kapcsolatban. Ráadásul erre a kontrollra két szempontból is szükség lehet. Az első egyszerűen a jogerő szempontja. A bírói döntés anyagi jogerőt adhat a közigazgatási döntésnek. Ez az anyagi jogerő tisztán a közigazgatásban nem létezik. A bírói döntés stabilizálhatja végső soron a közigazgatási döntéseket. A másik szempont a tárgyi jogrend védelme, mivel a bíróság felülvizsgálhatja és felülvizsgálja a közigazgatási döntések törvényességét.

Ahogy látható, a közigazgatási jogviszony egy olyan speciális aszimmetrikus viszony, amelynek a jogvédelme is sajátos szabályokat igényel. Sorozatosan jelennek meg tanulmányok abban a kérdésben, hogy mennyiben van szükség önálló közigazgatási bíróságokra. A kérdés gyakorlati szempontjain túl azonban az is fontos, hogy milyen sajátosságokkal kellene hogy rendelkezzen egy ilyen bíróság? Milyen tartalmi, ezen belül milyen sajátos etikai vonatkozásai lehetnek a – legalábbis funkciójában önálló – közigazgatási bíráskodásnak? A kérdés megválaszolásánál mindenképp figyelemmel kell lenni a közigazgatási jogvédelem objektív és szubjektív oldalának szétválasztására.

Az állam mint technológiai befektető

A közigazgatás és az ezzel kapcsolatos jogvédelem fejlődésének egy új, eddig ebből a szempontból nem vizsgált területe, hogy az állam milyen igazgatási lépéseket tesz állampolgárai érdekében. Maga az állam, mint a társadalom alrendszereinek egyik tevékeny szereplője ritkán kerül a jogi reflexió középpontjába. Az egyes államok nemcsak egyszerűen politikai felelősséget viselnek, hanem számottevő részesei is lesznek az emberiség egészét érintő tudományos döntéseknek. Az államok megjelennek a környezetvédelem, az adatbiztonság, a genetika szabályozási területén,

gyökeresen meghatározva ezzel a következő generációk jövőjét is.[138] Az állam egyszerre technológiai befektető és technológiai jogalkotó is a verseny globalizált világában. Az állam aktív szerepe nélkül elképzelhetetlen lenne a megújuló energiák használata, az adatvagyon megnyugtató kezelése, a hatalmas költségigényű legújabb kutatások finanszírozása. Izgalmas kérdés, hogy ezeken a területeken az állam mennyiben képes arra, hogy megvédje polgárait, vagy éppen a Föld lakosságát, továbbá, hogy van-e ezeknek az igazgatási döntéseknek bármiféle független kontrollja? Elégséges-e ezeket a döntéseket csak a politikai közbeszéd szintjén kezelni? Képes-e egyáltalán az átlagos állampolgár átlátni a bonyolult technikai problémákat és ezek hatásait? Jelenleg az igazgatás ezen kérdéseinek a kontrolljával nem foglalkozik egyetlen társadalmi intézmény sem, noha valójában ezek a döntések határozzák meg – úgy tűnik – az egész emberiség jövőjét. Ezeken a pontokon dől el, hogy az egyes nemzeti alakulatok képesek-e valóban globális hatásokat elérni?

Amíg a történelem folyamán az egyes államok a saját struktúráikat erősítették meg, és ehhez képest kellett a közigazgatási rendszereiket megformálni, addig napjainkra új, a nemzeti kompetenciákon túlmutató, globális felelősségi formák jelennek meg. Ennek a globális, technikai felelősségnek gyakorlatilag nincs kontrollja. A megfelelő kontrollrendszerek kialakításához elengedhetetlen, hogy a jog, az erkölcs és a vallás normatív rendszerei képesek legyenek az együtt-szabályozásra. Különösen figyelemmel kell lenni az egyes nemzeti és nemzetek feletti érdekek és értékek összehangolására. Közös alapként olyan értékek kell hogy álljanak, mint az egyenlőség (az emberi személyek, mint abszolút értékű létezők vonatkozásában), az átláthatóság (az információhoz való szabad és egyetemes hozzáférés) és a kölcsönös bizalom. Ezek hiányában az állam, mint technológiai befektető, olyan versenybe száll be, amelynek kimenete teljesen egyértelműen káosz lesz. A tartós, hatékony működés csak az egyértelmű, egyetemes célok világos megfogalmazása esetén képzelhető el.

[138] Birher Nándor – Abonyi János – Veress Gábor: A szellemtudomány és a természettudomány viszonya a kutatásban – kutatáserkölcs, *Magyar Bioetikai Szemle*, 2015/4, 137–147.

A hazai jogalkotás informatikai támogatásának jelenlegi fejlődési irányai – Parlex

A hazai gyakorlat még messze van az automatizált jogalkotástól és jogalkalmazástól. Az első, már nagyon időszerű lépést a közelmúltban tette meg a törvényhozás. A hazai jogalkotás gyakorlatában felmerült annak az igénye, hogy létrejöjjön egy olyan

> átfogó, a változó jogszabályi környezetnek megfelelően alakítható, továbbfejleszthető, hatályosító funkcióval rendelkező, magyar nyelvű, nyílt formátumú dokumentumok (ODF) előállítására is képes informatikai rendszer, amely a 2012. évi XXXVI. törvény, valamint a 10/2014. (II. 24.) OGY határozat – szerződéskötés napján hatályos – rendelkezéseinek megfelelően lehetővé teszi a törvényalkotási folyamat támogatását. A rendszernek lehetővé kell tennie irományok elektronikus úton történő előállítását és benyújtását, továbbá az országgyűlési adatok feldolgozásával más dokumentumok és tárgyalási segédanyagok informatikai előállítását és kezelését

– állt a közbeszerzési értesítőben.[139] Az Országgyűlésben az első, a jogalkotási folyamatot közvetlenül is segítő alkalmazás egy 1992-ben kidolgozott Access-tábla volt, amely a költségvetési törvény szerkezetét tudta nyomon követni. Ez gyakorlatilag egy nyilvántartó és sablonokat tartalmazó táblázat volt. Jelenleg jutott el a jogalkotás oda, hogy a teljes parlamenti jogalkotási folyamatot, 2017 tavaszától egy egységes, Parlex nevet viselő rendszer támogatja. A rendszer a Házszabályban,[140] a Jat-ban[141] és a Jszr-ben[142] található, a jogalkotásra vonatkozó szabályokat konvertálta jogalkotási logikává, amelynek mentén támogatja az egyes jogszabályok szövegeinek kialakítási folyamatát.

Már rögtön a kialakítás elején felmerült az igénye annak, hogy a folyamatba olyan megoldások is integrálásra kerülnek, amelyek lehetővé teszik a jogszabályokban nem rögzített (így előre nem programozott) beavatkozásokat. Ezzel már az első pillanattól kezdve világossá vált, hogy még a jogalkotás formai része sem lesz teljes mértékben „automatizált".

Szintén fontos szempont volt a rendszer kialakítása során, hogy később a törvényeken kívül más jogszabályok megalkotásának támogatására is

[139] www.kozbeszerzes.hu/adatbazis/letoltes/portal_490197/ (Letöltés: 2017. december 9.)

[140] Az egyes házszabályi rendelkezésekről szóló 10/2014. (II. 24) országgyűlési határozat.

[141] 2010. évi CXXX. törvény a jogalkotásról.

[142] 61/2009. (XII. 14.) IRM-rendelet a jogszabályszerkesztésről.

kibővíthető legyen. Ezzel elérhető lehet a formailag jelentősen különböző jogszabályok – különösen az önkormányzati rendeletek – egységesítése. A Parlex alkalmas az irományok feldolgozására, a következő típusok szerint: törvényjavaslat, költségvetési törvényjavaslat, határozati javaslat, házszabály szerinti határozati javaslat. Itt is külön kezeli a normaszövegeket és azok mellékleteinek sablonjait.

A rendszer jelenleg nem alkalmas arra, hogy képleteket kezeljen, azokat csak képként ismeri fel. A következő fejlesztési lépésben már ténylegesen is alkalmassá válik a program a képletek kezelésére. Ezzel együtt még nagyon messze van a jogalkotás attól, hogy mesterséges intelligencia segítségével generáljon a jogszabályokba képleteket. A következő időszak vívmányának tekinthetjük már azt is, ha minden jogalkotó egy egységes rendszer segítségével képes lesz a jogszabályok formai elemének automatikus generálására. (Természetesen ezt is csak oly módon, hogy szükség esetén „manuálisan" el lehessen térni a programtól, hiszen a jogalkotás gyakorlatában az egyik legfontosabb alapelv a „bármikor bármit" szabály.)

Magának a közgondolkodásnak kellene teljes mértékben megváltoznia ahhoz, hogy a jogalkotás támogatása kizárólag az előre rögzített algoritmus szerint történjék. A politika igénye valójában a folyamatos és közvetlen beavatkozás lehetőségének a fenntartása. Éppen ezért a jogalkotás és jogalkalmazás „gépiesítése" – még ha a technikai feltételek adottak is lennének – ábránd marad.

A Parlex pillanatnyilag nem használ tanuló algoritmust. Előre adott paraméterek alapján képes felismerni jogszabályi hivatkozásokat és rövidítéseket. A felismerés kötött, alternatívákat nem kínál fel, csak teljesen pontos egyezés esetén ad találatot. Mindez esetleges gépelési hibák esetén kockázatos is lehet. A program képes a külső és belső jogszabályi hivatkozások megkülönböztetésére.

Ezen túl képes a jogszabály szerkezetének generálására, illetve a záró rendelkezések elkészítéséhez hivatkozások összegyűjtésére. A fejlesztés következő lépésében a program már alkalmas lesz a záró részek megírására is (pl. sarkalatossági záradék megírása, ha kétharmados a törvény).

A jogszabályszerkesztés segítésén túl a program rendelkezik egy menedzsment funkcióval is, amelyben az egyes feladatokat ki lehet adni a felelősöknek, illetve szerkesztőknek. Szintén itt van nagy szerepe a módosító indítványokhoz kapcsolódó határidők automatikus figyelésének.

Megállapíthatjuk, hogy valóban komoly fejlődésen ment át az elmúlt években a hazai jogalkotás informatikai támogatása, azonban még messze vagyunk attól, hogy a mesterséges intelligencia alkalmazásának segítségével

jogszabályokat állíthassunk elő. Pillanatnyilag még elképzelhetetlen, hogy a jogszabályok tartalmi részének kialakítása mesterséges intelligencia segítségével történjen. Ebben a folyamatban az áttörést valószínűleg nem az Országgyűlés jogalkotása, hanem a tömegesebb és gyakran formálisabb rendeletalkotás gépiesítése fogja meghozni. Ehhez viszont az első lépés, hogy elkészüljön az ezeket a jogalkotási folyamatokat is támogató egységes rendszer.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a közigazgatás – figyelemmel a mai globális társadalmi és technikai kihívásokra – jelentős változások előtt áll. A hazánkban elindult folyamatok egyrészt megpróbálják az állam stabil identitását megalapozni, különös tekintettel az Alaptörvényre. Másrészt elindult a jogalkotás technikájának átalakítása is. Még mindkét területen sok tennivaló akad. Hogy pontosan hova jutottunk napjainkra a jogalkotás és jogalkalmazás területén, az különböző normák összekapcsolásával, az erkölcs és vallás terminológiájának a használatával, a következő elemzéseink mutatják majd be.

A közigazgatási bíróságok szerepe

Az imént felvázolt elvek gyakorlattá alakításában a részrendszerek kaphatnak feladatot. Egy ilyen részrendszer a munkánkban vizsgált közigazgatási bíráskodás is. A hazai közigazgatásban elindult a közigazgatási bíróságok kiépítésének folyamata, amely folyamat a kézirat elkészülte idején – javarészt nemzetközi nyomásra – visszájára fordult, ha lehet, még a korábbinál is erőtlenebb közigazgatási bírósági utat kialakítva.

A közigazgatási bíróság kialakítása nemcsak a jogtörténeti nosztalgia miatt lett volna lényeges, hanem azért is, hogy a közigazgatás egyre hatékonyabb rendszereivel szemben az állampolgár egy, a közigazgatási szervektől független, ámde mégis szakértő instancia előtt érvényesíthesse jogait. Ahhoz, hogy ez a rendszer működni tudjon, elengedhetetlen lett volna egy olyan bírósági rendszer kialakítása, amelyben a bírák szakemberek, akik a közigazgatás jellegzetességeit ismerve törekednek a jogviták (igazságos) megoldására és nem valamiféle politikai lojalitást tartanak szem előtt. Ez a szempont egyformán szolgálja egy nagyobb értelmezési horizontban magát a politikai hatalmat és az állampolgárok személyes, közvetlen érdekét. Ezek a bíróságok, és különösen a felsőbíróság lehetett volna felelős azért, hogy a technikai optimalizáció és az „ember" közvetlen céljai

egyszerre kerüljenek figyelembevételre. Azaz ezeken a fórumokon lehetett volna a joggyakorlatot úgy alakítani, hogy a közigazgatás valóban a közösség, különösen is a nemzeti közösség hosszútávú jövőjét szolgálja.

Sajnálatos, hogy a kérdés jelentőségét megkerülve, megjelentek a közbeszédben az egyszerűsítő, politikai értelmezések és a nemzetközi lobbiérdekek. Ezek szerint a narratívák szerint az új bíróság a végrehajtó hatalom egyik eszköze lesz a centralizáció érdekében. Különösen ennek gondolhatja a felületes szemlélő a közigazgatási felsőbíróságot. Valójában azonban a közigazgatási bíróságoknak egy stabilabb egyensúlyi helyzetet kellett volna kialakítaniuk a jogszolgáltatás területén, és képessé kellett volna válniuk az új kihívások érdemi megválaszolására. Bűn lett volna, ha a fő kérdés ezen új bíróságok gyakorlatában az lett volna, hogy politikai érdekeket szolgáljanak. Feladatuk lett volna viszont, hogy teljes felelősséggel döntsenek olyan gyakorlati kérdésekben, amelyek érintik például a géntechnológiát, a környezetvédelmet, adatbiztonságot – csak, hogy néhányat említsünk. Amit az Alkotmánybíróság a legmagasabb elvek szintjén vizsgál, azt a közigazgatási bírósági gyakorlat a legkézzelfoghatóbb módon jeleníthette volna meg. Az, hogy a bírók mennyiben értékelték volna ekként a feladatukat, az csak saját lelkiismeretüktől függött volna. Stipta István történeti kutatásai pedig igazolták, hogy a magyar jogtörténetben a közigazgatási bíróságok bírái nem a császárra, hanem valóban a lelkiismeretükre hallgattak.

A közigazgatási jogvédelem céljait a 2017. évi I. tv. a közigazgatási perrendtartásról preambuluma világosan meghatározza. Eszerint a célok a következők:

- a közigazgatási perek hatékony, gyors és szakszerű elbírálása;
- a közigazgatási bíróságok által a közigazgatás jogsértő tevékenységével szemben nyújtott jogvédelem és jogorvoslat biztosítása;
- hogy a közigazgatási szervek hatásköreiket törvényben előírtaknak megfelelően gyakorolják, és tevékenységük összhangban legyen azokkal a célokkal, amelyek elérése érdekében azokat megvalósították.

Tanulságos, hogy a meg nem valósult közigazgatási bírósági rendszer ellenére nem változott a 2017. évi I. tv preambuluma, noha célját már korántsem tudja úgy betölteni, mint ahogyan az elvárt lett volna.

Pedig fontos lehetett volna a közigazgatási bíróságok hatékony működése, hiszen ott kellett volna az olyan kérdésekben elvi jelleggel is dönteni, hogy valóban érdemes-e olyan hőszigetelési előírásokat meghatározni,

amelyek következtében az épület hűtése jóval több energiát használ fel, mint amennyit észszerűen kevesebb szigetelés esetén a fűtés elhasznált volna. Vagy éppen, van-e értelme egy fa kivágásának elkerülése érdekében egy egész vasúti nyomvonalat áthelyezni?

Itt természetesen nem arról van szó, hogy a „bíróságok átvennék a közigazgatás szerepét". Ellenkezőleg, a bíróságoknak kell a közigazgatási határozatok jogszerűségét az igazságos és ésszerű ítéleteikkel – jogvita esetén – biztosítaniuk. Csak részben igaz Zemmour értelmezése, amely szerint

> A német és francia liberális társadalmak multikulturális társadalmakká váltak, lemondva határaik és identitásuk védelméről. Ezekben az országban a bíró szabja meg az emberi jogi vallás által ihletett normákat, amelyek mindenkire kötelező érvényűek. Így született meg az, amit érzelmesen jogállamnak neveznek, és amit szándékosan vagy tudatlanságból összekevernek a demokráciával. Márpedig éppenséggel ellentétes fogalmak ezek: a jogállamban a bírók kormányoznak, a bírói oligarchia erőlteti rá törvényét a népre, míg a demokrácia a nép uralma a nép által a nép érdekében.[143]

Az egyébként ellentmondásos szöveg igazsága abban áll, hogy a bírák feladata valóban egyre jelentősebb abban a komplex egyensúlyban, amit a jogalkotó, végrehajtó és bírói hatalom együttműködése jelöl ki. Természetesen ezzel párhuzamosan nő a jogalkotó vagy a közigazgatásban dolgozó felelőssége is. A megfelelően felkészült szakemberek diskurzusa jelentheti a megoldásokhoz való közeledést.

A diskurzus pillanatnyilag a modernitás megszokott, ám jellemzően hatástalan narratívái mentén zajlik. Egyik oldalról a liberalizmus hangadói állítják, hogy a nemzetállamok a saját szabályozásukkal feleslegessé váltak, a nemzet meghaladott kategória[144] (ahogyan arra egyébként már Marx is utalt *A kommunista kiáltvány*ban, vagy azt megelőzően *Az örök béke* című tanulmányában Immanuel Kant is tárgyalta). Jól látszik, hogy ez az „új" gondolat korántsem új.

A másik oldalon a nemzetállamért, mint a világtól független, zárt, kizárólag a saját érdekeiért küzdő állam mellett kardoskodók érvelnek. Ők

[143] Zemmour, Éric: Kelet felé kell tekintenünk, *Mandiner*, 2018. április 15., http://mandiner.hu/cikk/20180415_eric_zemmour_kelet_fele_kell_tekintenunk (Letöltés: 2018. július 13.)

[144] Dasgupta, Dana: The Demise of the Nation State, *Guardian*, 2018. április 5., https://www.theguardian.com/news/2018/apr/05/demise-of-the-nation-state-rana-dasgupta (Letöltés: 2018. július 13.)

továbbra is birodalmakban, birodalmi eszmékben, politikai vallásokban gondolkodnak. Ezen érvek mentén is működtek a modernitás történetében államok, amelyek rövid és kétes tündöklését gyalázatos bukás követte.

Pontosan amiatt, hogy az adatgyűjtésnek, optimalizálásnak és az emberi belátásnak[145] új technikái állnak rendelkezésre, túl kell lépni a két egymással harcoló ideológiai modellen, és egy új, fenntartható struktúrát kell kialakítani. Talán most van az utolsó pillanat, hogy ezt többé-kevésbé békés úton meg lehessen tenni. Úgy tűnik, a világháborúk tapasztalataiból létrehozott intézmények és megállapodások (ENSZ, NATO, békeszerződések) egyre gyengébbekké válnak. A helyükre új garanciáknak kell érkezniük. Az egyes nemzetek nagyságára vonatkozó kérdésfeltevés ugyanis értelmetlenné vált, hiszen – a fenntarthatósági adatokból egyértelműen látszik – nem arról van szó, hogy „Amerika nagy lesz-e újra", hanem arról, hogy lesz-e még emberi élet a Földön ötven év múlva. Az alapvető kérdésekre az emberi létezés újabb értelmezési módszereivel lehet választ adni. Ilyen új értelmezési módszer a vallások közti párbeszéd intézményesítése és erősítése (a vallásháborúk helyett), vagy éppen egyfajta „project Weltethos"[146] megvalósítása (az erkölcsi indifferentizmus helyett) is.

A tényleges „korszerűsítés" nem történhet az egyes államok hatalmi szervezetei nélkül. Ezért is van kiemelkedő jelentősége annak, hogyan alakítják a nemzetek a jogrendszerüket, hogyan határozzák meg a hatalom intézményi rendszerét, és ennek legfontosabb tényezőjét, a közigazgatást. És pontosan a paradigmaváltások „forradalmi jellege miatt" állnak ezek a folyamatok állandó viták kereszttüzében.

A német alkotmánybíróság bírája világít rá arra, hogy a szabadságjogok sokaságában fuldokló ember számára a kiutat csak az alapvető értékekhez való visszatérés jelentheti. A társadalom alapját jelentő szabadság ugyanis nem tud jog előtti erkölcsi normák nélkül létezni.[147] Ezeket a normákat

[145] Lonergan, Bernard., Insight: *A Study of Human Understanding*, Toronto, University of Toronto, 1992.

[146] Küng, Hans: *Global Ethic, Law and Politics*, International Symposium 'Global Ethic, Law and Policy', Washington D.C., November 3–4, 2011.

[147] The former German Constitutional Court judge, Professor Paul Kirchhof, warns that: „Today we must with great earnestness ask ourselves whether people are not overwhelmed by their various rights to freedom when the binding norms of one's inner peace – care for fellow human beings, competing with fairness and integrity, and the willingness to engage in social behavior and take on honorary offices as a daily matter of course threaten to become lost. Litigation shows us that a fight for parking spaces can lead to blows, efforts to find new markets can lead to corruption, prestigious football victories showered with money feed off of intentional »tactical« fouls, and elderly parents at times grow lonely despite having large families [...] Freedom is built

pedig a családoknak, iskoláknak, vallásoknak kell átadniuk egy olyan állami közegben, amely a hatékony technikai megoldásaival biztosítani képes a társadalmi igazságosság alapvető kereteit.[148] Quid leges sine moribus?

A közigazgatási jogvédelem szerepe

A korábban meghatározottak alapján új kihívásokkal kell szembenéznie a közigazgatási jogvédelem rendszerének is. A feladata nem lehet egyszerűen a hatalom gépezetének mechanikus szolgálata, hanem célja kell hogy legyen a „valóságos értékek" felmutatása a hatálya alá tartozó, gyakorlatilag a hétköznapi élet minden területére kiterjedő kérdésekben. Ez a feladat nem valósítható meg anélkül, hogy a bírák maguk ne látnák felelősségüket és ne lennének képesek a hatalom más rendszereivel való kommunikációra. A felelősség természetesen az áldozatvállalás képességét is jelenti a felismert igazság érdekében.

Stipta István mutat rá a közigazgatási bíráskodás kialakulásának fontosságára a hatalmi ágak szétválasztása során.

> A 19. század második felére egyértelművé vált, hogy a hatalmi ágak elkülönítése és a miniszteri felelősség nem zárja ki a hatalomkoncentrációt, nem akadályozza meg az alkotmányos többség túlhatalmi törekvéseit. Az államjogi teóriákban és a politikai gyakorlatban nagyjából egy időben jelent meg az újabb szabadsággaranciák iránti igény. Egyre gyakrabban merült fel az a gondolat, hogy az államjogi biztosítékok körébe be kell vonni az önkormányzati rendszert és a közigazgatási bíráskodást. Az előző a vertikális hatalommegosztást igényelte, az utóbbi a hatalmi ágak merev elkülönítésével szemben a jog bíróság általi és feltétlen érvényesítésének követelményét fogalmazta meg.[149]

Mindezt annyival kell kiegészíteni, hogy a gyakorlatban a bíróság létrehozása, szervezetének kialakítása szükségszerűen jogalkotói feladat, ugyan-

---

on pre-legal, ethical attachments. Parents impart these standards by their example and the family culture they create and schools through training and education. (Küng, Hans: *Global Ethic, Law and Politics*)

[148] Érdekes, hogy ezt a tényt felismerte (de nem tekintette „valóságos érdeknek") Aczél György is. „Politikánkban – gazdaságpolitikánkban is – a valóságos érdekek érvényesítése mellett [...] biztosítani kell az értékek érvényesülését is." (Aczél György és mtsai., *Országos Agitációs, Propaganda- és Művelődéspolitikai Tanácskozás*, 1983. január 11–12. Budapest, Kossuth, 1983.

[149] Stipta István: A közigazgatási bíráskodás történeti modelljei, *Jogtörténeti Szemle*, 2015/3. különszám, 40.

úgy, ahogy a bírák kinevezése során is mindig megjelennek a társadalmi-politikai elemek. A hatalmi ágak szétválasztása lényeges államelméleti elv, azonban látni kell azt is, hogy ez tiszta formában nem valósul meg. A működőképesség garanciája itt a felelősen gondolkodó jogalkotó, hivatalnok és bíró lehet. A „szabadsággaranciák" nem valósulhatnak meg tisztán szerkezeti, szervezeti úton, legalább annyira fontos hozzá a személyes (morális) elkötelezettség. Más kérdés, hogy ez a morális elkötelezettség is lehet eltorzult. Pontosan itt van a felelőssége azoknak, akik kialakítják a struktúrákat, és kinevezik a személyeket. Itt érkezünk el újra a személyes morális felelősség kérdéséhez. Enélkül talán lehet professzionálisan működő társadalmi rendszereket és hírközpontokat felépíteni, azonban azok működése nem a közösség hosszútávú érdekét, fennmaradását szolgálja. Akkor sem, ha elsőre úgy tűnik, mintha azt tenné.

A téves feladatértelmezés történeti példájaként álljon itt az 1942. október 15-én dr. jur. Roland Freislernek, a náci Népbíróság elnökének kézzel, Hitlernek írott levele.[150]

Führerem!

Hadd jelentsem Önnek, Führerem, a hivatalt, amelyet gondjaimra bízott, elfoglaltam és beledolgoztam magam. A köszönetem a felelősségért, amelyet Ön rám bízott abban áll, hogy hűségesen és teljes erőmmel a Birodalom biztonságáért és a Német Nép belső egységességéért saját példámmal bíróként, és a Népbíróság munkatársainak vezetőjeként dolgozom, büszkeséggel az Ön, mint a Német Nép legfőbb Urának és Bírájának irányába, azért, hogy az Ön legfőbb politikai bírósága jogszolgáltatásáért lehetek felelős. A Népbíróság azon fog fáradozni, hogy úgy ítéljen, ahogy Ön, Führer, az ügyet megítélné.

Heil Führerem! Maradok hűségben, az Ön politikai katonája, Roland Freisler.

A levélből jól látszik, hogy a pillanatnyi politikai hatékonyság érdekében több olyan hibát is elkövettek, amelyek fenntarthatatlanná tették a rend-

[150] „Mein Führer! Ihnen, mein Führer, bitte melden zu dürfen: das Amt, das Sie mir verliehen haben, habe ich angetreten und mich inzwischen eingearbeitet. Mein Dank für die Verantwortung, die Sie mir anvertraut haben, soll darin bestehen, daß ich treu und mit aller Kraft an der Sicherheit des Reiches und der inneren Geschlossenheit des deutschen Volkes durch eigenes Beispiel als Richter und als Führer der Männer des Volksgerichtshofs arbeite, stolz, Ihnen, mein Führer, dem obersten Gerichtsherren und Richter des deutschen Volkes, für die Rechtsprechung Ihres höchsten politischen Gerichtes verantwortlich zu sein. Der Volksgerichtshof wird sich stets bemühen, so zu urteilen, wie er glaubt, daß Sie, mein Führer, den Fall selbst beurteilen würden. Heil mein Führer! In Treue, Ihr politischer Soldat Roland Freisler."

szert. Ilyen hiba a bíróság és a politikai vezetés teljes egyesítése a vezér, mint legfőbb bíró személyében. Súlyos hiba, hogy Freisler a jogszerűség és igazság egyetlen kritériumát Hitlerben látta. (Aki valószínűleg szintén elhitte magáról mindezt.) Innentől kezdve még a legnagyobbnak tűnő szent cél sem a német nép érdekét, hanem a Führer rögeszméit jelentette. A hatalom gyakorlójának képesnek kell lennie arra, hogy az egyes alrendszerek önálló működését biztosítsa, azonban egyúttal képesnek kell lennie arra is, hogy a működésük kódjait a közösség érdekében szabályozza. Egy egészséges rendszerben a Führernek be kellett volna látnia, hogy ő egy politikus (és festő), azonban nem jogász. Ezért szakértő jogászt kellett volna kineveznie. A szakértő jogásznak pedig tudnia kellett volna, hogy a szakértelme miatt nevezték ki. Ezért a döntései kritériuma csak és kizárólag a szakértelme és a lelkiismerete lehetett volna. Persze egy egészséges rendszer nem termelt volna ki magából ennyire abszurd vezetőt. De ez már egy másik történet.

A társadalom érdekét a jog mellett az erkölcsi, illetve vallási normák is hordozzák. Ezeket a normákat ismeri fel a hozzáértő ember, illetve ezek visszhangoznak a lelkiismeretben is. Ahhoz, hogy ezek a normák érvényesülni tudjanak, arra is szükség van, hogy a hatalom gyakorlója felismerje a saját (egyéni) korlátait, és teret adjon a mások által nyújtott korrekció lehetőségének.

Történelmi példánkban biztosítani kellett volna annak lehetőségét, hogy egy független bíróság működjön, amely nem a Führer gondolatát akarja visszatükrözni, hanem a társadalom helyes működésének megfelelő, igaz döntéseket akar hozni. Mindennek az alapja pedig a független bíró szaktudása és személyes erkölcse lehet csak.

Hitler és Freisler következetesek, bizonyos értelemben jogkövetők voltak. De nem a társadalom, hanem a saját elvárásaik és érdekeik szerint irányítottak, akkor is, ha esetleg betegesen arról voltak meggyőződve, hogy a saját gondolataik a legjobbak a társadalom számára. Pontosan ez a meggyőződés mutatta meg a hatalom mögött álló önzés és egoizmus valódi természetét.

Idáig vezet a kontrollt nem ismerő önreferencia.[151] Itt természetesen nem arról van szó, hogy a közigazgatást vagy a gazdaságot kellene erkölcsössé tenni. Mivel ezek csak társadalmi alrendszerek, amelyeknek nem lehet

[151] Wagner, Gerald: Macht der Computer die Gesellschaft unsichtbar?, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2018. május 7., http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/hoch-schule/niklas-luhmann-macht-der-computer-die-gesellschaft-unsichtbar-15217893.html (Letöltés: 2018. július 13.); Rasch, William: *Niklas Luhmann's Modernity. The Paradoxes of Differentiation*, Stanford, Stanford University Press, 2000, 146–147.

felelőssége, erkölcsösek sem tudnak lenni, nem is értelmezhető bennük a jó és a rossz fogalma. Azonban kiemelkedően fontos, hogy az ezekben a rendszerekben megjelenő emberek teljes felelősséggel vegyenek részt a munkában, azaz erkölcsösen cselekedjenek, megkülönböztetve a jó és a rossz dolgokat egymástól. Természetes, hogy magukat az egyes rendszereket és alrendszereket úgy kell felépíteni, hogy minél inkább elősegítsék az azokban dolgozó személyek felelős döntéseinek érvényre jutását. Ehhez jelenthetnek támaszt az etikai kódexek, de valójában az egyénben tud csak megszületni az erkölcs igénye, amelyet viszont maguknak az igazgatási rendszereknek kell módszeresen támogatniuk.[152]

A hatalmi ágak szétválasztásának vizsgálata során visszatérünk az emberhez. Hiába bármiféle struktúra, azok csak akkor lesznek fenntarthatóak, ha társadalmi rendszereink az egyének és az emberi közösségek érdekét szolgálják, és ezt az érdeket a bennük dolgozók erkölcsi elvek formájában meg is valósítják. A technikának (hatalom gépezete) és az emberségnek együtt kell fejlődnie. Ez utóbbi fejlődése azonban jelentős lemaradásban van. A jövő közigazgatásának és hatalomgyakorlásának fokozottan kell az emberre, mint a jogszabályok mentén szabályozott, erkölcsi és vallási lényre koncentrálnia, meghaladva az emberi jogok kiüresedő struktúráit.

Globális etika?

Erre az új kihívásra világít rá Hans Küng előadása a globális etikával és a nemzetközi joggal kapcsolatban. Megállapítja, hogy egy egységes, nemzetek feletti jog vagy jogelv nélkül elképzelhetetlen a fenntarthatóság, azonban ez az egységes nemzetek feletti jog nem jöhet létre erkölcsi parancsok és erkölcsi meggyőződés nélkül. Küng 2011-ben több olyan aktuális problémára is rámutatott, amelyek gyökereinél az erkölcs hiányát találjuk, miközben a rendszerek látszólag hatékonyan működtek. Elsőként említi a bankrendszerek erkölcsi hiányait. A gazdasági válság kirobbanásának okait vizsgáló bizottság (Financial Crisis Inquiry Commission, US Congress) jelentéséből kiemeli, hogy az ellenőrzések elmaradásának egyik fő oka pontosan az ellenőrzések elvégzéséért felelős szervezetek munkájának a hiányossága volt. Ezek a szervezetek nem vállaltak felelősséget

[152] Homicskó Árpád Olivér: Hivatásetikai alapelvek érvényesülése az egyes foglalkozási területeken, in Sepsi Enikő (szerk.): *Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem 2016-os évkönyve. Folyamatos megújulás: reformáció(k) tegnap és ma*, Budapest, L'Harmattan, 2017, 266–284.

azokért a döntésekért, amelyeket meg kellett volna hozniuk. „Politikai akaratukat nem erősítette meg a felelősségvállalás etikai alapú szándéka."[153] De talán még ennél is nagyobb probléma a gazdaság működésének korrupciója. A Német Szövetségi Köztársaságban a „vesztegetés díja" még 1999-ig leírható volt az adóból (nützliche Aufwendungen). Küng megállapítása szerint mind a mai napig a rövidtávú érdekek miatt a menedzserek hajlandók erkölcsileg megkérdőjelezhető magatartásra. Ennek egyik aktuális megnyilvánulása a CO_2-kibocsátási értékek manipulációja az autógyáraknál. A verseny rákényszeríti a gazdasági társaságokat az erkölcsi és gyakran a jogi szabályok megszegésére is. Ahogy a gazdaságban, úgy a politikában is egyre gyakrabban és nyíltabban jelenik meg a korrupció és a hazugság. Küng erre példaként az iraki háborút, illetve a Guantanamo szigetén történt emberkínzásokat hozza fel. Mindegyik esetben elmondható, hogy a hasznosság rövidtávú elve felülírja mind az erkölcsi, mind pedig a jogi szempontokat. Mivel nagyon nagy a kísértés, ezért fontos a folyamatos önreflexió és a felelős magatartás. Fel kell ismerni, hogy a világ összes embere függ egymástól, egy ország nem teremtheti meg saját jólétét a többiek kizsákmányolásával, mivel a lokális cselekményeknek a technológia fejlődése miatt azonnali globális hatásai vannak. A nemzetek saját felelőssége, hogy szabályozásukban legyenek tekintettel a globális vonatkozásokra is. A verseny és az önzés nem vezetnek tartós eredményre, a túlélés egyetlen garanciája a kooperáció lehet. Mivel ezek a fogalmak teljesen újak, ki kell dolgozni a kooperációnak azokat a módjait, amelyek mellett az eddig elért vívmányok megtarthatóak maradnak, azonban lehetőséget adnak másoknak is az emberhez méltó életre. Ennek alapjainál a Hágai Nemzetközi Bíróság egyik bírája, Max Huber (1874-1960) által kidolgozott, a nemzetközi etikáról szóló alapelvek állhatnak. Eszerint a nemzetközi etika meghaladja a nemzetközi jog fogalmát, mivel sem a jog, sem a szokás nem állhat fenn tartósan, ha azt nem alapozza meg az erkölcs. A következő korok politikusainak feladata lesz, hogy ezt az erkölcsöt képesek legyenek a jog rendszerével összehangolni. Itt semmiképp sem valamiféle „legmagasabb" elvről, mint struktúráról van szó, amelyet „alkotmányozni" kell a nép számára. Sokkal inkább a személyes belső felelősség megtalálásáról, és az annak megfelelő következetes cselekvésről. Ezt az etikát nem elmagyarázni, elrendelni, hanem csak felmutatni lehet.

[153] „They political will also was not reinforced by an ethically based intent to assume responsibility." (Küng: *Global Ethic, Law and Politics*)

A közigazgatás mint technikai irányítás

Ahogy az imént láthattuk, a hatékonyan működő közigazgatás alapelve csak a felelős ember lehet. Ez az ember tisztában van a saját és a jövő generációk küldetésével. Ez az elv az, ami meg kell, hogy határozza a közigazgatás működését. Ehhez járul hozzá a technikai fejlődés lehetősége és veszélye. Ez a fejlődés érinti egyrészt magát a közigazgatást, másrészt pedig a közigazgatás által szabályozott területeket egyaránt. A közigazgatás hatékonyságát nagymértékben képes növelni az a tény, hogy a folyamatok működéséről egyre több és pontosabb adat áll rendelkezésre, amelyek elemzésével jól ellenőrizhető a működés. Mindez természetesen veszélyeket is rejt magában, hiszen egyre kiszámíthatóbbakká válnak a hatások is. Elég, ha csak a választói magatartás vizsgálatából adódó előrejelzési lehetőségekre gondolunk. Az információ mindig is hatalmas érték volt, napjainkra viszont az információ jól tervezhető és elemezhető módon áll rendelkezésre az élet minden területéről. Ebben az értelemben a közigazgatás lehetőséget kapott hatékonyságának soha nem látott mértékű fokozására. Lényeges tehát a technikai lehetőségek minél hatékonyabb felhasználása, figyelemmel arra, hogy az így elérhető hatalomkoncentráció komoly veszélyeket is rejt magában. Ezek a veszélyek csak úgy enyhíthetők, ha a modernitásban többé kevésbé működő haszonelvűség helyett egy új kritériumot vezetünk be az eredményesség mérésére. Ez a kritérium pedig csak az emberközpontúság lehet. Az emberek közössége érdekében kell, hogy az adatok gyűjtése és elemzése történjen. A közösség kialakulásának és működésének három fő mérhető kritériuma van:

- a személyek találkozásai (kapcsolatok, társadalmi hálózatok, lokáció);
- a személyek által használt szavak (beszélt, írott szövegek, internetes fogyasztási szokások);
- és a személyek által egymásnak átadott erőforrások (pénz áramlása).

Ezen kritériumok mindegyike pontosan azonosítható. Már csak a számítási módszerektől függ, hogy ezekből az adatokból milyen információt akarunk kinyerni. Lényeges, hogy az adatok kezelése és feldolgozása olyan szervezetek kezében legyen, amelyek nem a saját, hanem a közösség érdekét tartják szem előtt. Erre minden bizonnyal alkalmasabbak az egyes államok, mint a gazdasági társaságok.

A közigazgatás saját működésének szabályozásán túl figyelemmel kell lennie azokra az új kihívásokra, amelyeket a technika fejlődése hozott

magával. A technológiai innováció a modernitás alapjelensége, az újdonság a mennyiségi változásban áll, amely – Engels szavával – napjainkra minőségibe csap át. A minőségi változás pedig abból a hatásból adódik, amelyet a fejlődő technológiák képesek kiváltani. Már nem csak arról a negatív mindenhatóságról van szó, amely az 1900-as évek közepén bukkant fel a nukleáris energiáról való beszéd során. Akkoriban az emberiség azzal szembesült, hogy olyan erő van a kezében, amellyel az egész emberiséget eltörölheti a Föld színéről. A politikai cselekvések azt célozták, hogy ez a katasztrófa minél később következzék be. A Föld legnagyobb hatalmai igyekeztek megakadályozni a kisebbeknek az atomfegyverek fejlesztését, miközben önmérsékletet mutattak a már meglévő fegyverek felhasználása során. A nagyhatalmak kialakították az egyensúly versenyen alapuló szerkezetét, amelyben az erősek még erősebbek tudtak lenni. Ez az egyensúly bomlott meg, részben a kommunikáció határokon átívelő nyitottsága, részben pedig a gazdaság kiegyenlítő hatása miatt.

Ennél jóval súlyosabb probléma azonban a fenntartható fejlődés modern mítoszából fakadó állapot. A versenyorientált gazdaság úgy tekint az erőforrásokra, mintha azok korlátlanok lennének. Egyre világosabbá válik, hogy a természeti és emberi erőforrások mértéktelen használata összeomláshoz vezet. A környezetterhelés olyan mértékű, hogy klímaváltozást okozott. Ez a klímaváltozás belátható időn belül az emberiség jelentős részének pusztulásához vezethet. Az ember mint munkaerő kihasználása a fejlett társadalmakban a természetes reprodukció jelentős mértékű csökkenéséhez, a kevésbé fejlett társadalmakban pedig jelentős mértékű növekedéséhez vezetett. Az egyensúlyi állapotból kibillent természeti és emberi erőforrások még nem okozták a földi értelmes élet megszűnését, azonban egyre szélsőségesebb reakciókat tapasztalhatunk a mindennapokban.

Mindennek a tudatosítása még mindig nagyon messze van a politika és igazgatás figyelmétől. Ennek az oka részben az, hogy a gondolkodásmódot és szokásos cselekvéseket jelentős mértékben kellene átalakítani, részben pedig az, hogy a pozitív hatások csak hosszú távon lehetnek érezhetők, miközben folyamatos lemondást kellene megkövetelni a polgároktól. Ráadásul pillanatnyilag nem is tudható pontosan, hogy milyen területeken, milyen beavatkozásokra lenne szükség. A komplexitás kezeléséhez új módszerek szükségesek.

A következőkben felsorolunk néhány részterületet, ahol elengedhetetlen a változtatás, és ahol a közigazgatásnak is komoly szerepet kellene vállalnia.

– A környezetvédelem fogalma lassan kiüresedik a gyakori ismételgetés és a jórészt eredménytelen próbálkozások miatt. Miközben eljutottunk

egyes fontos problémák megoldásáig, mint például a háztartási szelektív hulladékgyűjtés, egyre növekszik a káros anyagok kibocsátása. Ezzel egyidőben a környezetet terhelő beruházások átvándorolnak oda, ahol megengedőbb a szabályozás. A felelősök gyakran csak tudomásul veszik, hogy társadalmuk már augusztusra feléli az adott évben rendelkezésre álló erőforrásokat, és attól kezdve már a jövő terhére élnek. Pontosan emiatt kellene a közigazgatásnak kiemelt figyelmet fordítania a fenntarthatóságra és annak alapelvei valós (mérhető, bizonyítható) megtartására.

- Ehhez kapcsolódóan lényeges szabályozási kérdés a fogyasztóvédelem is. Itt nemcsak arról van szó, hogy a termékek ne okozzanak kárt a fogyasztóknak, hanem végső soron arról, hogy a mértéktelen fogyasztás ne okozzon olyan károkat a természetben és a fogyasztók személyiségében, amelyek orvosolhatatlanok lesznek a jövő generációinak szempontjából. Újra kell definiálni a termékekhez kapcsolódó minőség fogalmát is. Nem tekinthetjük megfelelő minőségűnek azt a terméket, amely termékciklusa minden elemében nem felel meg a fenntarthatóság követelményének. Ennek szabályozása még szintén kialakításra vár. Fontos lenne ezen a területen a „többet adni, mint elvenni" elv feltétlen érvényesítése.
- A termelés és a fogyasztás folyamatához illeszkedik a pénzügyi szabályozás szükségessége is. Itt is a tényleges adottságokhoz kell igazítani a tevékenységeket. Mérlegelni kell, hogy megfelelő-e a pénzpolitikát a valóság tényeitől elszakadva tisztán a jelképek világába áthelyezni.[154]
- A negyedik terület az innovatív technológiák szabályozásának területe. Itt olyan új ismeretanyagot kell értékelni, amelynek hatása csak részben látható előre. A jelenleginél hatékonyabban kell szabályozni az adatvagyon kérdését, a genetika új területeit, a génmódosítás módszereit és eredményeinek alkalmazását, továbbá az újfajta tömegpusztító fegyverek előállításának és alkalmazásának módszereit, valamint a mesterséges intelligencia egyre bővülő alkalmazásának területeit. Ezeken a szakterületeken a szabályozást részben az teszi különösen nehézzé, hogy a jogalkotó nem rendelkezik (és nem is rendelkezhet) előzetes tapasztalatokkal a szabályozandó területen. Az utólagos szabályozás viszont sok esetben már elkésett lehet. Különö-

[154] Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok*, Budapest, Osiris, 2000.

sen fontos szerep jut ezért itt a kutató, illetve a kutatás megrendelője, finanszírozója erkölcsének, aki elsőként érzékelheti a tudományos eredmény pozitív és negatív hatásait is.

Az imént felsorolt területek mindegyike közvetlenül érinti az emberi létforma tartós fennmaradását, és mindegyikük feltételez egy eleve adott erkölcsi hozzáállást, amelynek lényege nem más, mint az élet szeretete annak egyéni és kollektív formájában egyaránt. Az eddig leírtakból következik, hogy a közigazgatásnak két új kihívással kell szembenéznie, az optimalizálás és a humanizálás követelményével.

Technikai optimalizálás

A technikai optimalizálás jelentése, hogy az adott feladat/funkció szabályozásának a lehető legátfogóbbnak és leghatékonyabbnak kell lennie. A szabályozásnak illeszkednie kell a hazai és a nemzetközi rendszerekbe, továbbá a lehető legkisebb erőráfordítással a lehető legnagyobb hatást kell elérnie. Éppen ezért a klasszikus bürokrácia helyét sok esetben az automatizált normaalkotás és normaalkalmazás veszi át. A szabályozandó rendszerek normák sokasága mentén működnek (compliance). Például egy nemzetközi gazdálkodó szervezetnél a vezetésnek folyamatosan tisztában kell lennie a vonatkozó hatályos nemzetközi és a nemzeti jogi szabályozással, a belső szabályozók előírásaival (szabályzatok), a termelési előírásokkal (szabványok) és protokollokkal. Ezen túl fontos szerepük lehet a magatartási normáknak is (etikai kódex). Az Ipar 4.0 egységeiben ezek a normák automatikusan frissülhetnek és kerülhetnek alkalmazásra, illetve a folyamatokban észlelt eltérések automatikusan idézhetnek elő korrekciós következményeket. Mindez a gyártási protokollok vonatkozásában már működik is, hiszen itt gyakran gépek írják elő gépeknek a végrehajtandó szabályokat. A közigazgatásnak képessé kell válnia a gépekkel való kommunikációra és annak szabályozására is. Sajátos, hogy pontosan az optimalizálás érdekében az ember mennyire háttérbe szorul, leginkább mint „human operator" kerül elő a virtuális és gépi operátorok mellett.[155]

[155] Romero, David: *Towards an Operator 4.0 Typology*, www.researchgate.net/publication/309609488 (Letöltés: 2018. június 20.)

A termelésen túl a gyakorlati élet más területein is valós technikai optimalizáló hatása lehet az automatizált szabályozásnak. A közlekedésben már minden technikai lehetősége adott annak, hogy a járművek sebességét és a sebesség szabályoknak való megfelelőségét ellenőrizzük. Ezen technikai adottságok fényében a szabályszegő járművek tulajdonosai automatikusan bírságolhatók lehetnének. Mindez valószínűleg komoly ellenállást váltana ki, ha azonban a valós cél a közlekedés biztonságának növelése lenne, és kapcsolódna egy adaptív maximális sebesség-meghatározási rendszerrel (változó paraméterek függvényében – pl. autó típusa, időjárás, forgalom etc. – változnának a sebességmaximumok is), máris hatékonyabb közlekedési feltételek lennének megteremthetők. Vagy egyszerűbb esetben, aki vállalja sebességének ellenőrzését, kedvezőbb feltételekkel köthetne biztosítást. Ezeknek az új, a korábbinál sokkal rugalmasabb szabályozási feladatoknak a megfelelő kezelése a közigazgatás feladata (is) lesz a közeljövőben.

Arról, hogy a jog mennyire tehető egyértelművé, technikaivá, már régóta folyik a vita. Egyes vélemények szerint a jog minden fogalmat csak „jogi" fogalomként tud értelmezni. Számára például az ember fogalma csak jogi fogalomként értelmezhető, ráadásul úgy, hogy annak a jelentése jogáganként eltérő lehet. Mást jelent az ember a büntetőjogban (csak megszületett ember életének kioltása esetén beszélhetünk emberölésről), és mást a polgári jogban (ahol a magzat is jogképes bizonyos feltételek teljesülése esetén.) A jog tehát olyan, az erkölcshöz vagy a valláshoz tartozó fogalmakat, mint igazság, jóság, demokrácia, csak annyiban tud kezelni, amennyiben azokat a jogi szótárába – értelmezéssel együtt – felveszi. Ilyen módon a jog egy zárt nyelvi rendszer, amely ugyan figyelemmel lehet rajta kívüli fogalmakra, azonban azokat csak egy belső transzformációval teheti sajátjává.[156] Részben emiatt is kiemelten fontos a jogalkotó, illetve a jogalkalmazó személyes – és ennyiben jogon kívüli – attitűdje, erkölcsi és morális meggyőződése. Szintén lényeges szempont, hogy az egyes nem jogi fogalmak jogi transzformációját hogyan végzik el a jogalkotók, vagy éppen a jogalkalmazók, különösen a felsőbb bíróságok.

Veszélyeket hordoz azonban a jog technikaivá válása. A közigazgatás optimalizációra való törekvése sok esetben tisztán technikai megoldásokat

[156] Poscher, Ralf: The Hand of Midas: When Concepts Turn Legal, or Deflating the Hart-Dworkin Debate, in Hage, Jaap C. – Pfordten, Dietmar von den (eds): *Concepts in Law*, London – New York, Springer, 99–115.

fog keresni,[157] háttérbe szorítva a jog társadalomformáló lényegét. A technikai jog, a szakértői jogalkotás és jogalkalmazás nem mehet a jog lényegének rovására. A jog feladata az egyes problémák megoldásán túl az állam fenntartható működésének biztosítása. Pontosan ez a terület az, ahol a közigazgatási bíróságnak és felsőbíróságnak kiemelkedően fontos feladata lehetett volna, és hátha egyszer még lesz is.

Humanizálás

Az optimalizálás követelményével párhuzamosan kell fejlődnie a humanizálás követelményének. Ezen a területen a legnagyobb az emberi gondolkodás fejlődésének a lemaradása. Hatalmas lépéseket tettünk a technológiai fejlődés útján, azonban jelentősen lemaradt az emberre, mint anyagi és szellemi létezőre vonatkozó ismereteink fejlődése. A jogtudománynak, ha nem akar tisztán az optimalizált szabályozási normák tana lenni, figyelemmel kell kísérnie az emberlét másik két normacsoportjának, az erkölcsnek és a vallásnak a szabályait is. Ezen a ponton vesszük a bátorságot ahhoz, hogy a jogászság számára szokatlan fogalmakat használjunk. Olyanokat, amelyek ténylegesen az erkölcs, sőt a vallás fogalomkészletéhez tartoznak. Mindezt azért tartjuk megengedhetőnek jelen munka keretei között, mert nem győzzük eléggé hangsúlyozni azt a tényt, hogy a jövő a három alapvető normarend kapcsolati mintáinak megfelelő kialakításán fog múlni. Ehhez pedig elengedhetetlen, hogy valamennyire ismert legyen az egyes normarendek fogalomhasználata. Reményeink szerint ebben a kontextusban még tisztább értelmet kaphat az „Európa vagy keresztény lesz, vagy nem lesz" elv. Szintén ez az elemzési szint magyarázhatja azt, hogy Konrad Adenauer, Alcide De Gasperi és Robert Schuman keresztény meggyőződésből kívánta Európa egységét megvalósítani, és 1951-ben, az első nemzetek feletti európai intézményt, az Európai Szén- és Acélközösséget a tartós béke érdekében létrehozni. Az alapítók közül kettőnek, Alcide De Gasperi olasz és Robert Schuman francia politikusoknak folyamatban van boldoggá avatási eljárásuk. Az európai egység központja a béke gazdasági–jogi megalapozásának az igénye.[158] De ezzel az igénnyel

[157] Romero, David (et al.): Social Factory Architecture: *Social Networking Services and Production Scenarios Through the Social Internet of Things, Services and People for the Social Operator 4.0*, https://researchgate.net/publication/319389292 (Letöltés: 2018. augusztus 6.)

[158] „Az ily módon a termelésben kialakuló szolidaritás világossá teszi, hogy ettől kezdve bármiféle háború Franciaország és Németország között nemcsak elképzelhetetlen, hanem gyakorlatilag

párhuzamosan élénken élt az erkölcsi és a vallási elkötelezettség is. Az, amiről a következőkben szó lesz, nem példa nélküli a történelmünkben.

Mára az önmagát tudományosnak tartó modernség elhatárolódott a jog és az erkölcs normarendjeitől, pedig ezek nélkül nem értelmezhető az emberi lét, pontosabban a fenntartható emberi lét. A jövőben biztosítani kell, hogy az erkölcs és vallás szabályairól a tudományos terminológia használatával legyünk képesek beszélni. Nem a tudományok, beleértve a jogtudomány fejlődését kell korlátozni valamiféle vallási vagy erkölcsi elvekre való hivatkozással, mint ahogy teszik azt egyes újabban megerősödő vallási alapú jogrendek, hanem a vallás és erkölcs, mint normarend elméletét olyan módon kell kidolgozni, hogy az az egyéb tudományok számára is értelmezhető legyen. Minderre azért van szükség, mert az emberi kooperáció szabályozása elképzelhetetlen tisztán pozitív jogi eszközökkel.

Az ember túl okos ahhoz, hogy pusztán a jog szankciói megfékeznék rosszra hajló természetét. Ez a felismerés szintén nem új, hiszen még az 1900-as évek elején megfogalmazta őket Franz Brentano[159] a következők szerint:

> A jogásznak tehát, ha korát valóban meg akarja érteni és benne építőleg akar hatni, tudnia kell ezekről a törekvésekről és lélektani törvényekről, amiként a természetes jog és természetes erkölcsiség tanairól is. Ez utóbbiak, mint vizsgálódásunkban megmutattuk, kezdetben nem álltak fenn, hanem – ha ugyan reménykedhetünk az eszmények teljes megvalósulásában – az erkölcsi és jogi fejlődés végpontját fogják jelenteni. Így mutatkozik meg, hogy a jogtudomány, a politika és a filozófia, ahogyan Leibniz is mondta, egymással belsőleg bonyolult összefüggésben állnak.[160]

Brentano le is vonja a meglehetősen gyakorlati következtetést, amelynek érdemi megvalósulása mind a mai napig kétséges: „[...] állami életünk

is kivitelezhetetlen lenne. A termelés ily módon megvalósuló erőteljes egysége, amely minden, szabad akaratából csatlakozni kívánó ország előtt nyitva áll, és amely a tagállamoknak az ipari termeléshez szükséges alapvető anyagokat egyenlő feltételek mellett fogja biztosítani, megveti a gazdasági egység tényleges alapjait. A termelés az egész világ rendelkezésére áll majd megkülönböztetés vagy kirekesztés nélkül, annak érdekében, hogy hozzájárulhasson az életszínvonal emeléséhez és a békés tevékenységek fejlesztéséhez. Az erőforrások bővülésének köszönhetően Európa képes lesz arra, hogy egyik alapvető feladatának, azaz az afrikai kontinens felvirágoztatásának megvalósítására törekedjék." Robert Schuman 1950. május 9-i nyilatkozata, https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_hu (Letöltés: 2021. április 27.)

159 Aki erkölcsi meggyőződése miatt (pápai tévedhetetlenség dogmája elleni tiltakozás) még a papi hivatásáról is lemondott.

160 Brentano, Franz: *Az erkölcsi ismeret eredete*, Budapest, Kossuth, 1994, 87.

visszásságai mindaddig nem fordulhatnak jobbra, amíg nem gondoskodunk hatékonyan arról, hogy jogászaink – ahelyett, hogy azon kevéstől is megfosztanánk őket, ami a fennálló intézményekben filozófiai épülésükre serkent – végre magasztos hivatásuknak megfelelő filozófiai képzésben részesüljenek."[161] Úgy tűnik, nehéz újat mondani, azonban talán még annál is nehezebb a már számtalanszor megfogalmazott elveket végre a gyakorlatban is alkalmazni.

Az alábbiakban táblázatban mutatjuk be, hogy csak a három normarend, a jog, a vallás és az erkölcs együttműködése során lehetséges az emberi együttélés teljes körű szabályozása. A jog esetében az egyén saját érdekei mentén cselekszik, a „mindent szabad, ami nem tilos" elv jegyében. Hogy ezt a túlzó autonómiát féken lehessen tartani, szükség van a mások (közösség) által elfogadott szankciókra. Az erkölcs esetében a cél magában hordja a közösség érdekeit is – az egyén felismeri, hogy nem életképes a többiek nélkül. Mind a cél felismerése, mind pedig az esetleges szankciók vonatkozásában keverednek az autonóm és heteronóm elemek. Az erkölcsi szabályok vonatkozásában a közösség a csoportból való kizárással szankcionál, jellemzően nem szabatoson leírt eljárási szabályok szerint. A vallás esetében a cselekvés célja az emberen kívül esik. Az ember felismeri, hogy nem rendelkezik teljes mértékben a saját életével. Éppen ezért a léte célját nem ő, hanem Isten határozza meg. Pontosan emiatt a felismerés miatt nincs is szükség heteronóm szankcióra. A vallásban az egyén maga néz szembe a felelősségével önmagában. A fizikai szankció, a kirekesztés elmarad.

	Jog	**Erkölcs**	**Vallás**
Cél	autonóm	autonóm/ heteronóm	heteronóm
Szankció	heteronóm	autonóm/ heteronóm	autonóm

A normarendek jellegzetességeinek összefoglalása a cél és a szankció szempontjai alapján.

A második világháború utáni nyugati fellendülés éveiben gyakran beszéltek egyfajta „antropocentrikus" fordulatról, amelynek során az ember szociális természetét megragadva hívták fel a figyelmet az igazságos állam megalkotásának lehetőségére. Ekkortájt, különösen a német gondolkodók-

[161] Uo.

ban, még élt a hegeli álom a szabályozható, államban megnyilvánuló altruizmussal kapcsolatban. Egyre erősödtek a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos hiedelmek. Ebben az időben Wolfahrt Pannenberg a *Mi az ember?* című munkájában igyekszik leírni a legalapvetőbb társadalmi viszonyokat. A normarendek, és különösen a jog normarendjének vonatkozásában kiemeli, hogy annak alapja a „hűséges szeretet". Az, hogy az emberek tartósan kitartanak egymás mellett, mind társadalmi szerepeikben, mind személyükben. „A szeretet azt jelenti, hogy mindenkori embertársammal együtt közös emberi rendeltetésünk megragadására törekszem."[162] Meghatározása alapján ebből a szeretetből fakad az a tág értelemben vett jog, amely részben pozitív jog, részben pedig a társadalom gyakorlatában megjelenő élő jog. Fontos felismerése, hogy ennek a jognak a megvalósulásához nem szabad különválasztani a személyes közösséget (Gemeinschaft) és a társadalmi szerveződéseket (Gesellschaft) egymástól, mint ahogyan azt a szakirodalom gyakran tette. Az emberek közössége és szervezett rendjük összetartozik. A szerveződés, optimalizálás csak és kizárólag a közösség, és végső soron az egyén érdekében jöhet létre. Ehhez teszi még hozzá Pannenberg, hogy mindez Isten akaratából van így, tehát a pozitív jog is bizonyos értelemben az ember cselekvéséből megnyilvánuló isteni akarat.

A társadalmi kapcsolatok

Részletesebben megvizsgálva a humanizálás és optimalizálás feladatát, nem kerülhetjük meg, hogy a társadalmi kapcsolati hálózatokkal foglalkozzunk. Sajátos, hogy jogtudományi oldalról ezideig még keveset elemezték az állampolgárok és a közigazgatás egyes hivatalainak kapcsolati rendszerét. Sok publikáció jelent meg ugyan a közigazgatás–ügyfél viszony kérdésében, azonban kevés olyan van, amelyik az egyén–hivatal kapcsolatrendszert vizsgálja. A klasszikus társadalmihálózat-elmélet szerint két alaptípusa van az emberek közötti kapcsolatoknak: a gyenge és az erős kapcsolatok.[163] Ezt a megközelítést pontosítja néhány olyan kutatás, amely külön vizsgálja az állampolgár és az intézményrendszer (hivatalok) viszonyát, három kapcsolati formát különböztetve meg: a bonding, a bridging, és a linking típusút. Itt a bonding típusú kapcsolat leginkább az erős,

[162] Pannenberg, Wolfahrt: *Mi az ember?*, Budapest, Egyházfórum, 1991, 75.

[163] Granovetter, Mark: A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata, in Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*, Budapest, Magyar Közvéleménykutató Intézet, 1991, 371–400.

másokat kizáró kapcsolatokra vonatkozik, ilyen zárt társadalmi egységek például a családok vagy a szoros barátságok. A bridging kapcsolat a gyenge kapcsolatnak feleltethető meg. Számunkra jelen esetben az az új kategória az érdekes, amely valamilyen módon ötvözi az előző kettő sajátosságait, egy speciális célra szerveződött erős és gyenge kapcsolati komplexitásként. A linking típusú[164] kapcsolatokat a következők szerint jellemezhetjük: „A »linking«, vagyis összekapcsoló társadalmi tőke összeköti a különböző társadalmi csoportokat, a civil társadalom és a kormányzat, illetve más hierarchikusan elkülönülő társadalmi egységek összekapcsolását szolgálja. Mint ilyen, egyaránt lehet a civil társadalom és a kormányzat közötti jobb együttműködést elősegítő »áttétel«, de lehet korrupciós kapcsolatrendszer is."[165]

Jellemzően itt szervezetek kapcsoltságáról van szó, azonban a kijelentések érvényesek az egyes személyek és a hierarchikusan elkülönülő más intézmények kapcsolatára is. Ezt erősíti meg egy másik tanulmány: „az átívelő kötések az egyén és az intézmények és egyéb rendszerszerű képződmények között átjárást és az ebből adódó előnyöket táplálják."[166]

Ezt a kapcsolatot korábban a „szolgáltató" közigazgatás tudománya kísérelte meg leírni. Hazánkban a legjelentősebb eredményeket ezen a téren Magyary Zoltán érte el.

> A vezetésem alatt álló Magyar Közigazgatástudományi Intézettel behatóan vizsgáltam azt a kérdést: mennyit ér a közigazgatás az emberek számára? Munkánk eredménye meg is jelent *A közigazgatás és az emberek* címen. A tatai járás példáján részletesen kimutattuk, milyen nagy mértékben tér el egymástól az, amit a jogszabályok előírnak, és az, ami abból megvalósult. Sajnos, sok minden nem érhető el a jog eszközével.[167]

A negyvenes években a megközelítés még a jogszociológiai vonatkozásokból indult ki, abból, hogy mennyire érvényesül a jog a polgárok hétköznapjai-

[164] Putnam, Robert D.: *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*, New Jersey, Princeton University Press, 1993.

[165] Benák Melinda: Bonding, bridging, linking. A mikrotársadalmi szolidaritás szintjén lévő kapcsolatok István-aknán, *Pécsi Szociológiai Szemle*, 2007. ősz, http://szociologia.btk.pte.hu/sites/default/files/Acta_Sociologia/2/04_-_benak_melinda_-_bonding_bridgong_linking.pdf (Letöltés: 2018. július 14.)

[166] Messing Vera: Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében, *Szociológiai Szemle*, 2006/2, 34–57.

[167] Magyary Zoltán: Miért van szükség a közigazgatás reformjára?, *Magyar Futár*, I. évf., 1941/7, 10.

ban. Mára ezen túllépve elemezni kell, hogy milyen kapcsolati hálókon keresztül lehet megvalósítani a norma célját. Világos, hogy a jogalkotás egyre nagyobb tömegű és egyre gyorsabban változó joganyagot állít elő. Ki kell dolgozni annak a rendszerét, hogy a jogalkotó szándéka szerint cselekedjen a norma alanya. Hogy tudjon a szabályról, azt elfogadja, és ténylegesen a normatív tartalom szerint cselekedjen. Ebben bizonyára nagy segítséget fog nyújtani az elektronikus kapcsolattartás. A hierarchikus közigazgatásnak egy új, hálózati jellegű értelmezése jelenik meg, amelyben a személy–hivatal kapcsolattartás célozottabb, automatizáltabb és hatékonyabb lehet. Mindez azonban ki kell, hogy egészüljön a humanitás elvével is, vagyis azzal, hogy az állampolgár nemcsak, mint „operátor", hanem lényében is fontos az állam számára. Az egyszerű nyilvántartáshoz szükséges informatikai-technikai módszertanok már részben kidolgozásra kerültek.[168] A kormányablakok kialakítása kétségtelenül komoly hatékonyságot növelő eredménynek tekinthető. Ugyanígy vitathatatlan előny az adóhatóság ügyfélbarát eljárásainak, illetve az online számlázásnak a bevezetése is.

Nem látszik azonban a másik szempontnak, az emberség fokozott figyelembevételének a megvalósulása. Hogyan lehet a személyt kimenteni az üres ideológiák vagy a személyiségvesztés Szküllája és Kharübdisze közül? A köztudatban még nagyon gyakran az a jó hatóság, amelyikkel nem kell kapcsolatba lépni. Az állam pedig sokszor csak kötelezettségeket előíró személytelen despotának tűnik. Valószínűleg ezekben az esetekben is a megoldás nem az intézményi struktúrákban, hanem az azokban dolgozó, és különösen az azokban hatalmat birtokló személyek erkölcsi magatartásában keresendő. Ezen a ponton mindenképpen méltatni kell a Magyar Kormánytisztviselői Kar azon törekvését, hogy tagjainak egy alaposan kidolgozott etikai kódex segítségével nyújtson eligazítást.[169]

Tudva azt, hogy minél optimalizáltabb, és ezzel együtt gépiesítettebb és bürokratizáltabb egy rendszer, annál nagyobb szükség van a személyes (emberi) felelősségtudatra, erkölcsre. Ahogy korábban már megjegyeztük, nem a struktúrának, hanem a benne tevékenységet kifejtő (azt irányító) egyénnek kell erkölcsösnek lennie. Mindez elengedhetetlenné teszi azt is, hogy az etika tudománya képes legyen érdemi dialógust folytatni a legújabb

[168] Kiemelkedő eredményeket ért el ebben a Magyary Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Program. Bővebben lásd: Dr. Baltay Tímea – Dr. Kovács Zoltán – Dr. Horváth Imre László: *Kormányzati törekvések az állam társadalmi kapcsolatainak újradefiniálására: az integrált ügyfélszolgálat kialakítása*, http://www.kozszov.org.hu/dokumentumok/UMK_2015/2/06_Forum_integralt_ugyfelszolgalat.pdf (Letöltés: 2018. július 14.)

[169] http://mkk.org.hu/node/485 (Letöltés: 2021. március 26.)

természettudományos eredményekről is, akár a természettudomány kifejezési eszközeinek felhasználásával. Ehhez pedig nem a természettudományos fejlődést kell lelassítani (amit egyébként nem is lehetne), hanem az etika tudományának fejlődését kell felgyorsítani. Ebben a dialógusban a jogtudomány feladata lehet, hogy tisztázza a normarendek közti bonyolult hálózati összefüggéseket, feltárva a szabályozáskomplexitás alapjait, a közigazgatás-tudományé pedig, hogy megtalálja a gyakorlati beavatkozási lehetőségeket az emberek hétköznapjain keresztül, hiszen „a közigazgatástudományban nincsenek kialakultnak mondható metodológiai standardok, nincs egyetlen (vagy kisszámú) üdvözítő módszer, hanem módszerek vannak, melyek egy azonosan feltett kérdés megválaszolását különféleképpen teszik lehetővé. Azaz néhány általános, tudományos kikötés és társadalomtudományi elvárás betartása mellett lehetséges megalapozott elméletkifejtés, új kutatási eredmények megalkotása."[170]

Ez a megállapítás sok szempontból az ellenkezője annak, amit eddig tapasztalhattunk a jogtudomány pozitiválódása és a közigazgatás-tudomány operacionalizálódása során. A generális változás elkerülhetetlensége miatt mégis érdemes megfontolni, hogyan lehetne ebbe az új irányba nyitni.

A jogi szabályozás újabb és újabb jogrétegei jelennek meg, a jogszabályok és a bíróságok döntései egyre nagyobb számban elérhetők[171] és vehetők figyelembe. Az állandósult változás és normakollízió bizonytalanságot és bizalmatlanságot okoz. A technikai jogot csak a technika eszközeivel lehetünk képesek követni és alkalmazni. Mindez egyrészről a hatékonyság növekedéséhez, másrészről viszont egyfajta szkepszishez is vezet a normák alanyaiban.

Egyes megállapítások szerint a jogrendszer „erkölcsiesedését" tapasztaljuk napjainkban. „Paradoxonnak tekinthető, hogy a szervezett és egyéb bűnözés félelmetes szaporodása, a terrorizmus, a korrupció, a prostitúció, az erőszak és kegyetlenkedés, a kábítószer-fogyasztás, a biogenetikai és biomedicinális visszaélések terjedésének időszakában az alkotmány és a jogrendszer erkölcsiesedéséről beszélhetünk."[172] Ez a kijelentés a szóelemzések által nem nyert bizonyítást, fordítva azonban igaz: minél kevésbé van erkölcse a polgároknak, annál nehezebb technikai úton vezetni, irányítani, szabályozni az államot. Ezt az erkölcsöt – az esetleges próbálkozások elle-

[170] Iván Dániel: Egy összegző közigazgatás-tudományi alapmunka – gondolatok Koi Gyula könyvéről, *Magyar Közigazgatás*, 2017/1, 238–246, https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/PPB-MK_2017_1_Ivan_Egy_osszegzo_kozigazgatas-tudomanyi.pdf (Letöltés: 2018. július 15.)

[171] Ádám Antal: A közigazgatás értékkötöttsége az alkotmányos jogállamban, *Tér és Társadalom*, 13. évf., 1999/3, 19–36.

[172] Uo., 33.

nére – sem lehet a jogszabályokban, alaptörvényekben előírni. Az erkölcs a személy és a közösség képessége. A linking kapcsolatok kiépítése során pontosan a személyes erkölcs és az intézményesített közösségi elvárások és szolgáltatások közötti hatékony együttműködést kell leírni és megvalósítani. Ez az elem az, amelyik a gép–gép kommunikációban sohasem fog tudni megjelenni.

A polgárok társadalmi kapcsolatát tehát tervezetten kell úgy alakítani, hogy a linking típusú kapcsolatok erősödhessenek, a polgárok közvetlen kapcsolatban legyenek a közigazgatással, sajátjuknak érezzék azt a közösséget, amelyet államnak nevezünk, és amelynek célja – Platón szavaival élve – az azt alkotó polgárok igazságos életének biztosítása.

Valóban lehet szerepe az Alaptörvényben az erkölcsre utaló szavaknak, vagy a különböző etikai kódexeknek abban, hogy az igazgatás–állampolgár viszony javuljon. Mindez azonban elsősorban technikai jellegű megközelítés, mert a jog attól még jog marad, hogy a terminológiájába integrál etikai jellegű fogalmakat. Az erkölcs szavainak normákba integrálása kockázatos is lehet, hiszen vagy ködös ideológiákhoz, vagy túlságosan egyértelmű – és ezért rugalmatlan, a méltányosság lényegét figyelmen kívül hagyó – gyakorlathoz vezethet.

> Az alkotmányi, az egyéb jogi, ezek között az újszerű jogrétegi, a jogi rangra emelt erkölcsi, valamint a közhatalmilag is tiszteletben tartandó vallási, valláserkölcsi, politikai, társadalmi, egészségügyi, tudományos, kulturális, művészeti, természeti és épített környezeti stb. értékek szaporodása következtében a közigazgatás értékkötöttsége nagymértékben kiterjed és erősödik. A korszerű közigazgatásnak a hagyományos és az újszerű értékeket, illetve ezek változásait is folytonosan figyelemmel kell kísérnie, sőt az értékek gyarapításában, ápolásában, kezelésében és érvényesítésében sajátos felügyeleti, ellenőrzési, egyéb hatósági, tervezési, szervezési, tájékoztatási, ösztönző, szankcionáló és más eszközeivel körültekintően közre kell működnie. Mindezek alapján összegzésként megállapíthatjuk, hogy a közigazgatás érték-kötöttsége az alkotmányos jogállamban rendkívül széleskörű, erőteljes, differenciált és folytonosan változik.[173]

Mindez azonban csak egy kisebb része lehet az érdemi paradigmaváltásnak. Ennél sokkal lényegesebb a társadalmi „humanizálódás" folyamata, amelynek során nem a közigazgatás, nem az „állam", hanem a hatalommal rendelkezők maguk válnak ideális esetben erkölcsössé.

[173] Uo., 35.

A hatalom és az egyén

Az eddig vizsgált kérdések mindegyike visszavezethető a hatalom és az egyén viszonyának témájára. Úgy tűnik, a modernitás eddigi útjai nem vezettek a kérdésben tartós megoldáshoz. Azért, hogy jobban eligazodhassunk ennek a viszonynak a tárgyalása során, Romano Guardini két előadásának gondolatait vesszük viszonyítási pontnak. Guardini közvetlenül a második világháború utáni években írt tanulmányt az újkorról, illetve annak végéről, és a hatalom kérdéséről. Ezt az időszakot követte a posztmodernnek nevezett korszak, amelynek ideológiájába tartoznak a rendszerelméletek is, és amelyben megszületett a hatalom fogalmának egyik legteljesebb leírása Foucault tollából.[174]

Foucault megfogalmazta a gondoskodó állam tizenegy feladatát, amelynek ellenőrzése mentén megadja az egyénnek a boldogságot. Ez lenne a modern állam alapvető célja. A tizenegy terület a következő:

1. vallás,
2. erkölcsök,
3. egészség,
4. ellátás,
5. utak, országutak, városi épületek,
6. közbiztonság,
7. bölcsészettudományok (vagyis a művészetek és a tudományok),
8. kereskedelem,
9. üzemek,
10. szolgálók és dolgozók,
11. szegények.

A szóelemzésekből kiderül, hogy a közigazgatás területén a vallás, az erkölcs és a művészetek kivételével mind a mai napig az itt felsoroltak a legfontosabb témák. Érdemes megjegyezni, hogy szóelemzéses kutatásunk a Foucault által bemutatottakhoz egy témát adott hozzá, ez pedig a nemzetközi kapcsolatok.

Nem tekintjük azonban feltétlenül szükségesnek, hogy a vallás és az erkölcs területét újra kézbe akarja venni a gondoskodó állam. Sokkal fon-

[174] Szigeti Péter: A hatalom filozófusa – az államról, *Eszmélet*, 17. évf., 2005. tél, http://www.eszmelet.hu/szigeti_peter-a-hatalom-filozofusa-az-allamrol/ (Letöltés: 2018. július 16.)

tosabbnak tartjuk, hogy a vallás és az erkölcs a megfelelő helyre kerüljön a hatalom erőterében is. Foucault szerint „A polícia egyetlen célja, hogy az embereket az ebben az életben élvezhető legnagyobb boldogság felé vezesse."[175] Miközben a hatalom–egyén viszony a legnagyobb belső és külső biztonságra törekszik, létrejön az a fajta képződmény, amelyben már nem az egyénekért van a hatalom, hanem a hatalom formálja az egyéneket. Ezt az állapotot hívja Foucault a „panoptikum" állapotának. Az ember képét az állam alkotja, két tipológia szerint. Megfelel vagy nem felel meg az elvárásoknak? Ennek megfelelően kapja meg a normális / nem normális címkét. A társadalom feladata, hogy minél több legyen a „normális" polgár. Mivel ezt a feladatot már nem tudták megoldani a büntetőbíróságok, az egész társadalmat kellett átnevelőtáborrá alakítani, legalábbis Foucault szerint.

> A középkor büntető társadalmait felváltja a szociális ortopédia egy olyan formája, amely a korábbiaktól lényegesen eltérő hatalom- és társadalomtípushoz vezet, s melynek eszmei modelljét a Foucault által felfedezett, Jeremy Bentham-i panoptikum alkotta. A panoptikum egy gyűrű alakú építmény, amely egy udvart zár körül. Az udvar közepén egy torony áll. A gyűrű kis méretű cellákra oszlik, ezeknek kifelé és befelé is nyílik ablakuk. Mindegyik cellában egy személy tartózkodik, aki az intézmény céljától függően lehet írni tanuló gyermek, dolgozó munkás, jó útra térítendő fegyenc vagy tébolyától megszállott őrült. A központi toronyban egy felügyelő foglal helyet. Mivel a cellákban kifelé és befelé egyaránt néznek ablakok, a felügyelők az összes fülkét átláthatják [...] ő mindent lát, míg őt senki sem láthatja [...] A panoptikum egy olyan társadalom és hatalmi működés utópiája, melyet jól ismerünk jelenlegi életünkben, végső soron tehát egy valóra vált utópia.

> A hatalommal rendelkezők – tanítók, munkavezetők, orvosok, pszichiáterek, börtönigazgatók – szüntelen felügyelik az egyének életét, s a felügyelet mellett minden lehetőségük megvan arra, hogy egyfajta tudást állítsanak össze a megfigyelt személyekről [...] Az újfajta tudás „rendező elve" a norma, fő kérdése a normalitásra és a helyességre vonatkozik [...] itt egy új, gyökeresen más típusú tudás jön létre, a felügyeletre és a vizsgálatra (examen) jellemző tudás, mely az egyének élethossziglan tartó ellenőrzése segítségével biztosítja a normák érvé-

[175] Michel Foucault: Omnes et Singulatim (Mindenkit és egyenként is): a „politikai ész" kritikája felé (Előadások a Stanford Egyetemen, 1979) in Szakolczay Árpád – Gáthy Vera (szerk.): *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl. Michel Foucault írásaiból,* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1991, 43–114.

nyesülését. És ennek a vizsgálaton alapuló tudástípusnak az alapzatán rendezkedtek be az ún. „embertudományok": pszichiátria, pszichológia, szociológia.[176]

Mivel a posztmodernitás tagadó és bizonytalanító magatartása nem hozott a fenntarthatóság szempontjából eredményt, munkánkban ezektől az elméletektől visszalépve megkíséreljük követni Guardini hipotézisét, amely szerint az újkor véget ért, és van lehetőség a további, tudományos értelemben is vett fenntartható fejlődésre. A modern kor végét akkoriban talán leginkább Auschwitz jelentette, amely „után verset írni barbárság."[177] Ebből a fájdalomból akkor – kevés kivételtől eltekintve – rezignáció született. Ilyen kivételt jelent Guardini[178] munkássága és legújabban a haláltábort túlélő Robert Fisch írásai, aki egyértelműen kiáll amellett, hogy a legnagyobb borzalom után is a szeretetnek kell győzedelmeskednie.[179]

Jól látszik tehát, hogy a hatalom kérdése kulcskérdés az állam, és ezen belül a jogvédelem értelmezésében. Úgy tűnik, a mesterséges panoptikum, az egyén nyílt vagy burkolt átnevelése nem vezetett eredményre, a boldog jövő – tudományosan igazolt módon – nem jöhet el. Az emberiség elpusztítja önmagát, a kérdés csak az, hogy mikor. Ebben a kontextusban nagyon nehéz a jövőjéért igazán felelős egyént elképzelni, sőt a hatalom is csak rövidtávú érdekekben gondolkodhat. Ezt a paradigmát kérdőjelezi meg Guardini, amikor azt állítja, az ember a hatalmat azért kapta, hogy egyre teljesebben, a Teremtőjére egyre jobban hasonlítva élhesse és adhassa tovább az életét. Nem lehet és nem is kell visszatérni a középkor szellemileg ártatlan „pásztor"[180] világába. Ám ki kell jutni a „panoptikum" rezignált világából.

Ahogy láttuk, az embert felügyelő tudományok egyre inkább elszakadtak az erkölcs és a vallás fogalmaitól. Első lépésben megpróbálták hatalmuk alá gyűrni ezeket, részben a *cuius regio eius religio* elv alapján, később inkább lemondtak róluk. Egyre tudatosabban szakadt el a tudomány, a politika, a gazdaság, a művészet és a pedagógia ezektől a fogalmaktól.[181] Ha

[176] Szigeti Péter: A hatalom filozófusa – az államról, *Eszmélet*, 17. évf., 2005. tél, http://www.eszmelet.hu/szigeti_peter-a-hatalom-filozofusa-az-allamrol/ (Letöltés: 2018. július 16.)

[177] Adorno, Theodor: Elkötelezettség in Láng Rózsa (szerk.): *A művészet és a művészetek*, Budapest, Helikon, 1998; Szűcs Terézia: Adorno: esztétika Auschwitz után, *Vigilia*, 76. évf., 2011/7, https://vigilia.hu/archivum/index.php?route=product/product&product_id=23321&search=adorno (Letöltés: 2021. április 27.)

[178] Guardini, Romano: *Az Újkor vége. A hatalom*, Budapest, Vigilia, 1994.

[179] Fisch, Robert O.: *Sárga csillag fénye*, Veszprém, Oktker-Nodus, 1998.

[180] Foucault egyik archetípusa a pásztor. Ez a középkor gondoskodó, az egyént terelő magatartását jelzi.

[181] Guardini: *Az újkor vége*, 38.

elő is kerültek, akkor is csak a felületes ideológia szintjén. A tiszta természettudomány elégségesnek tűnt: „Akinek tudománya és művészete van, annak vallása is van, akinek egyik sincs, annak legyen vallása"[182] – állította Goethe. A hit és értelem egységét felváltotta az értelem kora.[183] Isten, mint alapvető viszonyítási pont helyét átvette a tudomány. Úgy tűnt, a boldogság[184] – ahogy láttuk – tudományos módszerekkel érhető el az ember számára. Mindez azonban – mivel a boldogság a teljességhez kötött fogalom – lehetetlen. Ennek a tapasztalatnak a megélése vezetett el oda, hogy a modernitás embere egyre zavartabb módon keresi a biztonságot. Az önmagától lett (materiális) természet, az autonóm személyiség és a felelősség nélküli kultúra olyan fogalmak, amelyekről kiderült értelmetlenségük. Az anyagi lét a lelki adottságokkal is rendelkező ember számára kevés, az autonóm személyiség csak szimuláció a panoptikumban, a felelősség nélküli kultúra pedig nem fenntartható. A modern illúziók összeomlásával egyre nagyobb teret nyer az ösztönös cselekvés, gyakran a tudomány, az erkölcs vagy a vallás mezébe rejtőzve.

Az emberi létforma sajátossága, hogy az ösztöneit (hajlamait) tudatossá képes tenni, azokat uralni tudja. Az ösztönök megszelídítésének eredeti célja az élet, és mint annak forrása, a természetnek a szeretete. Mivel a tudományos fejlődés következtében elveszett a természet transzcendentalitásának megélése, a világ, mint véges anyag jelent meg, így a vele kapcsolatos felelősségérzet is átalakult. Ebből fakad az a világnézet, amely szerint a világ emberrel vagy ember nélkül pusztán anyag, amely a maga elpusztíthatatlanságában örök. Ennek a hideg és szellem nélküli anyagnak nincs szüksége az emberre. A materializmus emberképe zord világot tár az egyén és a közösség elé egyaránt.

Az emberi valóság viszont éppen fordított. Az idealista filozófiák szerint a világnak, a világ rendezett egészének „szüksége van" az emberre. Ez az

[182] „Wer Wissenschaft und Kunst hat, hat auch Religion. Wer alle beide nicht hat, der habe Religion." http://www.ursulahomann.de/GoetheUndDieReligion/kap021.html (Letöltés: 2018. július 16.)

[183] Gilson, Étienne: *A középkori filozófia szelleme*, Budapest, Kairosz, 2004.

[184] A boldogság kérdése és a politika fontos kérdés Arisztotelésznél is. Arisztotelész: *Eudémoszi etika*, II. könyv: 1. „Mivel a boldogság a legfőbb jó, a végcélok meg, mégpedig a legnemesebb javak, a lélekben vannak – ezek vagy tulajdonságok, vagy tevékenységek –, ezért előfeltevéseinkből világosan következik, hogy mivel a tevékenység jobb az állapotnál és a legjobb tulajdonságból következik a legjobb tevékenység, a legjobb tulajdonság az erénnyel azonos; az erényen alapuló cselekvés a lélek legfőbb java. De arról is volt szó, hogy a legfőbb jó a boldogság. A boldogság tehát a jó léleknek a tevékenysége. Mivel pedig láttuk, hogy a boldogság olyasmi, ami teljes; és van teljes és nem-teljes élet, s ugyanígy erény is, mivel némelyik erény egész, némelyik meg rész; a nem-teljes dolgok tevékenysége pedig nem-teljes, ezért a boldogság bizonyára a teljes életnek az erény teljében való tevékenysége." (Steiger Kornél fordítása)

ember képes megmenteni és elpusztítani az egyetlen ismert „szellemet a világban."[185] Pontosabban, a vallások hozzátesznek mindehhez egy másik értelmezési horizontot: az ember csak a jövőjét pusztíthatja el. A múltja örök, ugyanis az emberi lélek örök. Emiatt kiemelkedő annak a felelőssége, aki magára veszi – örök lélekként –, hogy a közössége jövőjét feléli, elpusztítja. Ez lenne minden felelősség, így a hatalmon lévők felelősségének az alapja is. Értelmezhetetlen az a hatalom – legyen akár vallási hatalom – amely nem az emberi közösség jövőjét tartja elsődleges értéknek, feladatának pedig ezen jövő lehetőségének békés és tartós megőrzését. Mindez nem keverhető össze a hasznosság leegyszerűsítő elvével, amelyet a tudomány oly gyakran tűzött ki célul maga elé, és amellyel megpróbálta tevékenységének súlyosan negatív következményeit magyarázni. A pillanatnyi hasznosság elvét minimálisan ki kell egészíteni a fenntarthatóság azon elvével, amely szerint minden beavatkozásnak tartósan többet kell adnia, mint amennyit elvesz. Azaz meg kell vizsgálni, hogy a felhasznált erőforrások hosszú távon – a fenntarthatóság szempontjából – többletet állítanak-e elő? A fenntarthatóság azonban szintén nem értelmezhető önmagában, hiszen az „anyag nem vész el, csak átalakul", azaz elpusztítani sem lehet. A kérdés fókuszában az ember áll, az emberi lét fenntarthatósága. Ehhez viszont vissza kell térni az ember fogalmához.

Ecce homo

Ez a visszatérés történhet a modern kor végét érző Nietzsche által leírt módon.[186] De történhet úgy is, ahogy az utat a kereszténység alapítója határozta meg. Akár így, akár úgy, de megkerülhetetlen, hogy az ember ismét definiálja önmagát. A választás viszonylag egyszerű: örök anyagként, lángként és szénként vagy örök lélekként. A két különféle definíció két különféle hatalomértelmezéshez fog vezetni. Ha az ember belenyugszik abba, hogy lángként mindent feléget maga körül, a hatalmát az egyre „fényesebb lángolásra" használja, egészen biztosan csak szén marad utána. Ha azonban hajlandó felismerni eredendő kötelezettségét a világ megőrzésére, amelyet az erkölcs és vallás foglal szabályba, és az életet nemcsak a saját véges életében látja szeretetre méltónak, hanem áldozatot

185 Rahner, Karl: *Geist in Welt*, Freiburg, Herder, 2017.

186 Friedrich Nietzsche: *Ecce homo:* „Úgy van! Tudom, honnét jöttem! / Telhetetlen láng-gyönyörben / égek, izzok, pusztulok. / Fény lesz mind, amihez érek, / szén, amiből már nem kérek: / úgy van, úgy van, láng vagyok!" (Szabó Lőrinc fordítása)

vállal a közösség és a jövő generációinak élete érdekében, képes lehet a hatalom helyes értelmét megtalálni.

A modernitásban az egyén autonómnak érezte magát, a szabadságát a polgári szabadságjogokban, illetve emberi jogokban fejezte ki. Ezek a jogok, noha megkérdőjelezhetetlenül fontosak, önmagukban mégsem elégségesek, ahogy azt a történelem keserű tapasztalatai mutatták – csak az egyéni ember, vagy a társadalom pillanatnyi értékeire, és nem az emberlét lényegére koncentrálnak. Úgy akarják az embert vagy a polgárt védeni, hogy sem a polgár, sem az ember fogalmának nem adják meg a világos meghatározását. Éppen emiatt válik egyre bizonytalanabbá az „elidegeníthetetlen emberi jog" értelmezése, hiszen még azt sem tudjuk, mi az ember. Ebből a tényből már most is súlyos problémák fakadnak például a genetikai kutatások területén, de ezek csak tovább fokozódnak akkor, amikor a gép és ember közti határvonal egyre jobban elmosódik.

A jogtudomány és közigazgatás-tudomány ugyan a modern kor elvárásainak megfelelve eddig tartózkodott attól, hogy az ember és/vagy polgár definícióját megadja, de egyre világosabban látszik, hogy ez a feladat nem kerülhető el. Kénytelen lesz a jogalkotó is feltenni a kérdést: az ember az, „aki lángol és mindent elszenesít" maga körül, vagy az, aki áldozatot vállal a saját örök és a közössége földi jövője érdekében? Ez a kijelentés ma tudománytalannak tűnik, valójában azonban egy új emberkép kialakításának kezdetét kellene hogy jelentse.

Természetesen a modernitás is megpróbálta az ember és polgár fogalmát értelmezni, de mindezt csak erősen szűkítő értelemben, létrehozva a „tömegembert", amely jól irányítható és könnyen „a gép működési rendjéhez"[187] igazítható, ahogy az 1940-es évek végén Guardini fogalmazott. Ezek az emberek nem abban az értelemben tömegemberek, hogy egy külső utasítás hatására egyformán cselekedtek, mint korábban például a rabszolgák. A modern ember belső identitásában lett tömegember, azaz lemondott saját transzcendens identitásáról és megismételhetetlenségéről, helyette felvéve a tiszta hús-vér valóságát. Ez az ember kiválóan alkalmas arra, hogy felvegye a társadalmi alrendszerek[188] által meghatározott irányokat, elfogadja azokat a feltételeket, amelyekbe a tudományosan szervezett társadalom kényszeríti.

Itt kell megjegyeznünk, hogy ezeket a kereteket sem a hatvanas évek forradalminak tekintett mozgalmai, sem a posztmodern nem tudta áttör-

[187] Guardini: *Az újkor vége*, 48.

[188] Niklas Luhmann társadalomelmélete szerint az alrendszerek bináris kódok mentén szabályozottan működnek.

ni. Az egyéniség kimerül a különböző fogyasztói identitások megvalósításában. Az egyén magatartását a külső elvárásoknak való megfelelés határozza meg. Látszólag lehetetlen – és értelmetlen – kitörni abból a világból, amelyben a gazdaság működésében csak a profit, a politikáéban csak a választási siker számít. Ezekben a rendszerekben a kódoktól eltérő működés rendellenességet jelent. Ezeket a rendellenességeket szűri ki a társadalom, az egyéneket pedig egyre inkább statisztikai adatokként, vagy hangulati állapotokként (emoji) kezeli. Láthatjuk, ezekben a folyamatokban az egyének gyakran szívesen partnerek is. Így lesz az emberből egy olyan élőlény a sok más élőlény között, amely logikusan képes a világát alakítani.[189] A modern korra az ember személyiségvesztése tervezetté vált. Ennek eredményeként az „emberiséget meghatározó lényeget nem a gazdagon fejlett egyének határozzák meg, hanem az azonosra formált sokak",[190] ráadásul úgy, hogy azonossá alakított gondolkodásmódjuk az informatikai társadalomnak köszönhetően összeadódik. Egyre nagyobb és egyre egységesebb fejlesztési platformok alakulnak ki, amelyek az egész emberiséget összekapcsolják. Mindez egyszerre jelent komoly veszélyt és lehetőséget. Ha az összekapcsoltságnak értelmes – az embert és a jövőjét – szolgáló célja van, a világtörténelem leghatékonyabb és legeredményesebb beavatkozási lehetőségét biztosítja a fenntarthatóság érdekében.

A cél meghatározásához viszont vissza kell térni az ember fogalmának definíciójához. A vallások szerint az ember valamilyen módon az Isten és a teremtésének szolgálatára rendelt létező. A zsidó vallás ezt még markánsabban hangsúlyozza. Az ember Isten képmása.[191] Ennek következtében részt vesz Isten teremtő munkájában – a kereszténység szerint Isten gyermekeként.

A teológia tudománya egyelőre adós ennek az Isten–gyermekség gondolatnak a közösségi vonatkozásokat kellően hangsúlyozó kidolgozásával. A jelenség egyik legteljesebb leírását Martin Buber adja az *Én és Te* című munkájában. A közösségi elv megjelenése viszont egyértelművé teszi azt a tényt is, hogy az ember fogalmába nemcsak a személyes, hanem a közösségi emberkép is beletartozik. Éppen emiatt lehetünk bizakodók akkor,

189 „Gazdagságtok megrothad, ruhátokat moly emészti! Aranyotok, ezüstötök megrozsdásodik! Rozsdája vád lesz ellenetek és megemészti testeteket, mint a tűz! Még az utolsó napokban is (ítéletet hozó) kincseket gyűjtöttetek magatoknak. (…) Ti a földön bőségben éltetek és dőzsöltetek, de a leölés napjára hizlaltátok szíveteket." Jak 5,2–5

190 Guardini: *Az újkor vége*, 50.

191 „Majd azt mondta Isten: »Alkossunk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra, hogy uralkodjék a tenger halain, az ég madarain, az állatokon és az egész földön, s minden csúszómászón, amely mozog a földön!«" Ter 1,26

amikor a „tömegember" megjelenésével szembesülünk. Ez a közösség ugyanis, ha képes az ember személyes voltának lényegét felismerni, hatalmas erővel lesz képes akár a fenntarthatóság irányában is cselekedni.

Az ember és az emberiség számára a világ fölötti uralom megvalósítása Isten által adott feladat. „Isten megáldotta őket, és azt mondta nekik Isten: »Szaporodjatok, sokasodjatok, töltsétek be a földet! Hajtsátok azt uralmatok alá, és uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain, és minden állaton, amely mozog a földön!"[192]

Az emberségről és az embertelenségről érdemes Robert Fisch szavait hivatkoznunk, aki a koncentrációs táborból való szabadulását követő tapasztalatairól így ír:

> Az viszont értelmezhető volt számomra, hogy kiszabadulásunk után az éhező németnek kenyeret kellett adnom – nem azért, mert jó akartam lenni, hanem mert nem akartam olyan lenni, mint akik az ellenkezőjét tették velünk. Nem veszíthettem el az emberségemet. A lényeg az emberség megőrzése. Aki megőrzi, sohasem lehet közönyös a másik ember iránt. Sem jó sorában, sem bajában. Ez a lényeg.
>
> *Ma is egyre zavarodottabb világban élünk. Háborúkról, járványokról, szegénységről hallani sokfelől. A világháborúkat követő gazdasági fellendülés lankadni látszik, a fenntartható fejlődés ideológusai egyre bizonytalanabbak. Milyen üzenete van ebben a világban az Ön személyes tapasztalatainak?*
>
> Fel kell készülni rá, hogy a nagy nyugati illúziók kora leáldozóban van. Egyre bizonyosabb, hogy a fenntartható fejlődés, a kiszámítható jövő puszta álom. Az új világ, úgy tetszik, egyre feszültebb lesz, egyre több konfliktustól terhes. Éppen ezért kell a gyermekeinket megtanítani arra, hogy a háborúnak semmi értelme. A fogat fogért elv nem lehet megoldás. A háborús öldöklés csak gonosz és aljas lehet. Sokkal jobban kell szeretnünk az életet ahhoz, mint hogy minket is megtévesszenek a hamis ideológiák. Okosnak kell lennünk, hogy idejekorán felismerjük, ha diktatúrák akarnak hatalmukba keríteni bennünket. Ráadásul nagyon bonyolult lett a világ körülöttünk, nagyon nehéz rájönni, ki hazudik és ki mond igazat. Hatalmas ismeretanyagra és kemény meggyőződésre van szükségünk. És fontos az is, hogy az életet önmagáért tudjuk szeretni.
>
> *Ön mit gondol, mit kellene tenni a békésebb és emberségesebb jövőért?*
>
> Fel kellene fedeznünk a lelkünket. Az ember spirituális lény, és itt nem feltétlenül a vallásosságra gondolok. Mindig többre vágyik, s ezt a többletet a művészetben, a hobbijában, az emberi kapcsolataiban találja meg. Nagyon fontos

[192] Ter 1,28

ezeknek az ápolása. Az embernek fel kell fedeznie önmagát, és a tulajdon világát értékként kell felfognia. És erre az értékre vigyáznia kell. Ha szükséges, hősiesen kiállni érte. A legnagyobb értéknek a békét kell tartanunk, igazat adva Nelson Mandelának, aki úgy fogalmazott, a béke fontosabb, mint az igazság. Az igazságnak több értelmezési síkja lehet. A békének csak egy.[193]

Quis ut Deus?

Hogyan definiálható tehát az ember fogalma? Figyelemmel azokra a felmérésekre és tényekre, amelyek szerint a vallásos közösségek életképesebbek, a vallásos embereknek több gyermekük van, az életet jobban szeretik, úgy tűnik, vissza kell térni a vallási megközelítésekhez. Erre utal az a tény is, hogy Európában is egyre többször kerülnek a vallási jogrendek a figyelem előterébe. Az ember fogalma nem értelmezhető Isten fogalma nélkül, aminek a személyben keresendő oka az egyén transzcendencia iránti igénye, a közösségben keresendő oka pedig az élet mint érték továbbadásának vágya. A világ feletti uralmát az ember önmagában a tudomány segítségével – ahogy minden jel erre mutat – képtelen megvalósítani. Képes lehet azonban ezt a feladatát a teremtéssel és a Teremtővel összhangban megvalósítani. Ennek a kooperációnak a lényege Guardini szavával a bajtársiasság, de hívhatjuk ezt vallási terminológiával áldozatnak is.

A másik fontos szempont, hogy az embernek felelőssége van a természettel és Teremtőjével szemben. A felelősség jogi fogalma szorosan kapcsolódik a szankcionálhatóság fogalmához. A felelősségre vonás tényleges lehetősége nélkül látszólagossá válik maga a felelősség is. A fenntarthatóság kérdésében az ember több szempontból is igyekszik kibújni a felelősség alól. A kibúvók a következők:

- a tudomány segítségével az ember olyan mértékű hatalmat kapott, amelyet már úgysem képes uralni;
- a tudomány eredményei nem egy ember személyes teljesítménye, hanem összetett együttműködés következménye;
- a természet elvont matematikai műveletek és fizikai modellek együttesévé alakult (szimulákrum), elveszítve az élet valódi ideáját;
- az alkalmazott módszerek rövid távon hasznosnak tűnhetnek;

[193] Fisch, Robert O.: *Hősök és Mártírok*, Budapest, Magánkiadás, 2017.

- mivel az anyag nem szüntethető meg és az ember is csak anyag, minőségi értelemben vett katasztrófa nem lehet, legfeljebb az emberi életforma szűnik meg.

A társadalom életét szabályozó jogi normák, a sok kibúvó lehetősége miatt végül képtelenek érdemben szankcionálni például a környezeti károkozást. Az egyének pedig mint „nem humánus" létezők élik tömegemberségüket. Ebből a helyzetből egyedül az erkölcs és a vallás struktúrái jelenthetnek kiutat. Az igazi felelősség akkor jelenik meg, mikor az egyén közössége vagy a Teremtő szemtől-szembe ítéli meg a cselekményt. Ezekben az esetekben nem a szankciótól való félelem, hanem a cselekedet önmagában adott jó vagy rossz volta adja a személyes, emberi felelősség alapját. Erre pedig igazából az erkölcs és a vallás normarendjei képesek. Ahogy korábban már vizsgáltuk, ehhez a feladathoz úgy kell felnőniük ezeknek a normarendeknek, hogy alkalmasak legyenek a joggal való kommunikációra is. (Azaz egyik normarend se akarja magába olvasztani a másikat, hanem legyenek képesek a kooperációra).

Összegezve elmondhatjuk, hogy a modern kor végére megjelent a „nem humánus humánum" és a „nem természetes természet". A nem humánus ember lemondott személyiségének örök és anyagtalan felelősségéről, a nem természetes természet pedig meghódítandó, megfejtendő absztrakció lett. A felelősség elvesztésével megszűnt minden korlát az ember dehumanizálódása és a természet denaturalizációja előtt. Ez volt az a rövid pillanat, amelyben az ember úgy gondolta, hogy nemcsak a teremtett valóság, de az egész létezés központja ő maga. Létrejött az államtudomány, a gyorsan fejlődő nemzetállamok, az embert és az emberi közösséget, mint tárgyat kezdték el vizsgálni. A technika új horizontokat nyitott meg a kényelem és a vagyonosodás területén. A haladásba vetett hit a dehumanizált ember nagyságát látszott alátámasztani. A munka, mint életelixír kidolgozása[194] látszólag hatalmas fejlődési lehetőségeket nyitott. Quis ut Deus?[195]

[194] Lásd Voltaire *Candide* című művét, bár már ezt a kérdést is reálisabban látja Baudrillard: „Többé már nem a munka ideológiájáról van szó, arról a hagyományos etikáról, ami elfedte a munka „valódi" folyamatát és a kizsákmányolás „objektív" megvalósulását, hanem a munka forgatókönyvéről. Ugyanígy nem a hatalom ideológiájáról, hanem csak a hatalom forgatókönyvéről van szó." Baudrillard: *A szimulákrum elsőbbsége*, http://www.fajltube.com/irodalom/konyvek/Jean-Baudrillard-A-szimulakrum91548.php (Letöltés: 2018. július 19.)

[195] A kérdés jelentése: „Ki olyan mint az Isten?" Mihály arkangyal ábrázolásain tűnik fel, aki a mennyei hadak vezére és a gonosz legyőzője. Ikonográfiájában ezért karddal gyakran egy sárkányt vagy egy, a gonoszt megtestesítő emberalakot győz le.

A dehumanizált ember helyett (aki a hatalom és a jogi szabályozás tárgya) újra kell értelmezni az embert, aki a hatalom és a jog, az erkölcs és a vallás alanya.[196] Az ember életéből nem lehet Istent kiiktatni, annál az „egyszerű oknál fogva, hogy Isten van."[197] Világosan kell azonban azt is látni, hogy a vallás és az erkölcs fogalmai napjainkra nagyon rossz állapotba kerültek. Vagy a modern állam igyekezett a vallás és erkölcs dolgai felett gyámságot gyakorolni, vagy a vallás nevében igyekeztek politikai hatalmat megvalósítani. Mindkét törekvés oda vezetett, hogy a dehumanizált ember kétséggel tekint mind a vallás, mind az erkölcs jelenségére. Ezen két normarend tekintélyének és tudományos méltóságának a visszaállítása hosszú folyamatnak tűnik. Első lépésként a teológiát és a morálfilozófiát be kell vezetni a tudományos akadémiákra.

Ezt a szemléletmódváltást a modern ember azért nem szívesen hajtja végre, mert félti az autonómiáját Istentől. A vallásban egyértelművé válik, nem egyszerűen az ember anyagi élete a védendő érték, hanem az ember maga testi és lelki értékeivel együtt. Az ember nem magányos megfigyelője a világnak, hanem részese a teremtésnek, egységben a többi emberrel és a teremtményekkel. Ez adja személyes felelősségét az életével kapcsolatban is.

Miközben az ember komolyan vette „a hajtsátok uralmatok alá a földet parancsot", nem értette meg, hogy mindezt a teremtés szépségének és fenntartásának érdekében, nem pedig múlandó és változó önző igényeinek kielégítése végett kell tennie. A modern ember nem megfelelően használja egyre növekvő uralmát a dolgok fölött. Ha a felfoghatatlan méretűre növekvő hatalomhoz nem társul a tényleges felelősség érzete, hiába törekszünk egyre nagyobb biztonságra, csak a bizonytalanság fog növekedni. A modern ember kezében a hatalom nem teremtő, hanem pusztító hatalommá vált. Ez látszik például a fegyveres konfliktusok alakulásából (konfliktus száma, áldozatok száma, fegyverek hatékonysága), és ez jelenik meg a globális környezeti katasztrófákban.

Az ember értelme olyan evolúciós adottság, amelynek szerepe nem a pusztítás, hanem az élet védelme. Természetesen az önző (erkölcstelen) ember evolúciós zsákutca. Mert csak elvesz és nem ad, saját pillanatnyi igényét elégíti ki, és nem érdekli a jövő. Ez az ember a megsemmisülésre rendeltetett és meg is fog semmisülni. Ha ez a dehumanizált egyén az

[196] Ezen a területen eddig a legnagyobb eredményt a jogtudományban a természetjog eszméje érte el. A természetjog is az emberből, mint viszonyítási pontból indul ki, azonban olyan teológiai vagy észjogi fogalmakat használ, amelyeket a jogelmélet nem, vagy csak kis részben tudott befogadni. Messner, Johannes, *Das Naturrecht,* München, Tyrolia-Verlag, 1960, 21–126.

[197] Guardini: *Az újkor vége,* 61.

emberi jogok alanya, bármilyen is a jogvédelem, nem garantálhat tartós eredményeket.

A teremtéstörténetben leírt ember viszont az Isten teremtő munkájának hasznosítója és őre. Olyan, aki, mint az Isten, szereti, tiszteli és védi az életet. Hogyan lehetne ennek az embernek az emberi jogait megfogalmazni?

Az ember hatalma

A mai, biztonságra törekvő ember kénytelen szembenézni azzal, hogy létét egyre nagyobb veszély fenyegeti. Itt nem is annyira a világot fenyegető apokalipszisre, mint inkább emberi mivoltának teljes elvesztésére gondolunk. Az élet minden szegmense szervezett lesz. Az egyén nem tud majd mit kezdeni önmagával, a lelki igényeivel, a teljesség igényével, az önmaga feletti uralom igényével. Nem tud majd mit kezdeni azzal, hogy a szabadság az önmagunk feletti uralom megszerzésénél kezdődik. Hogy az igazi hatalom a felelősség tényleges vállalása.

A mai ember egyáltalán nem készült fel a hatalom helyes használatára. Nem készült fel arra, hogy mi a valódi felelőssége. Nem rendelkezik a hatalom etikájával. Sőt, nem is ildomos erről beszélni napjainkban. Mindenki teszi a dolgát, a gazdaság, az állam, a katonaság működik, vagy látszólag működik, és ezt a látszatot dehumanizált humánumként mindenki elfogadja. Mert csak így lehet holnap. A hazugságok egyre nyilvánvalóbbak, a káosz veszélye egyre jobban fenyeget, de igazából senki nem érzi magát felelősnek. Sem a kis, sem a nagy hatalommal rendelkező egyének vagy közösségek. Feltétlenül újra szembesíteni kell az embert:

- önmagával
- a hatalmával
- a felelősségével
- a természettel

Ehhez a jelenlegi tudományos módszerek teljes egészében alkalmatlanok, a teológia és etika, mint tudomány, pedig még nem nőtt fel a feladathoz.

Guardini szerint a fordulathoz három alaperényre lesz szükség:

- az igazság keresésére – Ezen a területen különös feladata van a jogászoknak, akik a technikai jogot meghagyva a saját területükön alaposan elmélyülnek a jog, mint jelenség társadalmi szerepének értelme-

zésében, az ehhez kapcsolódó, az etika és vallás szavait is értelmezni tudó „jogászi jog" kidolgozásában.

- a bátorságra – A bátorság szembeszáll a nyilvánosság torzító tényeivel, a szokásokkal és automatizmusokkal. A bátorság erénye a felelős személy meggyőződését jelenti. A bátorság képessé tesz arra, hogy reménytelen helyzetekben is az igazságot képviseljük.
- az aszkézisre – A megújulás nem történhet lemondás nélkül. Az embernek képesnek kell lennie a saját érdekei fölé emelkedni a saját örök és a közösség földi érdekei miatt.

A Guardini által leírt három alaperény megvalósításához hosszú út vezet. Ezeket az erényeket el lehet sajátítani külső kényszer hatása alatt is. A háború, a káosz gyakran szül hősöket, aszkétákat, igazságra vágyókat.[198] Jobb lenne azonban, ha az emberi tudás és belátás fényénél a következő generációk békés úton tudnák ezeket az erényeket megtanulni.

A természetjogászok hasonló kiindulópontból próbálták a jogrendet, illetve a hatalom kérdését magyarázni. Mára a kérdés egy teljesen új aspektussal egészült ki: az ember felelőssége az általa létrehozott társadalmi alakulatok fenntarthatatlan magatartása miatt megkérdőjelezhetetlenné vált. Kétségtelen, hogy a jelenlegi gazdasági-társadalmi szerkezetek hosszabb távon (néhány évtized) fenntarthatatlanok.

[198] „Nem vagyok hős. Hős az az osztrák parasztasszony, aki almát dobott nekünk, kiéhezett deportáltaknak. Ő önzetlenül tett valamit, amiért az életével fizetett akkor. A hős önként hoz áldozatot, s eközben mindvégig ártatlan. Az az SS-tiszt, aki, amíg a táborban voltunk fegyverével vert minket, majd az erőben, amikor senki nem látta, kenyeret adott nekünk, nem volt hős. Egyszerűen csak az emberség jeleit mutatta. De abban az időben még azok is nagyon kevesen voltak, akik ennyire is emberek tudtak lenni. Nagyon sokan közönyösek voltak, s ez a legrosszabb.

Az I. világháborúban nagyon sok zsidó harcolt a fronton. Mennyiben volt más az ő hősiességük a II. világháború zsidóságának hősiességéhez képest?

A háborúval kapcsolatban nem annyira a hősiességről, mint inkább az értelmetlenségről kell beszélni. A két nagy háború összefügg egymással. A nagyhatalmak rossz politikájának a következménye, hogy az eltompult, elszegényedett embereket rá lehetett venni, ne tiltakozzanak a diktatúrák megerősödése ellen. Nagyon kevesen voltak a hatalmas tömegekhez képest, akik a saját érdekeiket háttérbe szorítva, önzetlenül léptek fel a közösségért, akik ki merték mondani, nem mindegy, mi történik. Az emberek többsége közömbös volt. Azt mondták, mindez nem a mi dolgunk, miközben egyre embertelenebb lett a világ. Azt a néhány „hőst" pedig, aki szembeszállt, másként gondolkodott, megölték, tönkretették. A végére nem maradt más, mint a diktatúra. A zsidókérdésben érzéketlenek voltak a nagyhatalmak is, a tömegek is. Ezért győzedelmeskedhetett néhány őrült „érdeke". Az a tragédia, hogy ez hosszú éveken át folyhatott így." (Fisch, Robert O.: *Hősök és Mártírok*)

Komolyan szembe kell tehát nézni a kihívással, és a meglévő technikai adottságok segítségével át kell alakítani a modern társadalmi struktúrákat. Újra kell értelmezni az állam fogalmát, nem pedig visszamenekülni a „békeidőkbe". Hozzá kell segíteni az egyént, hogy megtalálja önmagát és a jövőjét. Mindebben a centralizálódó hatalomnak van a legfontosabb szerepe. A hatalomnak rá kell mutatnia arra, ami fölötte van. Ahogy Jézus a perében a bírója hatalmáról mondja: „Semmi hatalmad sem volna felettem, ha onnan felülről nem adatott volna neked."[199] A hatalomnak külső orientációs pontra van szüksége. A hatalom önmagáért értelmetlen és véges. Erre utal az is, amikor az eskü szövegében Istenre hivatkoznak az esküt tevők. Különben az eskü nem lesz több egy egyszerű, esetleg szankcionálható jognyilatkozatnál.

A hatalom működésének nem lehet más értelme, mint az élet szeretete a maga egyéni és kollektív formájában egyaránt. Ennek kell tükröződnie még a legnagyobb tragédiákból is. Amíg ezt nem tanulja meg az emberiség, nem tud fenntartható jövőt teremteni.

Robert Fisch könyvében – saját bőrén megtapasztalva a holokausztot, ami nem más, mint a modern hatalomértelmezés egyik legborzasztóbb diszfunkciója – eljut oda, hogy még ebből a borzalomból kiindulva is az élet szeretetéig lehet és kell eljutni. Könyvének alcíme: A Holokausztból Fakadó Szeretet Tanulsága.[200]

Az ember hatalma eszköz az ember önfelülmúlásához. Az önfelülmúlás fogalmát az antik filozófia alkotta meg, és Aquinói Tamás alkalmazta a természetjogi gondolkodásban, később pedig Max Scheler vezette be a modern etikába. Az önfelülmúlás az emberi személy jellemzője, ami Aquinói Tamás szerint két módon jelenik meg. Egyrészt az ember az értelmes természete segítségével az egész teremtett világot megérti, és így közelebb jut Istenhez. Másrészt akarata segítségével képes a jót választani, és azt a szeretet, mint a legnagyobb hajtóerő segítségével megvalósítani a világban.[201] Ez a két aspektus állandó egységben van egymással, és oda vezet, hogy az ember alaptermészete szerint a jót teszi, a rosszat kerüli. Így épül egy egyre tökéletesebb, az egyes embereket az anyagi valóságban is „túlélő" világ, illetve így válik egyre tökéletesebbé az egyén is, egészen az örökkévalóságig.

Az itt használt fogalmak többsége mára érthetetlenné vált. A nyugati ember számára legalábbis elszakadt egymástól az örökkévalóság és

199 Jn 19,11
200 Fisch, Robert O.: *Sárga csillag fénye*, Veszprém, Oktker-Nodus, 1998.
201 Messner, Johannes: *Das Naturrecht*, 120–121.

a jelenidejűség dimenziója. Az itt és most megelőzi az egyénen túlmutatót, ez viszont értelmezhetetlenné teszi az önfelülmúlás, vagy mai szóval a fenntarthatóság fogalmát is. Az egyén ugyanis testi létében nem fenntartható.

Ezzel a filozófiai problémával kezdődik minden hatalom problémája. Mivel célját nem tudja az önfelülmúlás vagy fenntarthatóság keretei között meghatározni, ezért a hatalom akarása önmagában válik céllá. A hatalom önmagában azonban teljesen értelmetlen. A hatalom arra való, hogy az egyéneken és közösségeken túlemelkedve egy teljesebb jövő felé vezesse az emberiséget. A teljesebb jövő fogalma viszont valóban értelmezhetetlen, ha csak az anyagban megjelenő és oda visszatérő emberben gondolkodunk. Önfelülmúlás, fenntarthatóság nem képzelhető el egy külső cél, első ok nélkül. Rajtunk már csak egy Isten segíthet.[202] Nem abban az értelemben, hogy valamiféle csodát kellene tennie, hanem abban, hogy viszonyítási pont legyen az emberek számára. Mindezt a hivatkozásban idézettek szerint Heidegger már 1966-ban csodálatosan összefoglalta.

[202] Spiegel-interjú Martin Heideggerrel 1966. szeptember 23-án, http://www.caesar.elte.hu/gondolat-jel/931/heideg.html (Letöltés: 2018. július 19.):

> Spiegel: Nyilvánvalóan látja, hogy így azt a világméretű mozgalmat is megfogalmazta, amely létrehozza vagy már létrehozta az abszolút technikai államot?
> heidegger: Igen!
> Spiegel: Jó. Most természetesen adódik a kérdés: Az egyes ember képes-e még egyáltalán befolyásolni ezeket az egymásba fonódó kényszermozgásokat, vagy pedig a filozófia, vagy a kettő együtt képes ezt befolyásolni azáltal, hogy a filozófia az egyént vagy több embert meghatározott akcióra irányít?
> heidegger: Ha megengedik, röviden és talán kissé tömören, de hosszas megfontolás alapján válaszolnék erre a kérdésre: A filozófia nem képes véghezvinni a jelenlegi világhelyzet közvetlen megváltoztatását. Ez nem csupán a filozófiára érvényes, hanem minden merőben emberi elmélkedésre és törekvésre. Már csak egy Isten menthet meg bennünket. Egyetlen lehetőségünk az marad, hogy a gondolkodás és a költészet terén készenlétbe helyezzük magunkat Isten megjelenésére, avagy Isten távollétére a pusztulásban; hogy Isten távolléte láttán elpusztulunk.
> Spiegel: Van összefüggés az Ön gondolkodása és ennek az Istennek az eljövetele között? Nézete szerint, létezik itt oksági összefüggés? Úgy véli, képesek vagyunk Istent megidézni?
> heidegger: Gondolkodásunkkal nem idézhetjük meg Istent, legfeljebb a várakozás készenlétét ébreszthetjük föl.
> Spiegel: De segíthetünk?
> heidegger: Az első segítség valószínűleg a készenlétbe helyezés. Sem az ember által, sem az ember nélkül nem lehet a világ az, ami, és olyan, amilyen. Nézetem szerint ez azzal függ össze, hogy az, amit én egy régről ránk hagyományozott, sokrétű és most lejáratott kifejezéssel „a lét"-nek nevezek, az kinyilatkozásához, megőrződéséhez és kialakulásához rászorul az emberre. A technika lényegét abban látom, amit gyakorta nevetséges és talán esetlen kifejezéssel „áll-vány"-nak (Ge-Stell) nevezek. Az áll-vány működése a következőt jelenti: z embert olyan hatalom állítja maga elé, veszi igénybe és provokálja, amely a technika lényegében nyilatkozik meg, és amit az ember nem ural. A gondolkodás nem is kíván többet, csak ehhez a belátáshoz hozzásegíteni. A filozófia halálán van.

A hatalom aktuálisan felvetődő kérdései egyáltalán nem újak, már az 1900-as évektől kezdődően hasonló kérdések foglalkoztatták a gondolkodókat. Az újdonság mindössze annyi, hogy egyre közelebb kerül annak a feltétlen szükségessége, hogy valódi, a gyakorlatban is megvalósítható, békés választ találjunk. Ez a hatalom legnagyobb kihívása ma is. „Minden funkcionál. Éppen az az ijesztő, hogy funkcionál, és a funkcionálás egyre további funkcionálásra törekszik, és hogy a technika egyre jobban elszakítja az embert a földtől és gyökértelenné teszi."[203] – állítja Heidegger. Mára viszont világos lett, hogy mégsem funkcionál minden. Nem a „rövidzárlat" katasztrófáitól, hanem a biztos fenntarthatatlanságtól kell félni.

Heidegger nem tudott filozófiai választ adni arra, a kérdésre, hogy merre kellene tovább menni a következő háromszáz évben. Ma már őszintén fel sem merül, ha így haladunk tovább, lesz-e következő háromszáz év. A technikai világ politikai rendszerei a rövid 20. században működésképtelen formációkat alakítottak ki. Mind a mai napig feladata lenne a politikai hatalomnak, hogy a technikai világgal kezdeni tudjon valamit. Ez azonban azért tűnik lehetetlennek, mert maga a technikai világ nőtt túl az emberen. „Közben az elmúlt harminc év alatt alighanem világosabbá vált, hogy az újkori technika planetáris mozgalma olyan hatalom, melynek történelemformáló nagyságát alig lehet túlbecsülni. Számomra ma az a döntő kérdés, hogyan rendelhető hozzá egyáltalán valamely és melyik politikai rendszer a technikai korszakhoz. Nem tudom a választ erre a kérdésre. Nem vagyok róla meggyőződve, hogy ez a demokrácia."[204]

Heidegger választalansága határozta meg a hatalom kérdésével kapcsolatos tudományos gyakorlatot egészen napjainkig. „Nem tudok segíteni, mivel olyan súlyosak a kérdések, hogy a gondolkodás előbbi feladatának értelme ellen való lenne mintegy nyilvánosan föllépni, prédikálni és morális osztályzatokat osztogatni. Talán meg szabad kockáztatni a következő tételt: A technika el nem gondolt planetáris túlerejéből adódó titoknak azon gondolkodás ideiglenessége és homályossága felel meg, amely megkísérel elgondolkodni ezen elgondolatlanon."[205] Megdöbbentő, hogy ezek az alapvető igazságok már több mint száz éve nyilvánvalók, és még mindig nem sikerült a megoldás közelébe sem jutni. A politikának, teológiának, etikának fel kell nőnie a feladathoz. Mindez viszont nem fog sikerülni a jog támogató professzionalizmusa nélkül. Ezért is lehet szükség a szabályozáskomplexitás felismeréseire.

[203] Spiegel-interjú.
[204] Spiegel-interjú.
[205] Spiegel-interjú.

A hatalom modernkori növekedése többé már nem hordja magában a fenntartható fejlődés lehetőségét. Az ember ténylegesen döntési pontra ért: vagy felnő emberi mivoltában is a hatalmához, felülmúlva önmagát, vagy hatalma, mint tehetetlen férget sodorja el.

Hatalom és önfelülmúlás

A hatalom és az önfelülmúlás ugyanazon a két pilléren nyugszik: a valóságot felismerő és alakítani tudó értelmen és a célokat kitűző akaraton. Jellemzően mindkét tulajdonság az emberhez köthető. Mára azonban mind a tudás, mind pedig az akarat részben függetlenedett az embertől. A tudás egyre inkább nagymennyiségű adat elemzéséhez, az akarat pedig társadalmi alrendszerek működéséhez kötődik. Ez a hatalom gyakorlásának személytelenné válását eredményezi. A személyes felelősség így (látszólag) jelentősen csökken, teret adva a technikai diktatúrák kialakulásának. A technikai diktatúrában sem jelenik meg az igazi személyes felelősség, hiszen a legfelsőbb vezető is tisztában van vele: hiába utasíthatja az alatta állókat (akiket pontosan ez az utasítás mentesít a személyes felelősség alól), ha már nem sikerül fenntartania annak a látszatát, hogy ő képviseli az egész közösség akaratát, ugyanúgy fogják félretenni, ahogy ő félrelökte az elődeit.[206]

A hatalmat a céljai mentén lehet csak értelmezni. Az önmagáért való hatalom rossz, a közösségért való hatalom jó – hogy Arisztotelész terminológiájára utaljunk vissza. Nem szabad hagyni, hogy az emberi tudat és akarat a felelőtlenség ígérete miatt elszakadjon a hatalom fogalmától. Újra vissza kell térni az erkölcsös hatalom fogalmához, amelyben nem a hatalomnak, hanem a hatalomban megjelenő emberinek kell erkölcsösnek és személyes felelősséget vállalónak lennie. Ez egészen biztosan nem történik varázsütésre, de végre meg kell tenni az első lépéseket ebbe az irányba. A megoldás nem rendszerszintű, hanem az egyénben kezdődik. A hatalmat létrehozó egyén felelős a tetteiért. Elszámolnia pedig a Teremtőjével kell.

Guardini ezt így foglalja össze: „A hatalom tehát egészen általános ontológiai valóság. Az emberi létezés közvetlen kifejezése, amely lehet pozitív vagy negatív tartalmú: kapcsolódhat az igazsághoz vagy a látszathoz, a joghoz vagy a jogtalansághoz. Így ez a jelenség a metafizikai, pontosabban

[206] Guardini: *Az újkor vége*, 98.

a vallási világhoz vezet el.[207] Vallási abban az értelemben, hogy az ember a világot nem magának, hanem a Teremtő tetszése szerint kell hogy építse. Nem tulajdonos, hanem haszonbérlő, az állag megóvásának kötelezettségével.

A felelőtlen hatalomgyakorlás következményei

Az ember a kezébe kapott hatalommal együtt kapta a felelősséget is. Ezt a felelősséget a történelem során a már említett három normarend, a vallás, az erkölcs és a jog határozta meg egyértelműen. Érdemes felidézni Aquinói Tamás *A Summa Theologiae* című művének felépítését. Miután az első rész bemutatja a teremtést, és benne az embert, a második rész tovább pontosítja az ember feladatát, megmutatva, hogyan kell az embernek a Teremtőjéhez visszatérnie *(reditus)*. Ezen az úton kitüntetett jelentősége van a Törvénynek, a habitusnak és az erényeknek egyaránt.

Az ember „értelmes, szabad akaratú és természeténél fogva hatalommal rendelkező lényt" jelent. A definíció pontosítása már Immanuel Kant személyfogalmát vetíti előre a következők szerint: szabad akaratú és saját cselekedetei fölött hatalommal rendelkező lényként ő maga saját tetteinek lételve.

Az ember tehát nem mondhat le a felelősségéről anélkül, hogy saját emberségéről is le ne mondana. Az ember hatalma gyakorlásának lényege pedig az erények, különösen az igazságosság és a mértéktartás erényének gyakorlásában áll. Ehhez az út azonban átvezet az erény, a törvény és a kegyelem szabályain is. Ahhoz, hogy ezt az utat végig tudja járni az ember, szüksége van egy alapvető felkészültségre, hajlamra, habitusra, amely a lehetőségből a ténylegesség állapotába viszi a cselekményt. Csak ha rendelkezik az ember ezzel az alapvető felkészültséggel, lesz képes az erények vagy a törvény megtartására. Ez a felkészültség pedig kialakítható, formálható vagy éppen leépíthető az egyénben.

A hatalom feladata első lépésben a jóra való képességet erősíteni az egyénben. Részben mintaadással, részben tanítással, részben pedig a megfelelő anyagi körülmények megteremtésével. Mindez csak a környezettel való organikus egységben valósulhat meg.

Pontosan ezt az egységet veszíti el az ember a globalizálódó információtechnológiai korszakban. Az emberi élet természettel való organikus egysége helyett egy újfajta rendszer jön létre. A gépek összekapcsoltságának,

[207] Uo., 102.

az iparágak egységesülésének, a pénzpiacok összehangoltságának a kora. Marx ezt az állapotot imperializmusnak hívta, ma ezt sok szempontból 4.0 ipari forradalomnak is hívhatnánk. A látszat és az időbeli távolság ellenére az alapelvek nem, csak a hatékonyság változott. A modern kor által megformált rendszerekben az embertől függetlenedve zajlanak a folyamatok.

Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az embert alakítjuk a folyamatokhoz, nem a folyamatokat az emberhez. Elég, ha egy pillantást vetünk az oktatás rendszereire. Már nem elsődleges cél, hogy az ember ismerje világának az egészét, helyette a speciális részismeretek lettek fontosak. Az ember termelő ereje jelentéktelenebbé vált a termelési rendszerekben, ehelyett a logisztika, az üzemtervezés és a gépi munka lett az elsődleges – írja Guardini az 1940-es években. A munka mint egyéni alkotási folyamat a háttérbe szorul, helyette a „mindenki egyformán más" elve mentén alakulnak ki globálisan azonos termékek. Példaként említhetjük, hogy mind a technikai eszközök, mind a programok, mind az autógyártás egyre hasonlóbb minták szerint épül fel mindenütt a világon. A lényeg mindenütt azonos, a dizájn pedig jól automatizálható módon próbálja az egyediség hamis látszatát fenntartani.

A modern technológiák korában gyakran nagyobb szerepet kap a fogyasztó, mint a termelő. A hatalomnak – mivel a termelés automatizációja egyre hatékonyabb – már csak arra kell ügyelnie, hogy legyenek fogyasztók. Megkezdődött az állampolgár átalakítása fogyasztóvá. Ez a dehumanizáció legújabb állomása. A fogyasztó nem önmagában, hanem az általa vásárolt termékben vagy ideológiában látja emberségének a lényegét. Személyében azonosul azzal a világgal, amelyet a hatalom kínál neki. Számára nincs lényegi történés, a valóság helyett politikai, nemi, üzleti szimbólumokkal azonosul. Ez vezet ahhoz, hogy egy fa, egy kutya, valamilyen nemi perverzió vagy egy avatar fontosabb lehessen, mint a mellettünk élő ember, vagy akár a személyes jövőnk.

A felelőtlen hatalom világában a felelősség korábbi egységei felbomlanak. A család megszűnik, helyette létrejön az egyének jól megfigyelhető sokasága. Ebben a sokaságban lényegét tekintve mindenki egyforma, végső soron mindenki fogyasztóként értelmezi önmagát. Az egyformává alakított fogyasztókat viszonylag könnyű nyilvántartani, a tevékenységüket elemezni és számukra a fogyasztás lehetőségét még tovább biztosítani. Ehhez alakulnak a közigazgatási struktúrák is. Az „embergazdálkodás" egyre hatékonyabb módozataival találkozhatunk. A fogyasztás ezen struktúráiban az egész világ azonossá vált. Más kérdés, hogy – pontosan a hatalomkoncentráció miatt – a fogyasztás lehetősége soha nem lehet „igazságos". Helyette a hálózatelméletben leírt Máté-effektus érvényesül: „akinek van,

annak még adnak". Miközben a vágyak homogenizáltak, a lehetőségek skálafüggetlen eloszlást mutatnak. Hogy ez az alapvetően igazságtalan hatalmi struktúra fennmaradhasson, egyre nagyobb és egyre kiterjedtebb erőszakra van szükség. A fogyasztó egyre kiszolgáltatottabb lesz az államnak, gazdaságnak, technikának. A dehumanizáció szükségszerűen egyre nagyobb erőszakkal jár együtt. Noha az erőszakot viszonylag jól el lehet rejteni, kétségtelen, hogy a második világháború óta a fegyveres konfliktusok száma egyre nő a világban.

Ezt a folyamatot tovább erősíti, hogy az etikai és tényleges vallási előírások szerepe a fogyasztó életében egyre csökken, hiszen megszűnőben vannak azok a közösségek, amelyek ezeket a szabályokat alkotják. Erkölcsös vagy vallásos ember életét el lehet venni, de az önbecsülését soha. A dehumanizált emberre ez nem igaz, mert nincs semmije, ami ne lenne elvehető tőle. Végső soron csak azon lehet uralkodni, aki önként lemondott az erkölcs és a vallás megsemmisíthetetlen értékrendjeiről. Ezért is elsődleges érdeke a hatalomnak, hogy az erkölcs és vallás normarendjeit kiiktassa a saját szabályozási mechanizmusaiból, vagy feloldja azokat saját rendszerében – akár államvallás,[208] akár etikai kódex formájában. Valójában a pozitív jogon alapuló demokráciák is sok szempontból egyfajta immanens államvallásként jelennek meg. Mivel a hatalom letéteményesének már nem kell semmiféle transzcendenciának megfelelnie, maga írja elő magának a működés kritériumait. Vagy éppen egy nála is nagyobb globális hatalom.

Az emberi élet egyre távolabb kerül saját lényegétől. A gazdag fogyasztó számára mindez terméketlen rezignációt, a szegény fogyasztó számára pedig ösztönös kényszert jelent a szaporodásra. A tényleges fogyasztásból kizárt fogyasztó ugyanis csak magas szaporulat mellett lehet az evolúció rendje szerint túlélő. A siker kritériuma a gazdag embernél a még nagyobb gazdagság, a szegény embernél pedig az egyre nagyobb szaporulat. Mindkét sikerkritérium a felelőtlen ember kritériuma, kialakulásának oka pedig a hatalom diszfunkciója.

A hatalom eddig bemutatott szerkezeteinek működésképtelensége az elmúlt néhány évben vált világossá. Korábban a fenntartható fejlődés illúziója értelmében a tervezni képes, dehumanizált ember egyre nagyobb technikai hatalmat építhetett. Mára egyértelművé vált, hogy a technikai hatalom fenntartható anyagi fejlődéséhez kevés a Föld erőforráskészlete, illetve a jelenlegi felhasználás mellett a Föld néhány évtizeden belül nem

[208] Az államvallás esetén a világi hatalom határozza meg, mi a transzcendens. Az etikai kódexek esetében kvázi jogszabályként írnak elő erkölcsi szavakat használva követendő cselekvési magatartásokat.

tudja az emberi élet feltételeit biztosítani. Ehhez képest a néhány halvány mítosz a Marsra településről vagy valamiféle csodatalálmányról a környezetvédelemben, komolytalannak tűnik. A technika még jónéhány évtized lemaradásban van az ember jelenlegi álmaitól is, különösen pedig a fenntarthatóság megvalósításától. A jövőt tervező ember elől elfogyott a jövő. Innentől nem marad más, mint illúziók és szimulákrumok előállítása. A hatalmas újdonsága az 5.0 Iparnak az lehetne, ha felismerné: az eddigi globális technológiai fejlődés nem vezet sehova, pontosabban az emberi faj egyértelmű és jól kiszámítható pusztulásához vezet. Az önfelülmúlás technikai útja csődöt mondott, vissza kell térni az önfelülmúlás emberi, lelki kritériumaihoz, természetesen az eddig elért eredmények megtartása mellett.

A technikai fejlődés mozgatója sem más, mint az emberben lévő felszólítás a világ meghódítására. Önmagában ez azonban, erkölcsi és teológiai fejlődés nélkül, nem alkalmas a feladatra.

Többet adni, mint elvenni

Valóban képesek vagyunk többet adni, mint amennyit elveszünk? Azáltal, hogy gyorsabb a közlekedés, lett-e több időnk? Azáltal, hogy javult az egészségügy, békés lett-e az öregkorunk? Azáltal, hogy online kapcsoltságban vagyunk, lett-e több olyan barátunk, aki segít, ha kell? A technikai fejlődés hozott-e biztonságot az emberiség életébe?

A kérdésekre adott válaszok sematikusak lehetnek csak, az viszont biztos, hogy az ember világában legalább annyira fontos saját maga és a kapcsolatai, mint az anyagi körülményei. Az előbbiek területén van komoly lemaradásban a dehumanizált ember. Nemcsak a természetet, de az embertársát, sőt önmagát sem hajlandó igazán szeretni és szolgálni. A legnagyobb veszteség, amit az ember átélhet, a saját lelkének az elvesztése. Lehet, hogy az ember hatalma nő a saját anyagi valóságán, az élet elejét, végét jól szabályozhatja, képes testi, szellemi változásokat előidézni önmagán és másokon, lélek nélkül azonban mindez semmit sem ér.

Attól, hogy utópikus a mondat – különösen egy közigazgatással foglalkozó munkában –, még vissza kell térni az emberi lélek fogalmához. Különben nem fog sikerülni a hatalmat a fenntarthatóság érdekébe állítani. Ráadásul a hatalomnak kötelessége az emberi lélek fejlődését támogatni. Kötelessége az emberi emberhez vezető utat kijelölni. Négy veszély fenyegeti Guardini szerint a hatalom letéteményeseit:

- Az első, hogy a hatalom további koncentrációját háborúval akarják megoldani. A háború soha nem lehet a politika legitim folytatása „más eszközökkel".
- A második, hogy a hatalom nem fordulhat el attól, hogy az egyént lelki fejlődésében segítse. Az egyén gyenge, a hatalom feladata a jog és igazság tényleges biztosítása. Különösen itt lehet nagy szerepe az igazgatásnak.
- A harmadik, hogy a hatalomnak meg kell hagynia ott a személyességet és egyéniséget, ahol a személyes szabadság az elsődleges érték. Például a nevelés, kultúra területén hagyni kell az egyéni közösségek fejlődését. Az erőszak alkalmazásának kísértéséről le kell mondania.
- A negyedik, hogy a hatalom birtokosának magának is tisztában kell lennie azzal, hogy csak az erkölcsön és igazságon alapuló hatalom lehet számára és a közösség számára értékes. A hatalom birtokosának valóban rendelkeznie kell az alázat erényével. Ezt az erényt pedig nem lehet az erkölcs és a vallás megtartó ereje nélkül gyakorolni.

Az elemzésből kitűnik, hogy az egyéni és a kollektív felelősség összekapcsoltan, hálózatosan működik. Az egyén és a közössége állandó hatásban van egymással, így mindkét szempontot szem előtt kell tartani a változás tervezéséhez. Emiatt a komplexitás miatt van egyre nagyobb szükség a kormányzásra képes személyekre. A hatalom gyakorlása

> olyan emberi és szellemi-erkölcsi magatartást jelent, amely tudatában van annak, hogyan alakul az eljövendő világ, és hogyan rendelkezhet vele az ember saját viszonyai között. Azt is világosan látja, milyen óriási hatalom áll rendelkezésére, tudja tehát, hogy a hatalomnak felelősséggel kell párosulnia. [...] A kormányzás tehát megfontoltságot kíván [...] s újra meg újra meg kell találni azt a kényes egyensúlyt, amely nemcsak a jóléthez, hanem mindennek fennmaradásához szükséges.[209]

Figyelemmel ezen igazság súlyára, kimondottan szomorúnak tűnik Baudrillard azon megjegyzése, hogy az amerikai elnökök tekintélyes része a „hatalom majma".[210]

[209] Guardini: *A hatalom vége*, 150.

[210] „A Kennedyk azért haltak meg, mert megtestesítettek valamit: a politikát, a politikai szubsztanciát. Ezzel szemben az új elnökök csak a politika karikatúrái, báb-maszkjai. Érdekes módon valamennyiüknek majomarca volt. Johnsonnak is, Nixonnak is, Fordnak is. A hatalom majmai." (Baudrillard: *A szimulákrum elsőbbsége*.)

A hatalom birtokosának helyzete annyiban vált könnyebbé, hogy már egyértelműen látható a teremtett világ válasza az emberi kizsákmányolásra. Nem vált azonban könnyebbé annyiban, hogy egyre erősebb a mesterséges környezet valóságot elfedő hatása. Ezen a helyzeten nem lehet azzal a liberális alapállással túllépni, hogy az egyének majd megoldják. Egy olyan világban, ahol a szimulációt az eddig elért tudás és emberi javak összessége szolgáltatja, semmi esélye sincs az egyénnek. Ráadásul annak az egyénnek, akit a liberalizmus elzár a transzcendencia ismeretétől. A liberalizmus embere az utolsó ember.

A felelős ember megküzd az eddig elért tudás összes vívmányáért, megszerzi a kellő hatalmat, mindezt azonban minden kétséget kizáróan nem a saját, hanem a közösség érdekében használja fel. Azért, hogy a teremtés történetében Isten munkatársa, szolgája lehessen. (Nem pedig Isten – ahogy a diktátorok gondolják gyakran.)

„Maradjatok hívek a földhöz"

Nietzsche címben szereplő kijózanító szavai (lásd még: *Így szólott Zarathustra*) abban az értelemben igazak, hogy meg kell látnunk mai változó világunk lehetőségeit és veszélyeit. Fel kell ismernünk, hogy amit fejlődésnek hiszünk, gyakran csak olyan változás, amely egyre inkább kicsúszik a kezeink közül és a semmibe is vezethet. A Föld nélkül pedig nem élhetünk.

Jövőnk biztosítása érdekében elengedhetetlen a szabályozás új kereteinek a kidolgozása. Ezek a keretek nem lehetnek önmagukban csak jogiak, hanem az ember lényegére fókuszálva tartalmazniuk kell az erkölcsi és a vallási regulákat is. Hangsúlyozzuk azonban, nem valami „jog feletti jogot" alkotva, hanem az egyes normarendek együttműködése által.

Az eddig leírtak – igazságtartalmukat nem vitatva – olyan elméleti alapok, amelyekkel az igazgatás mint rendszer mindeddig keveset tudott kezdeni. Egyelőre nem is látszik, hogy a nagy rendszerek hogyan tudják az erkölcs és a jog fogalmait összehangolni. Mindössze egy gyakorlati megoldás maradt: az itt leírtakat mindenki alkalmazhatja. Ezeket az értékeket személyes létében és társadalmi szerepében hivatalnokként, állampolgárként hasznosíthatja – közös jövőnk érdekében. A gyakorlati megoldások nem lehetnek általános megoldások, azokat minden személynek magának kell(ene) kidolgoznia. Ehhez legfeljebb példát lehet mutatni.

Összefoglalva elmondhatjuk, önmagában a technikai szabályozás hatékonyságnövelése, legyen az jogi szabályozás vagy ipari szabványosító megoldás, nem lehet elégséges ahhoz, hogy a fenntartható jövő biztosított legyen. Szükség van a joginál magasabb normarendek érvényesülésére is. Mindehhez nem az erkölcsöt és a vallást kell jogivá transzformálni, hanem a jogot alkalmazó embernek kell erkölcsösnek és vallásosnak lennie. Természetesen sosem külső kényszerből, hanem belső belátásból. Zlinszky János mindezt így foglalja össze:

> Valamely jogállam jellege, erkölcsi tőkéje, rendes működése elsősorban azon múlik, hogy a hatalmat hordozók és gyakorlók hogyan tesznek eleget vállalt, bizalom révén rájuk ruházott, a közjó elérésére törekvő és a közösséget vezető feladatuknak. A jogállam lényegét teszi ki, határozza meg, a hatalom gyakorlásának biztos és következetes ellenőrzése, sérelmének felelősségre vonása. Van meghatározás, amely szerint a jogállam lényegében a közhatalom feletti ellenőrzésen múlik, a közigazgatási bíráskodás megfelelő voltában ténylegesül. Amint az egyéni autonómia, a polgári szabadság és méltóság az igazságos jogszolgáltatás által biztosított, a hatalom gyakorlóinak felelőssége és működése is az igazságos és következetes jogszolgáltatás révén kapja meg korlátját, biztonságát és tartását. […] A közhatalom bírói ellenőrzésének, ellensúlyának függetlennek, következetesnek és csupán a törvényes rend és a bírói erkölcsi tartás által meghatározottnak kell lennie. A társadalom a hatalmat gyakorlóknak saját szuverenitását adja át: azzal is kell elszámolniuk. Egyéni haszon, csoportérdek, személyes kényelem, előny, önzés vagy önkény nem indíthatja tevékenységüket, döntésüknek alapul nem szolgálhat.[211]

[211] Zlinszky János: A hatalomgyakorlás ellensúlya: közigazgatási bíróság – alkotmánybíróság, *Pázmány Law Working Papers*, 2011/1, http://plwp.eu/docs/wp/2012/201101.pdf (Letöltés: 2021. április 27.)

III. SZÓELEMZÉS

„Az informatikus felesége elküldi a férjét a boltba.
– Hozzál tejet, és ha van tojás, akkor hozz tízet!
Hazajön az informatikus tíz tejjel.
– Volt tojás!”

A normarendek viszonya a szóelemzés eredményei alapján

A korábbi vizsgálatok alapján egyértelművé vált, hogy a jog, a vallás és az erkölcs normarendjei egymást kiegészítve tudnak hatékonyan működni. A jog nem egyszerűen az „erkölcs minimuma”, ahogyan azt Georg Jellinek megfogalmazta, hanem a társadalom életképessége megőrzésének egyik eszköze – a másik két normarend mellett. Felvetődik azonban a kérdés, hogy a mai magyar jogrendben látszik-e a három normarend valamiféle kooperációja? Akár a jogalkotás, akár a jogalkalmazás területén látható-e, hogy az erkölcs, a jog és a vallás együttműködése tudatossá tett együttműködés? Elmondhatjuk-e hogy a modern társadalomban a jog az ember kivesző erkölcsiségének utolsó feljegyzése? Vagy inkább korunk ideológiai atyjának, Nietzschének kell igazat adni, aki a jogot az erősek eszközének tekinti arra, hogy a hatalmát megvalósítsa?[212]

[212] A vallás és erkölcs megszűnése után tiszta lappal indulva megvalósítható a tiszta emberi hatalomra törekvés. „Minden tisztán morális érték-tételezés (mint például a buddhista) nihilizmussal végződik: ez vár Európára! Azt hisszük, elég az erkölcstan vallási háttér nélkül: ám ezzel szükségszerű az út a nihilizmusba. A vallásban nincs kényszer, hogy értéktételezőként tekintsük önmagunkat.” […] „Az altruizmus joga nem vezethető vissza a fiziológiára; még kevésbé a segítséghez való jog vagy a sorsok egyenlőségére való jog: ezek mind az elfajzottak és félresiklott életűek osztályrészei.” […] „Egész szociológiánk nem ismer egyéb ösztönt, mint a csorda ösztönét, vagyis a nullák összegének ösztönét – amelyben minden nullának »egyenlő joga« van, amelyben erényes dolog nullának lenni…” […] „Az Igent-mondást tanítom mindenre, ami erősít, ami erőt halmoz föl, ami [igazolja az erő érzését.] Eleddig sem az egyiket, sem a másikat nem tanítottuk: tanítottuk az

Van-e empirikus bizonyíték arra, hogy a jogot az erkölcs egyik területeként foghatjuk fel, ahogyan azt Hart veti fel,[213] vagy inkább éppen ellentétes a valóság, amit Peschka Vilmos a következőképp fogalmaz meg:

> A morális fogalmak ugyanis olyan szabályozó rendszer elemei, amely természeténél fogva az egyediség filozófiai kategóriáján alapul, hiszen az erkölcs világa alapvetően az egyén belső, szubjektív lelki életével áll kapcsolatban, míg ezzel szemben a jog legfontosabb filozófiai ismertetőjegye az általánosság, mely nélkül a jog léte és működése elképzelhetetlen lenne. Az egyediség és általánosság ilyen konfliktusa miatt megalapozottan merülhet fel az a kérdés, hogy egyáltalán elképzelhető-e a morális fogalmak közvetlen, tartalmi változások nélküli „transzplantációja" a jogban? Peschka *válasza* e kérdésre egyértelműen nemleges, elméletében ugyanis fokozottan hangsúlyozza, hogy az erkölcsi tartalommal rendelkező fogalmak csak az etikum közvetítésével válhatnak jogivá, a közvetlen átültetés eleve kudarcra van ítélve. További fontos észrevétele, hogy amikor egy fogalom az egyik rendszerből a másikba kerül át, például az etikumból a jogba, akkor a szabályozórendszer filozófiai sajátosságainak megfelelően a fogalom elveszíti eredeti, természetszerű jellegzetességeit és az új rendszer jellemzőinek megfelelő tartalommal töltődik fel.[214]

A következőkben az imént felvetett kérdésekre legalább részleges válasz keresve megvizsgáljuk, hogy a jogi szövegekben milyen formában jelennek meg etikai tartalmak. Tudva azonban azt is, hogy a jogban megjelenő etikai fogalmak – azáltal, hogy a jog szövegébe integrálódtak – már nem etikai, hanem jogi tulajdonságot mutatnak. Módszerünk a következőkben a kvalitatív szövegelemzés módszere lesz.

Kvantitatív szövegelemzés

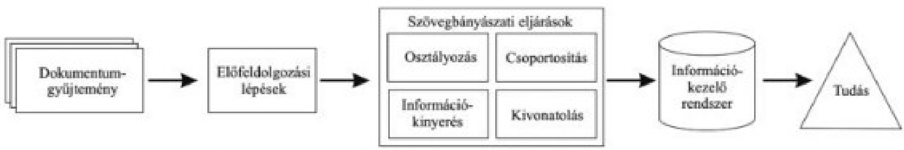
Vizsgálatunk alapja a szövegbányászat, ami az adatbányászat egy olyan speciális ágazata, ahol az információ kinyerése strukturálatlan, vagy enyhén strukturált forrásból származik, azaz az adatok nem rendezett

erényt, az önzetlenséget és az együttérzést, tanítottuk még az élet tagadását is… Ezek mind a kimerült ember értékei." Friedrich Nietzsche: *A hatalom akarása*, https://docplayer.hu/34800013-Friedrich-nietzsche-a-hatalom-akarasa-minden-ertek-atertekelesenek-kiserlete.html (Letöltés: 2021. április 27.)

[213] Hart, H. L. A.: *A jog fogalma*, Budapest, Osiris, 1995, 18.

[214] Fekete Balázs: Erkölcs, etikum és jog összefüggései Peschka Vilmos munkásságában, *Állam- és Jogtudomány*, 51. évf., 2010/1, 41–49.

adatbázisokban vannak. Célunk, hogy az írásos szövegekből kinyerjük azokat az összefüggéseket, amelyeknek belső, tartalmi vonatkozásai lehetnek. Ezáltal megjeleníthetjük azokat a tartalmi összefüggéseket, amelyeket a szöveg ugyan hordozott, de felismerésük – jellemzően a szövegek mennyisége miatt – nehézségekbe ütközött.[215] A módszernek megfelelve jogszabályokat, bírósági határozatokat (joggyakorlat) és a témához kapcsolódó szakirodalom szövegeit dolgoztuk fel.

7. ábra: *A szövegbányászat általános modellje: (Forrás: Kondákor Balázs)*[216]

A szövegek feldolgozásához a KNIME[217] szoftvert használtuk fel. A vizualizáció további szoftverek, így a Gephi 0.9.1 felhasználásával történt.

A gépi szövegelemzésnek három fő megközelítési modelljét ismeri a szakirodalom.

- A nyelvi megközelítés a strukturálatlan szöveget általában mondatokra bontja, és ezeket az adott természetes nyelv szabályai szerint mondatelemzésnek veti alá. A számos természetes nyelv, és azok számtalan nyelvi finomsága miatt egy szöveg tisztán nyelvi alapokon történő elemzése nagyon nehéz.
- A tematikus megközelítés arra a feltételezésre épül, hogy egy dokumentum témájához (azaz, hogy miről is szól a szöveg?) azok a szavak állnak a legközelebb, amelyek a leggyakrabban szerepelnek a szövegben. A szótöveket a szereplési gyakoriság szerint rendezik. Általában az így rendezett szótövek legfelső 10%-át tekintik a dokumentum

[215] Kondákor Balázs: *Tudományterületek rejtett hálózatai*, diplomadolgozat, Pannon Egyetem, Veszprém 2017.

[216] Uo.

[217] A platform teljes neve: Konstanz Informations Miner (https://www.knime.com). A fejlesztés 2004 óta folyik, jelenleg a nyílt forráskódú program alkalmas adatfeldolgozásra, elemzésre és vizualizációra, továbbá vannak gépi tanulást alkalmazó moduljai is.

központi témáinak. A szótövek sorrendje és egyes szótövek egymáshoz való közelsége alapján gyakran további következtetéseket is levonnak a dokumentum jelentésével kapcsolatban.

- Az ontológiai megközelítés az elemzendő strukturálatlan szöveget valamilyen jól strukturált, lehetőleg „szakmailag elismert" szakontológiával (pl. üzleti ontológia) veti össze. A szakontológia fogalmai „szűrőként" viselkednek, az ezen fennakadt tartalomra és jelentésre vonatkozóan.[218]

Munkánkban egyszerre alkalmaztuk a tematikus megközelítést és a szakontológia kialakításának módszerét. Első lépésben az etika területén mérvadó irodalom segítségével összeállítottunk egy „etika-ontológiát", majd az ide tartozó szavaknak az előfordulását vizsgáltuk a szövegekben. Munkánk során nem egyszerűen csak a szógyakoriságot, hanem a szavak együttes előfordulását, illetve a szöveg kulcsszavait is figyelembe vettük.

A szóelemzés előzményeinek módszertani leírása

A kutatást megelőzte több, a szövegelemzés módszerét felhasználó vizsgálat. Mivel ezek módszertana a jelen kutatásban is felhasználásra került, felvázoljuk a módszereket és az eredményeket.

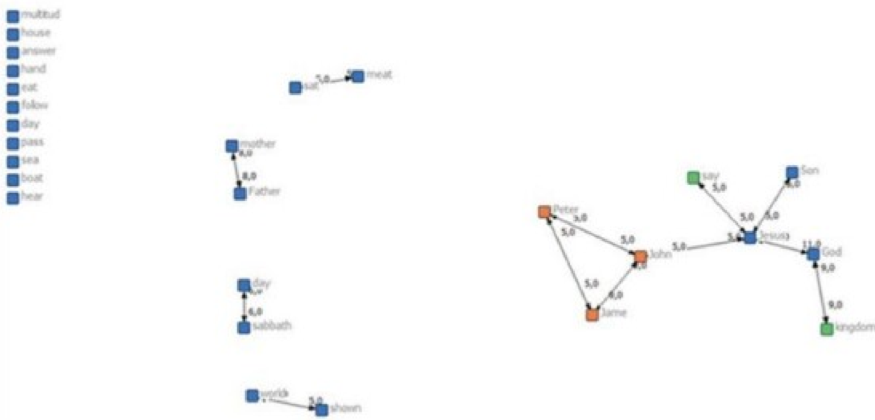
Szövegek központi tartalmának elemzése (kerügma)

Feltételeztük, hogy minden szövegnek van olyan egyszerű, központi tartalma, amelyet a későbbiekben a szöveget olvasók tartalomként megértenek és továbbadnak. Tipikusan ilyen, „továbbadott" szöveg az Evangéliumok szövege. Kísérletképp Márk evangéliumának angol fordítását elemeztük. (Az elemzés alapja, az angol fordítás, szándékoltan olyan hétköznapi szöveg volt, amely sok emberhez eljuthat.)

A Snowball algoritmust alkalmazó szótövező programmal megkerestük a leggyakrabban előforduló szavakat, illetve az egy mondatban leggyakrabban előforduló szópárokat. A leggyakoribb szópárok táblázatát korrigáltuk a szövegben leggyakrabban előforduló szavak táblájával, majd az Ucinet elnevezésű kapcsolati hálót rajzoló programmal vizualizáltuk az eredményt. A kutatók számára is meglepő módon az eredményt mutató ábra nagyon jól

[218] Számítógépes szövegelemzés: Krauth Péter.

jellemzi az Evangélium két pólusát, az alapvető teológiai, dogmatikai tartalmat (Jézus, Isten, Fiú) és az alapvető egyházszervezési tartalmat (János, Jakab, Péter). A korai egyház tanítása és szervezeti alapja teljes világossággal jelenik meg a kizárólag szóelemzéssel készített ábrán. Ez az a két pillér (a dogmatikai és az egyházszervezési), amely minden egyházzal kapcsolatos tanítás és módszer alapja lett.[219] Megdöbbentő, hogy a mai napig használt evangélium szövegszerkezete milyen egyértelműen tartalmazza ezt az alapvető igazságot.

8. ábra: *Márk evangéliumának szógyakorisági elemzése*

Kulcsfogalmak kapcsolata a jogalkotás egyes területein

Egy másik kutatásban megvizsgáltuk a magyar joganyagban, hogy egy előre meghatározott témakörben milyen gyakorisággal találunk kapcsolódó kulcsszavakat az egyes jogszabályokban, illetve a jogszabályok címeiben.[220] A kutatáshoz az Atlas.ti szoftvert használtuk.

A szavak gyakoriságát, illetve előfordulási helyeit azonosítva az Ucinet programot alkalmazva megrajzoltuk a kapcsolati hálókat, amelyek rögtön vizualizálták is az eredményeket.

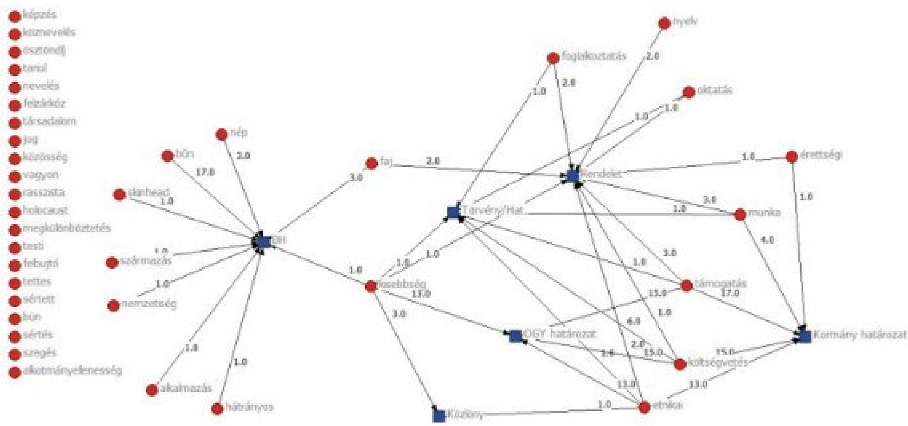
A kutatás további érdekessége, hogy a szóhasználatot három parlamenti ciklusban vizsgáltuk, a 1998-as ciklus végét (az akkor hatályos jogszabá-

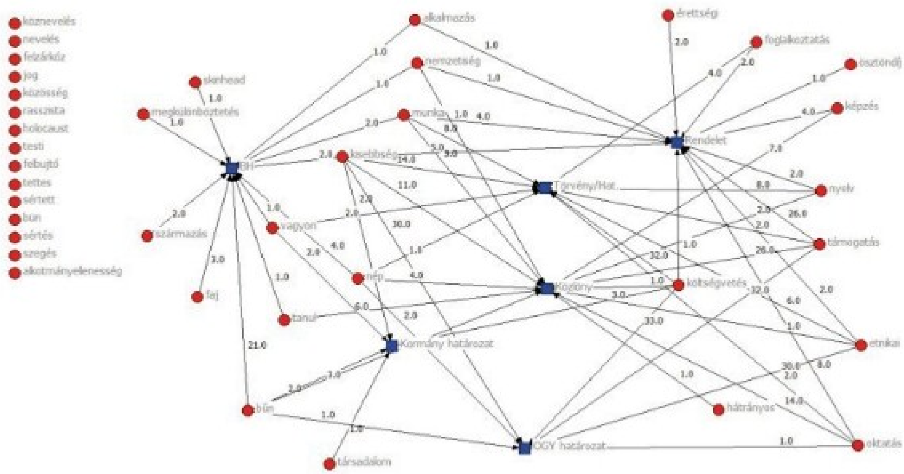
[219] Birher Nándor: Die Struktur der Botschaft, in Sepsi Enikő (szerk.): *Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem 2015-ös évkönyve. Nyelv, kultúra, identitás*, Budapest, L'Harmattan, 2016, 429–443.

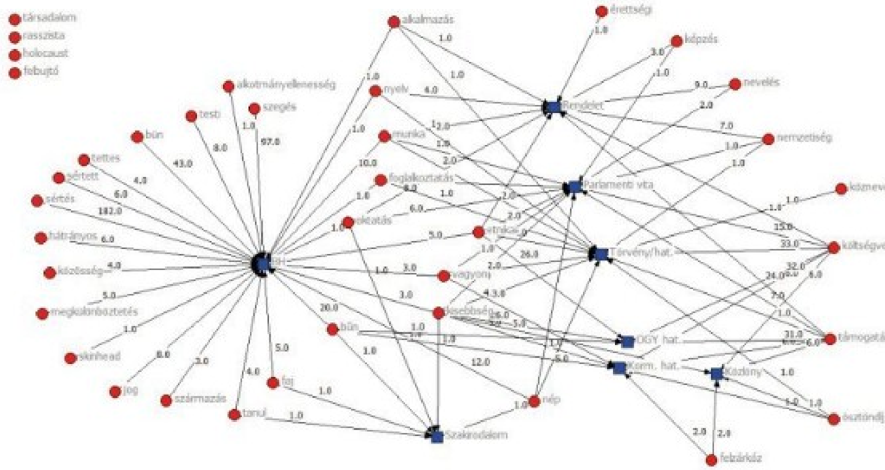
[220] Birher Nándor – Bertalan Péter: *Hálózatokban*, Veszprém, Oktker-Nodus, 2014, 111–132.

lyok alapján), tehát a Horn-kormány idején, a 2010-es ciklus végét (az akkor hatályos jogszabályok alapján), tehát a Bajnai-kormány idején, illetve 2013-ban (az akkor hatályos jogszabályok alapján), tehát a második Orbán-kormány idején. A szövegállapotok az adott időpontban hatályos jogszabályokat mutatták, így lehetnek átfedések is. Az eredményeken egyszerre látszik a bírósági gyakorlat és a különböző jogszabályok szóhasználatának az egyezősége/különbözősége. Ideális esetben a jogalkalmazás szókészlete követi a jogalkotás szókészletét.

Ha azonban a jogalkotó és a jogalkalmazó teljesen különböző kontextusban használ egyes szavakat, a rendszer diszfunkciójára kell gyanakodnunk.

9. ábra: *A „cigány" szó előfordulási gyakorisága és kapcsolatai a különböző joganyagokban az 1998-as, 2010-es, 2013-as években.*

Összefoglaló megállapítások az ábrákhoz:

- A három időszakban vizsgált szavak kapcsolati struktúrája alapvető azonosságot mutat. A találati gyakoriság az idő előrehaladtával nőtt, ami részben a fokozódó jogalkotási tevékenységnek, a bővülő joganyag-szövegnek is köszönhető. Arányaiban hasonló növekedést tapasztalunk a többi téma vonatkozásában is.
- A kulcsszavak témában való előfordulása szintén nő az idő előre haladtával (2013-ra csak négy kulcsszó nem szerepel a cigány témában). Az újonnan megjelenő szavak jellemzően a bírósági gyakorlaton (az „élő jogon") keresztül kapcsolódnak a mintázatba.
- Kifejezetten nem a bírósági határozatokon keresztül kapcsolódik a mintába a „felzárkóz" kulcsszó, amely először a 2013-as keresési találatok közt jelenik meg, előfordulási gyakorisága és mintába integráltsága azonban egyelőre alacsony.
- A parlamenti viták inkább a normaszövegek kulcsszavain, a bírósági határozatok inkább a szakirodalom kulcsszavain keresztül kapcsolódnak a mintázathoz.
- Sajátos, hogy az „alkotmányellenesség" mindössze egyszer fordul elő a cigány témához kapcsolódó szövegekben (az egyház témában pedig hatvanegyszer). Jól látszik ebből a hangsúlyok eltolódása. Az egyház

szóval kapcsolatban a jogszabályok kezelik az „alkotmányellenesség" kérdését, a roma szóval kapcsolatban azonban látszólag már kevésbé. Közvetlen következtetésként ebből – az egyházak jogállásának szabályozására vonatkozó normák ismert sorsát is figyelembe véve – mindenesetre levonható, hogy a cigány népesség a jogi szövegekben nem az Alaptörvény / alkotmányosság kontextusa felől tematizálódik, ami összhangban áll annak megfigyelésével, hogy a „hátrányos", „megkülönböztetés" kifejezések is csak fokozatosan kerülnek be és erősödnek a hálóban.

Az Országgyűlés jegyzőkönyveinek idősoros elemzése

A harmadik típusú elemzés kifejezetten egyes szavak időbeli megjelenésére koncentrált. Az elemzés során a 2014. év parlamenti jegyzőkönyveit vizsgáltuk, időbeli bontásban. A jegyzőkönyvek szövegében előforduló szavak gyakoriságáról lista készült ülésenként és összesítve is. Az így kapott, megközelítőleg 150 000 szót tartalmazó, a szavak előfordulási gyakoriságát ülésenkénti bontásban tartalmazó adattábla volt a forrása a későbbi elemzéseknek. Az elemzendő szavak halmazának szótövezése során 50 000 szótövet és előfordulási gyakoriságot tartalmazó adattábla keletkezett. A gyakorisági eredmények elemzésével jóval gyorsabban alkotható kép a jegyzőkönyvek tartalmáról, mint empirikus úton való vizsgálattal.

Az elemzéshez az Állami Számvevőszék munkájával kapcsolatos kulcsszavakat, valamint e kulcsszavaknak a Számvevőszék törvényben előírt feladatok alapján kijelölt társkifejezéseit határoztuk meg. A szövegelemzéssel választ kaptunk arra, hogy mennyi volt a Számvevőszékre való utalások tényleges száma, valamint arra, hogy az egyes ellenőrzési területek meghatározásához szükséges fogalmak a parlamenti diskurzus során milyen gyakorisággal fordultak elő, és ez a gyakoriság miként változott. Az Állami Számvevőszék fogalmához közvetlenül tartozó szavak elemzése kvalitatív módon, szövegkörnyezetében is megtörtént

A szavak kapcsolatrendszerét egy olyan térképen ábrázoljuk, melyen a szavak távolsága fordítottan arányos a hasonlóságukhoz. Az elemzés a MATLAB programmal készült.

Az elemzés alapja, hogy az országgyűlési jegyzőkönyveket úgynevezett vektortérmodell segítségével reprezentáljuk. A modellben az $\boldsymbol{x}$ szó-dokumentum mátrix $x_{k,i}$ eleme a k-adik szó relevanciáját reprezentálja az i-edik dokumentumban, x_i-ben. A X mátrixban tehát a sorok száma azonos

az elemzésben szereplő szavak számával, az oszlopok pedig az elemzett jegyzőkönyveket reprezentálják. Fontos megjegyezni, hogy ebben a „szózsákmodellben" a szavak sorrendje a dokumentumban nem releváns, csupán azok együttes előfordulását vizsgáljuk.

A $d_{k,i}$ relevancia értéket a k-adik szó i-edik dokumentumban való előfordulásának gyakorisága ($n_{k,i}$) alapján, logaritmikus súlyfüggvény segítségével számítottuk: $w_{k,i} = 1 + \log n_{k,i}$, mely értéket normalizáltuk: $x_{k,i} = w_{k,i} / \sum_{k=1}^{N} w_{k,i}$, kezelve, minthogy a szavak dokumentumoktól független előfordulási gyakorisága eltérő.

Tekintettel arra, hogy a szavak különböző alakban fordulhatnak elő, ezeket az előfordulásokat a modellben szótövezés segítségével közös, kanonikus alakban összesítve reprezentáltuk. A szótövezésre az Ocamorph programcsomagot használtuk, a Hunspell helyesírási adatbázis felhasználásával.

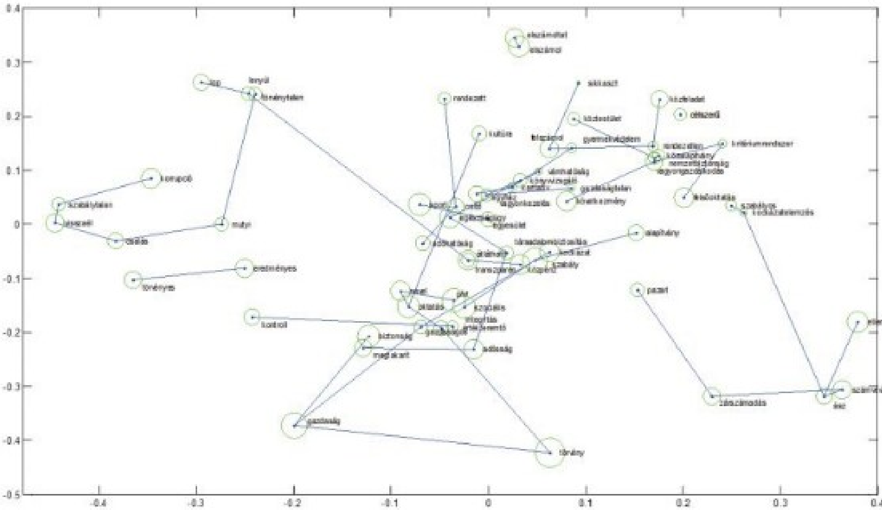
A szavak hasonlóságát előfordulásuk korrelációjával mértük, azaz a hasonlóságot is reprezentáló S kovariancia mátrix a k és l indexű szavak hasonlóságát reprezentáló elemei a D dokumentum mátrix k-adik és l-edik sorvektorainak korrelációja alapján kerültek számításra $s_{k,l} = cov(\mathbf{y}_k, \mathbf{y}_l)$.

A távolságtartó leképezéssel készített térképen tehát azok a szavak kerülnek közel egymáshoz, melyek a különböző jegyzőkönyvekben azonos arányban fordulnak elő. A szavak távolságát a képlettel számoltuk, azaz azok a szavak, melyek előfordulása teljes mértékében korrelál, távolsága nulla, azaz a térképen várhatóan egy pontba fognak esni.

A többdimenziós skálázás segítségével a szavakat egy kétdimenziós térben elhelyezkedő ponthalmazként lehet ábrázolni, úgy, hogy a szavakat reprezentáló pontok között lévő távolság lehetőleg arányos legyen az előzőekben számított távolsággal, $\sum_{k=1}^{N} \sum_{l=1}^{N} (d_{k,i} - \widehat{d_{k,l}})$. Az ilyen reprezentációban a pontok közötti geometriai kapcsolatok (például a távolság) az adatok közötti empirikus kapcsolatokat tükrözik.[221]

Az egymáshoz leghasonlóbb szavakat összekötöttük, tovább segítve a szavak kapcsolatrendszerének, hálózatának feltárását. Az ábrán a szavak gyakoriságát körökkel jelöltük. A kör átmérője a gyakoriság logaritmusával arányos (pl. kétszer akkora kör tízszer akkora gyakoriságot mutat, háromszor akkora százszor.

[221] A módszertan informatikai kialakítása Abonyi János munkája. Az előzményekkel kapcsolatban lásd Birher Nándor – Boros István – Kocziha Mihály – Kolozsi Pál – Stummer Attila – Sztráray-Kézdy Éva: *A kvantitatív szövegelemzés mint előrejelzési lehetőség*, http://www.penzugyiszemle.hu/tanulmanyok-eloadasok/a-kvantitativ-szovegelemzes-mint-elorejelzesi-lehetoseg (Letöltés: 2017. december 14.)

10. ábra: *Az Országgyűlés jegyzőkönyvei kulcsszavainak kapcsolati hálója*

A szövegvizsgálat elemei

Jelen kutatásunk a korábban szerzett tapasztalatokból kiindulva, azokat kiegészítve a következő módszertan szerint zajlott:

Bag of words (szózsákmodell)

A „szózsák" előállítása igazából a szöveg szókészletének kinyerése. A szavakat ezt követően a gyakoriságuk alapján tudjuk csoportosítani. Ez az eljárás a tematikus elemzés alapja. Ezen az egyszerű módon van lehetőségünk két szöveg hasonlóságát (a szavaik alapján) meghatározni.

A dokumentum klaszterezés legegyszerűbb módszere a

> vektortér reprezentáció, melynek során egy d dokumentumot a lehetséges szavak terében értelmezett d = (x1, x2, ..., xm) vektorként adunk meg. A vizsgált dokumentumhalmaz összességét a szakirodalom korpusznak nevezi. Egy dokumentumvektor xi eleme a korpusz szavaiból alkotott szótár i. szavára vonatkozó mutató. A leggyakrabban használt szózsák modell (bag of words) esetén ezt a mutatót az adott szó gyakorisági értékének (term frequency) választjuk

meg. Igaz, hogy ez információveszteséggel jár, hiszen elveszítjük a szósorrendet, de egy ilyen vektortéren azután már minden szokásos klaszterezési művelet elvégezhető.[222]

Látszólag egyértelműnek tűnik a szavak megszámolása, azonban ez korántsem ennyire egyszerű, hiszen meg kell állapítani a szótöveket, amelyek az összehasonlítás alapját adják. Ezen túl ki kell szűrni az elemzés szempontjából jelentést nem hordozó ún. *stop-word*-öket. Kezelni kell a kis- és nagybetűk, illetve a szövegben előforduló számok (numerikus jelek) kérdését is. Minden ilyen feladatra különböző szűrőket állíthatunk be. Érdemes lehet a három karakternél rövidebb szavak kiszűrése is.

A Bag of Words modell a szavak osztályozásakor egy vektort generál, amely tartalmazza, hogy egy adott szó hányszor szerepel a szövegben. Alább egy példa:

(1) [1, 2, 1, 1, 2, 1, 1, 0, 0, 0]

(2) [1, 1, 1, 1, 0, 0, 0, 1, 1, 1]

A szózsák segítségével meghatározható a szavak előfordulási gyakorisága a szöveg összes szavainak számához képest *(Term frequency).*

N-gram

Az N-gram modell egy N darab szóból álló vektorokat tartalmazó modell. N érték tetszés szerint választható meg. Például, ha N = 1, akkor ez a modell gyakorlatilag a Bag of Words modellnek felel meg, ha N = 2 (más néven bigram), akkor minden egyes vektor két szót tartalmaz: „erkölcs filozófia", ha N = 3, akkor „jog erkölcs viszony" vagy „viszony erkölcs jog" vektorok fognak létrejönni. Ahhoz, hogy meg tudjuk becsülni, hogy egy adott szó után milyen szó fog legnagyobb valószínűséggel következni, az N-gram modell lehet a legfontosabb eszközünk.

Ennek a valószínűségnek a kiszámítása a Pr(W|H) valószínűséggel számolható ki, ahol a W egy adott szó, míg a H az a szöveg, ami után a W szó következik. Legyen esetünkben a W „jog", a H pedig „igazságos bíró". Ebből a Pr(W|H) alak: Pr(jog|igazságos bíró). Az elemzés során meg kell számolni, hogy hányszor szerepel az „igazságos bíró" szókapcsolat a szövegben, továbbá hányszor szerepel mindez együtt a jog szóval. Majd a kapott eredmény hányadosából

[222] Kruzslicz Ferenc: Összehasonlító klaszterjellemzés külső, szöveges források bevonásával, *Statisztikai Szemle*, 94. évf., 2016/11–12, 1126.

megkapjuk a szükséges valószínűséget. Pr(jog|igazságos bíró) = [C(igazságos bíró jog)]|[C(igazságos bíró)]. A kutatásban trigram-modellt alkalmaztunk, így három egymást követő szót sikerült az elemzéssel kinyernünk.

Term Co-occurrence – közös szóelőfordulás nem irányított gráfban

A szöveget ábrázolhatjuk egy gráfban, ahol a csúcsok reprezentálják a szavakat, míg az élek azon szavakat kötik össze egymással, melyek bizonyos N távolságra vannak egymástól. Az N távolság lehet közvetlen egymás mellett állás, esetleg egy mondatban vagy egy bekezdésben lévő közös előfordulás vagy megadott szószámú távolság. A módszerrel anélkül köthetünk össze szavakat, hogy ismernénk a tényleges jelentésüket az adott szövegben. Mivel esetünkben a gráfban a szavak egyenrangúak, nem tartozik hozzájuk ki- és be-fok, nem irányított gráfról beszélünk. A közös szóelőfordulás megmutatja, hogy mely szavak hányszor fordulnak elő egy adott szövegben vagy szövegrészben. Az elemzés során célszerű kiszűrni azokat az együttes előfordulásokat, amelyeknek az értéke alacsony. Az ún. *row filter*t alkalmazva kiszűrhetőek ezek az értékek. Esetünkben a háromnál gyakoribb együttes előfordulásokat vizsgáltuk azonos bekezdésen belül. (Az ennél kisebb értékű együttes előfordulások vizsgálata egy négy-ötszáz oldalas dokumentum esetében már akkora számítási kapacitást igényelt volna, amelyik egy átlagosan jó teljesítményű géppel nem elérhető. Ezen túl pedig az elemzés szempontjából sem hordoz igazán új információt.)

Keygraph keyword

A szövegben meghatározhatók kulcsszavak, amelyeket a program a Yukio Ohsawa által kidolgozott KeyGraph algoritmus cikkben leírt algoritmus alapján végez el.[223] A kiválasztás alapját a szavak előfordulásának gyakorisága adja, azonban az algoritmus a szavakat klaszterekbe is rendezi, és a klasztereket összekötő szavakat tekinti kulcsszónak – innen a *Co-occurrence Graph* elnevezés is.

[223] Ohsawa, Yukio – Benson, Nels E. – Yachida, Masahiko: *KeyGraph: Automatic Indexing by Co-occurrence Graph based on Building Construction Metaphor*, http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.472.9280&rep=rep1&type=pdf (Letöltés: 2018. január 8.)

Különböző szövegek elemzése során szükséges lehet az egyes, a szöveg szavaiból létrehozott gráfoknak az összehasonlítása. Az összehasonlítás úgy történik, hogy a különböző szövegek gráfjait egyesítjük, megkeressük a közös kulcsszavakat.

A többrétegű hálózatok alkalmazása teszi lehetővé, hogy meghatározzuk az egyes dokumentumok kapcsolatait, feltárjuk, hogy van-e összefüggés például az etika tartalmú dokumentumok és a jogszabályok kulcsszavai között. (Ezt az elemzést végül a vizualizáció során végeztük el.)[224]

Az elemzés lépései

Ahhoz, hogy meg tudjuk határozni, hogy a közigazgatási jogban, illetve a közigazgatással kapcsolatos bírói gyakorlatban szerepelnek-e az „(erkölcsi)érték" fogalomkörébe tartozó szavak, meg kell vizsgálni, hogy a filozófiában, illetve a filozófiai értéktanban mik lehetnek ezek a fogalmak. Ennek érdekében első lépésben kiválasztottuk azokat a szövegeket, amelyek a filozófia történetében az értéktannal és az emberi együttéléssel egyaránt foglalkoznak. A szövegeket magyar nyelven elemeztük. (Jelen elemzésben nem térünk ki a vallással kapcsolatos fogalmak elemzésére.)

A szövegek:

- Platón: *Az állam*: http://mek.niif.hu/03600/03629/03629.htm
- Arisztotelész: *Politika*: http://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm, *Eudémoszi etika, Nagy etika*: http://mek.oszk.hu/05700/05709/05709.htm
- *Epiktétos kézikönyvecskéje*: http://mek.oszk.hu/00100/00197/00197.htm
- Aquinói Szent Tamás: *A Summa Theologiae kérdései a jogról*: http://mek.oszk.hu/14700/14746/14746.pdf
- Immanuel Kant: *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?*: http://cdn.blog.hu/ko/kotelezok/file/kant.pdf
- Friedrich Nietzsche: *Túl az erkölcs világán*: http://mek.oszk.hu/04800/04812/04812.htm
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok*: http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/index.html

[224] Az elemzéssel kapcsolatos elméleti háttérhez lásd Tan, Pang-Ning – Steinbach, Michael – Kumar, Vipin: *Adatbányászat*, Budapest, Panem, 2012.

Ezt követően olyan filozófiatörténeti munkákat kerestünk, amelyek a kezdetektől mutatják be az etika és a filozófia történetét, vagy pedig átfogó elemzést nyújtanak a jog és erkölcs kérdéskörében. Az ide tartozó irodalommal vizsgáltuk, hogy van-e egyfajta átmenet a filozófiai erkölcs és az erkölcsi töltetű, jellemzően természetjogi, az erkölccsel foglalkozó irodalom, illetve a jogszabályok szövege között.

- Frivaldszky János: *A jog- és a politikai filozófia erkölcsi alapjai*: https://mek.oszk.hu/16700/16743/16743.pdf
- Háberman Zoltán: *„Cedaka" és társadalometika*: http://www.or-zse.hu/javne/Haberman-Cedaka.pdf
- Fröhlich Johanna: *Az alkotmányértelmezési módszerek igazolása*, https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Fro%CC%88hlich_PhD%20Dolgozat_v_doi.pdf
- Szintén mint a jog és az erkölcs közötti „átmeneti" szöveget vizsgáltuk a Kormánytisztviselők etikai kódexét. *A Magyar Kormánytisztviselői és Állami Tisztviselői Kar Hivatásetikai Kódexe*: https://mkk.org.hu/hivatasetika
- Kifejezetten jogi szövegként elemeztük az Alaptörvényt és a 2017. évi I. törvény a közigazgatási perrendtartásról szövegét (2018. január 1-től hatályos állapot), továbbá a 18/2016 EMMI rendeletet, amely nagy számban tartalmazta az „etika" szót. (A kiválasztás az alapján történt, hogy gyakran fordult elő a szövegben az „etika" szó.)

A bírósági joggyakorlat vonatkozásában a HVG-ORAC Jogkódex internetes adatbázisból indítottunk kereséseket a következők szerint a *Bírósági Határozatok Nagy Döntvénytárá*ban:

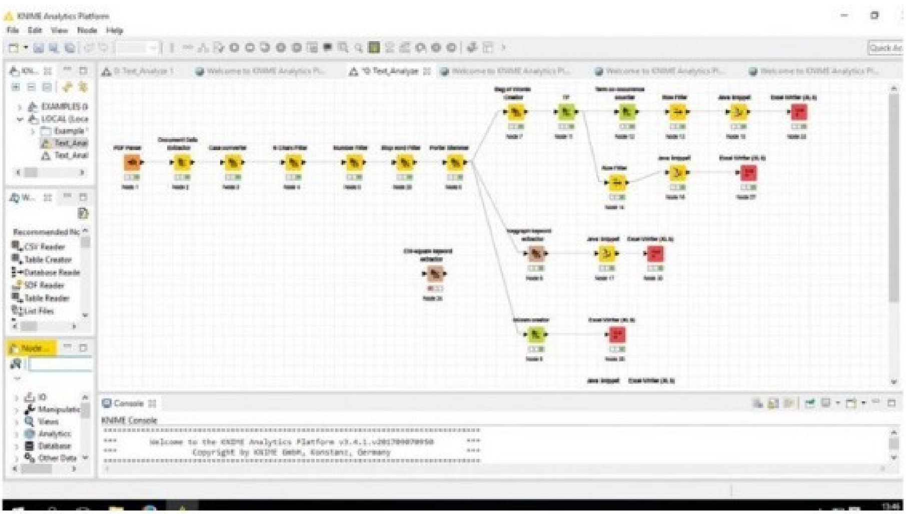
- „közigazgatási jogvédelem" keresőszóra adott találatok – 2663 találat, amelyből az AB határozatok szózsákja 16327 sort tartalmazott, amelyet a keresőben talált 245 hivatkozás mindegyikének elemzése adott. Ebben az anyagban csak azok a bekezdések kerültek vizsgálatra, amelyek tartalmazták vagy „közigazgatás", vagy a „jogvédelem" szavakat.
- „erkölcs" keresőszóra adott találatok – 24496 találatból azokat válogattuk ki, amelyek a 2011 és 2017 közötti bírósági határozatokat tartalmazzák. Ebből az adathalmazból készült a 12218 sort tartalmazó szózsák.

A kiválasztást követően a szövegeket .pdf formátumban feltöltöttük a korábban összeállított KNIME v. 3.4.1 elemző struktúrába (workflow).

A beolvasás után a Document Data Extractor node lehetőséget ad arra, hogy az olvasóba betöltött dokumentumokat a program külön-külön kezelje. Ezt követően kezdődött a dokumentumok feldolgozása:

- a Case Converter alkalmas a nagybetűk kisbetűkké alakítására;
- az N Chars Filter az „N" betűszámnál kisebb szavakat szűri ki. Elemzésünkben N = 3;
- a Number Filter a számok kiszűrésére szolgál;
- a Stop Word Filter a gyakori, az elemzés szempontjából lényegtelen szavak (kötőszavak) kiszűrésére alkalmas;
- a Porter Stemmer segítségével törölhetők a szavak végén lévő ragok, toldalékok.

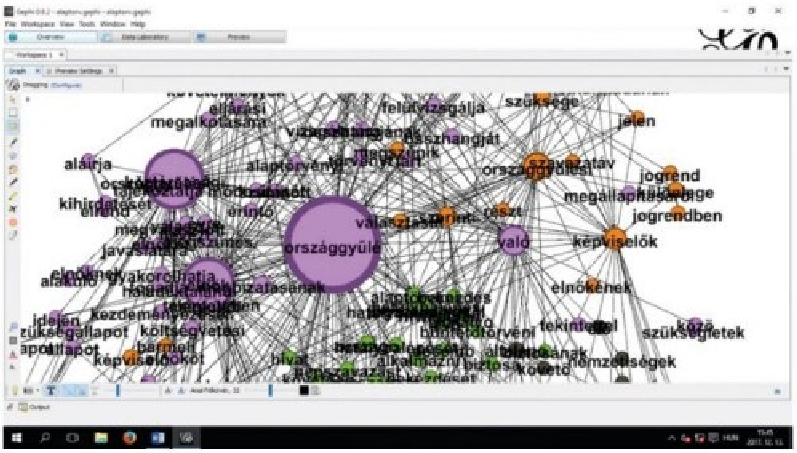
A teljes munkafolyamat ábrája az 11. számú ábrán, alább látható. A folyamat végén az adotok xls formátumban kerültek kiírásra.

11. ábra: *A teljes munkafolyamat*

Az elemzés végén négy xls táblázat állt rendelkezésünkre a szógyakoriságról, a bekezdésen belüli együttes előfordulásról, a kulcsszavakról és a trigramról. Ezeket a táblázatokat dolgoztuk fel a továbbiakban. A végeredményként kapott mátrixeredményeket a Gephi 0.9.1 program segítségével vizualizáltuk.[225]

[225] A vizualizáció és az elemzés készítésében jelentős segítséget nyújtott ifj. Boros István.

12. ábra: *Kép a Gephi áttekintő oldaláról*

A szövegelemzés elsődleges eredményei

Az adatok elsődleges vizsgálatából megállapítható, hogy az „erkölcs" ontológiába[226] tartozó szavak közül csak nagyon kevés jelenik meg a jogszabályokban.[227] Az „erkölcs" ontológiát a korábban felsorolt filozófia irodalom, illetve kapcsolódó természetjogi irodalom alapján állítottuk össze. Ezt mutatja a 13. ábra. Annak ellenére, hogy mind az Alaptörvény, mind pedig a 18/2016 EMMI rendelet kapcsolódik az „etika" fogalmához, a szókészlete a kulcsszavak vonatkozásban szinte teljes egészében különbözik a filozófiai művek kulcsszavaitól.

A táblázatból jól látható, hogy az elemzett jogszabályok kulcsszavai – beleértve az Alaptörvényt is – elsődlegesen technikai jellegűek. Egyikben sem fordul elő az ember személyiségére, szabadságára, igazságra utaló fogalom.

Mindez jól alátámasztja azt a hipotézisünket, hogy a jog önmagában nem tartalmazza az etika fogalomtárát (a jog nem válik etikaivá), hanem esetenként egyes etikai tartalmú fogalmakat saját rendszerébe integrál, azaz az etikai kifejezéseket jogivá alakítja át. Ez a kijelentés természetesen a többi normarendre is érvényes, és igazolja a szabályozáskomplexitás elméletének alaptételét: a normarendek nem keverednek össze, egymás fogalmait nem használják transzformáció nélkül a saját rendszerükben, hanem ehelyett önálló rendszerekként kapcsolati mintázatokat alkotnak.

[226] Ontológia: megegyezésen alapuló fogalmi rendszer formális, egyértelmű leírása.

[227] A témához kapcsolódó publikáció: Sebők Miklós (szerk.): *Kvalitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*, Budapest, L'Harmattan, 2016.

	Közig Perrendtartás	Alaptörvény	10/2016 EMMI Rend. KKK	Korm.tisztv. Etikai Kódex	Természetjog tan	Etika és Cedaka	Aquinói	Kant
2	bíróság[]	országgyűlés[]	szakmai[]	etikai[]	emberi[]	zsidó[]	törvény[]	való[]
3	közigazgatási[]	cikk[]	képes[]	eljárás[]	való[]	zsidóság[]	mondanunk[]	dolgokban[]
4	szerv[]	magyar[]	ismeri[]	állami[]		zsidók[]	ahogy[]	bizonyo[]
5	eljárás[]	elnök[]	kredit[]	feladatainkat[]	jog[]	társadalmi[]	ámde[]	vallási[]
6	kérelem[]	törvényben[]	szak[]	teljesítjük[]	jogi[]	való[]	ellenvetésre[]	tett[]
7	napon[]	helyi[]	képzési[]	azaz[]	ember[]	[illegible]	mondja[]	nép[]
8	törvény[]	meghatározott[]	ismeretek[]	tanács[]	"jogpolitik"[]	isten[]	isten[]	emberi[]
9	perben[]	köztársaság[]	megjelölés[]	való[]	törvény[]	közösség[]	igazságosság[]	világ[]
10	esetén[]	törvény[]	szükséges[]	érdekében[]	politikai[]	rabbi[]	emberi[]	nyilváno[]
11	felper[]	kormány[]	szint[]	tett[]	szent[]	etikai[]	régi[]	felvilágosodást[]
12	keresetlevél[]	sarkalatos[]	végzettség[]	kormánytisztviselő[]	közjó[]	emberi[]	ember[]	nyilvánosan[]
13	elsőfokú[]	való[]	mesterképzés[]	hivatásetikai[]	erkölcsi[]	igazságosság[]	amint[]	össze[]
14	cselekmény[]	alaptörvény[]	angol[]	kormánytisztviselői[]	család[]	emberek[]	erkölcsi[]	gondolkodjék[]
15	polgári[]	országgyűlési[]	nyelvi[]	tisztviselői[]	tamá[]	alapvető[]	mondottuk[]	első[]
16	számított[]	képviselői[]	alapképzési[]	vezetői[]	személyi[]	világ[]	el[]	polgári[]
17	alkalmazni[]	határozat[]	szakképzettség[]	elnök[]	minthogy[]	nyugati[]	szent[]	kormányzat[]
18	szabályait[]	központi[]	komplex[]	sem[]	élet[]	európai[]	látszik[]	tiszteletr[]
19	határidő[]	részletes[]	szakon[]	kódex[]	természeti[]	közösségek[]	problémát[]	valamilyen[]
20	való[]	feladat[]	szerezhető[]	oeb[]	írja[]	szent[]	közelítjük[]	használatának[]
21	tevékenység[]	alapvető[]	célja[]	elsőfokú[]	társadalmi[]	talmud[]	válaszul[]	írásaival[]
22	jog[]	rendkívüli[]	terület[]	esetén[]	hely[]	vallási[]	isteni[]	közösséghez[]
23	perrendtartás[]	bekezdés[]	szolgáltató[]	morál[]	házasság[]	civilizáció[]	emberek[]	beszéljen[]
24	hely[]	szükséges[]	jogszabály[]	napon[]	természet[]	keresztény[]	való[]	lelkészek[]
25	hivat[]	esetén[]	mély[]	másodfokú[]	társadalom[]	élet[]	tho[]	szempontjából[]
26	perli[]	szabályait[]	való[]	[illegible]	szükségét[]	nagy[]	filozófus[]	legjobb[]
27	eljárási[]	jogszabály[]	[illegible]	vonatkozó[]	filozófiai[]	schwartz[]	törvényt[]	képesség[]
28	másodfokú[]	[illegible]	gazdaság[]	eljáró[]	kormányok[]	erkölcsi[]	[illegible]	felvilágosodott[]
29	ítélet[]	kétharmadának[]	gyakorlati[]	jogi[]	természetjog[]	elv[]	thomas[]	mondani[]
30	per[]	önkormányzati[]	módszerek[]	eljárás[]	vett[]	társadalometika[]	tartozik[]	ész[]

13. ábra: *Az elemzett szövegek kulcsszavainak (Keyword) összehasonlítása*

Sajátos, hogy még a Magyar Kormánytisztviselői Etikai kódexben sem jellemzőek az erkölcs ontológiájába tartozó szavak. Jól látszik, hogy az etikai kódex inkább a jogszabályban nem szabályozott esetek kiegészítésére, mint valós erkölcsi szabályok meghatározására törekszik.

A módszertan hatékonyságát igazolja az, hogy a szövegben leggyakrabban előforduló néhány (pl. öt) szó segítségével nagy egyértelműséggel meghatározható a dokumentum teljes tartalma. A *bíróság[], közigazgatási[], szerv[], eljárás[], kérelem[],* szavak egyértelműen kijelölik a Közigazgatási perrendtartás kereteit. Ugyanígy az *országgyűlés [], cikk[], magyar[], elnök[], törvényben[],* szavak az Alaptörvény lényegét mutatják be.

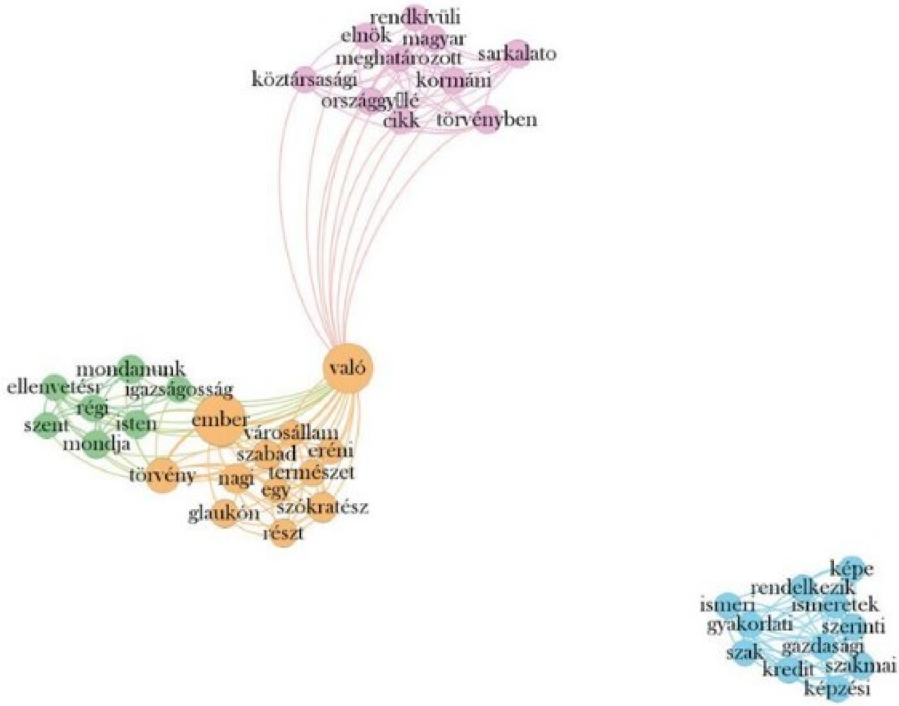
Szintén letagadhatatlan, hogy az *etikai[], eljárás[], állami[], feladatainkat[], teljesítjük[],* fogalmak a Kormánytisztviselők etikai kódexét jellemzik. Ugyan nem az első öt, hanem a második öt szóból szintén megállapítható, hogy az adott szöveg Szent Tamás vagy Immanuel Kant kulcsszavait tartalmazza-e. Elég, ha összevetjük a *mondja[], isten[], igazságosság[], emberi[], régi[], és a nép[], emberi[], világ[], nyilvános[], felvilágosodást[],* felsorolást.

Szózsákelemzés

Az elemzés második lépésében megvizsgáltuk, hogy az egyes korpuszok milyen kapcsolatban állnak egymással. Azaz, vannak-e a korpuszokban együttesen előforduló szavak.[228]

[228] Köszönet illeti Boros Istvánt, a Miniszterelnökség főmunkatársát, hogy részt vett a korpuszfeldolgozás módszertani munkájában.

Az elemzés eredménye szintén rávilágított arra, hogy a jogszabályok szózsákjai élesen elkülönülnek az etika ontológiába tartozó szavaktól. Ezt láthatjuk a 14. ábrán:

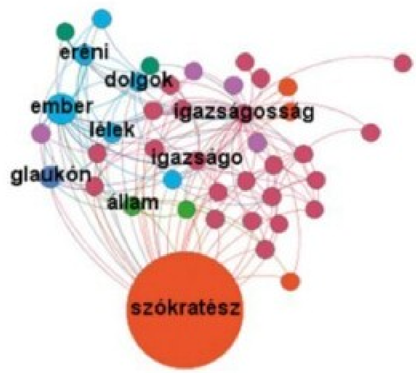

14. ábra: *Az etika és a jog elkülönülése a szózsákokban*

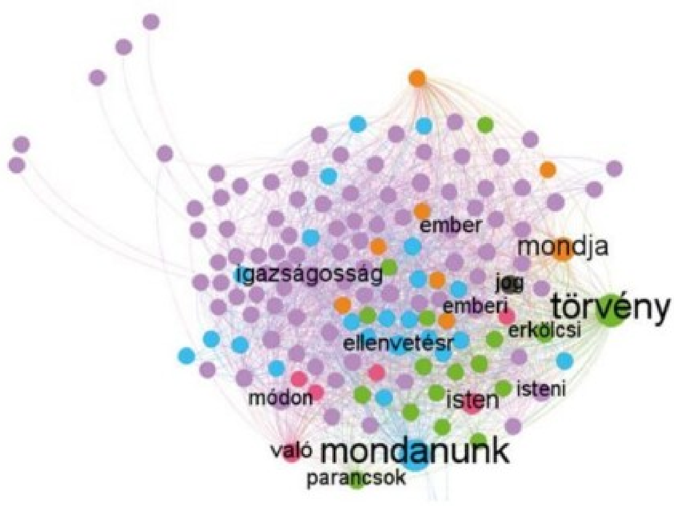
A 14. ábrán látható közösségeket eltérő színek jelölik, a közösség meghatározására a *Louvian modularity algoritmus*-t használtuk.[229] A zölddel és sárgával szedett szavak Platón és Arisztotelész etikához kapcsolódó szavai, amelyek teljesen elkülönülnek az „etika" szóra legtöbb találatot mutató EMMI-rendelet (kék) és az Alaptörvény (lila) kulcsszavaitól is.

[229] Vincent D. Blondel – Jean-Loup Guillaume – Renaud Lambiotte – Etienne Lefebvre: Fast unfolding of communities in large networks, *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment*, 2008/10, 1000; Gulyás Attila – Szabó Martina Katalin – Boros István – Havadi Gergő: A Rákosi-éra pártjegyzőkönyveinek feldolgozása, elemzése és vizualizációja szövegalapú kapcsolatháló-elemzési módszerekkel, in Vincze Veronika (szerk.): *XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészti Konferencia*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem – Informatikai Intézet, 2018.

A közös fogalmak meghatározása érdekében megvizsgáltuk az igazság fogalmának használatát a Bag of Words adatállományokban. Az elemzés rávilágított, hogy ebben az adatállományban nem szerepel a jogszabályok esetében az „igazságos" fogalom, azonban Platónnál és Aquinói Szent Tamásnál világosan látható, hogy az etika ontológiába tartozó szavak szorosan kapcsolódnak az igazságosság fogalmához. Platónnál ebben a csoportban vannak. A 15. és 16. ábrák mutatják ezeket a szókapcsolatokat. Érdekes megfigyelni, hogy Szókratész neve milyen gyakran fordul elő a klasszikus szerzők műveiben, illetve milyen közel áll az „állam" és „igazságos" szavakhoz.

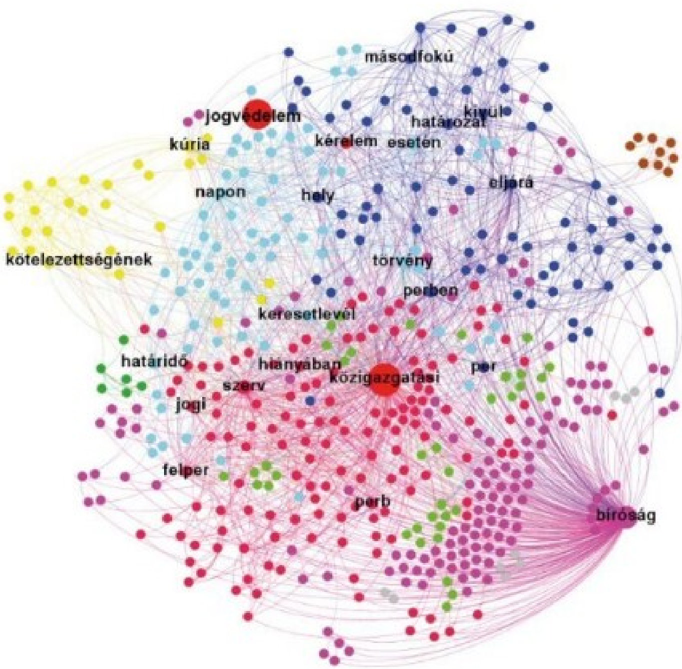
15. ábra: *Platón igazságosság fogalmához kapcsolódó szavai*

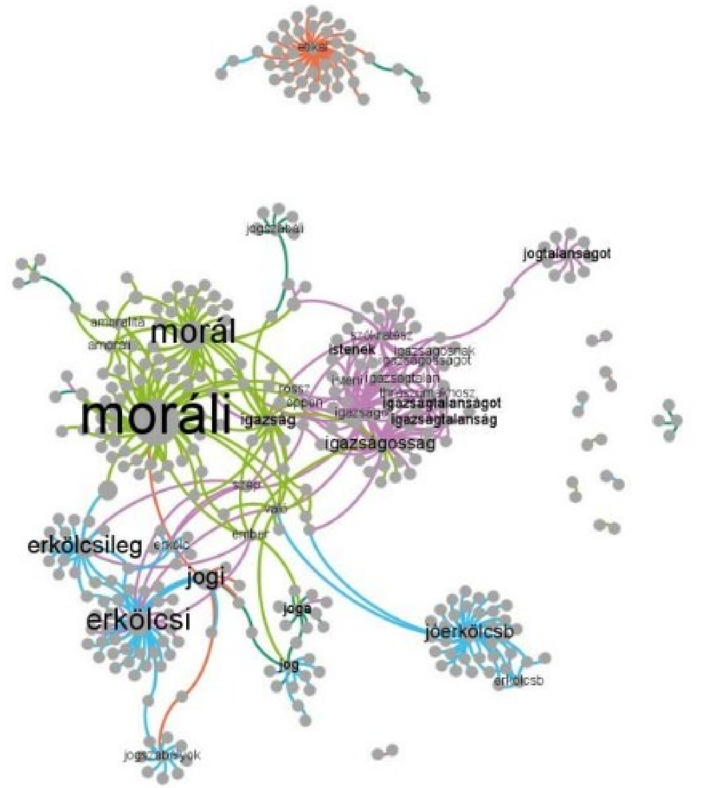
16. ábra: *Aquinói Szent Tamás „igazságosság" fogalmához kapcsolódó szavai*

Az ábrákból jól látszik, hogy Platónnál az „erény", „ember", „lélek", „állam", Arisztotelésznél pedig a „törvény", „ember", „jog", „parancsok", „erkölcsi", „Isten" szavak egyértelműen az etika ontológiáját képezik.

A Közigazgatási Perrendtartás Bag of Words szavai nem tartalmaznak az etika ontológiához tartozó szavakat. Jellemzően a modern jogdogmatikából ismert szavak dominálnak a hálóban.

17. ábra: *A közigazgatási perrendtartás szavainak kapcsolati hálója*

18. ábra: *Komplex vizsgálat az etika ontológiába tartozó szavak esetében*

A 18. ábra készítésének módszere: az Alaptörvényben, a Kormánytisztviselők etikai kódexében, Nietzsche *A hatalom akarása* című művében, továbbá Platón és Arisztotelész egyes etika tárgyú munkáiban elvégeztük a *Co-occurence*-elemzést. Az így keletkezett adattáblákból kivettük azokat a szópárokat, amelyek tartalmazták a „jog", az „erkölcs" vagy az „etika", vagy a „morál", a „vallás", az „igazságosság" szavakat (Jog_erk_vall_02.xls). Ezekből készült az ábra úgy, hogy az öt kapcsolattal vagy annál többel rendelkező szavakat az ábrán megjelenítettük.

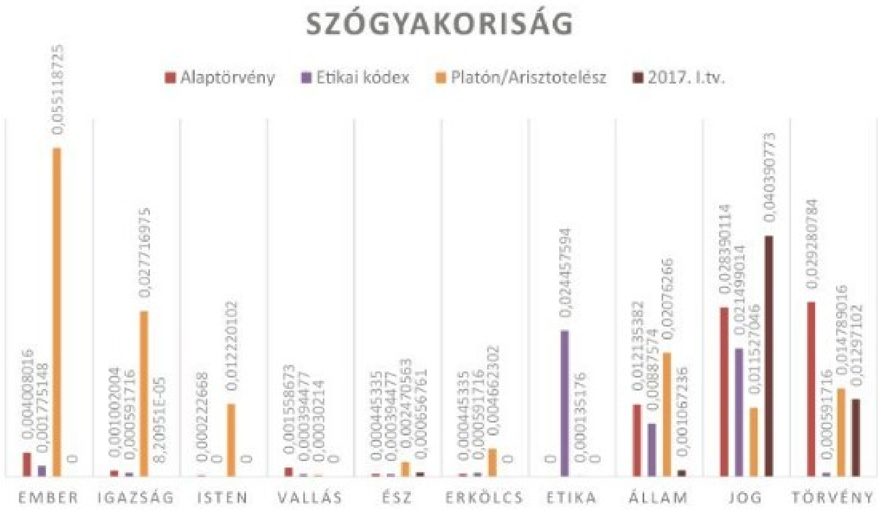
Színkódok: Alaptörvény: zöld, Kormánytisztviselők etikai kódexe: narancs, Nietzsche: *A hatalom akarása*: sárga, Platón, Arisztotelész etikai művei: lila, bírósági határozatok 11–17: kék.

Jól látható az etikai kódex „etika" szavának elkülönülése. Ezen túl nincs kapcsolat az etikai kódex szavai és az elemzett klasszikus filozófiai irodalom között.

Jól látszik, hogy az Alaptörvény leginkább a bírósági határozatok szövegéhez illeszkedik, a „jog, joga" szavakon keresztül. A bírósági határozatok szókészlete gyakran használja mind az „erkölcs", mind pedig a „jóerkölcs" fogalmait, amelyeken keresztül kapcsolódik a filozófia fogalomköréhez is. Sajátos, hogy a filozófiában nagy jelentőséggel bíró „igazság" fogalom nem jelenik meg sem az etikai kódexben, sem pedig a bírósági határozatok között. Szintén érdekes az „ember" szó központi szerepe, azzal, hogy a szó nem jelenik meg sem az etikai kódexben, sem a bírósági határozatokban (a számunkra itt nem releváns emberölést leszámítva), sem pedig az Alaptörvény együttes előfordulásaiban.

Szógyakoriság elemzés

Mivel a jogszabályok esetében nem láttunk közvetlen kapcsolatot a Bag of Words Co-occurrance szókészlettel, ezért az etika ontológiában szereplő szavak előfordulási gyakoriságát elemeztük a következőkben. Az elemzés egyértelműen mutatja, hogy az Alaptörvény és az etikai kódex is viszonylag kevés kapcsolatot mutat az etika ontológia alapfogalmaival. A súlypont a jogi fogalmak felé tolódik el.

19. ábra: *Szógyakoriságok*

Az ábrán jól látszik, hogy az „etika" szó gyakorlatilag kizárólag az etikai kódexben kerül elő nagy gyakorisággal, egyébként sem a vizsgált jogszabályokban, sem pedig a klasszikus filozófiai irodalomban nem szerepel gyakran. Talán ez lehet az egyik magyarázata annak, miért kerülnek be a tényleges köztudatba olyan nehezen az etikai kódexek, hiszen azok műfaja szokatlan, sem az erkölcshöz, sem a joghoz nem köthető szorosan. Ezért nevezzük a szabályozáskomplexitásban az etikai kódex műfaját olyan „topográfiának", amely a jog és az erkölcs egy sajátos kapcsolati rendszerét jeleníti meg.

Érdemes elemezni a Közigazgatási Perrendtartás viszonylag ritkán előforduló „igazság" fogalmát. A jogalkotó itt nem a filozófiai értelemben vett „igazság" kifejezést használta, hanem az „eljárási igazságosság"-ot. Fontos felhívni arra is a figyelmet, hogy az igaság ennél jóval többet is jelent. A joggyakorlat során nem lesz elég tisztán az eljárások gyorsaságára, hatékonyságára, eredményességére koncentrálni, ha nem képes a jogalkotó az ügyfél és az állam érdekeit is – a tényleges igazságosság fogalomkörét is használva – figyelembe venni, fennáll a veszélye, hogy a jog teljessége az igazságtalanság teljességévé válik. Éppen ezért kell különös figyelmet fordítani a bírósági gyakorlatra, amelynek tartalmaznia kell(ene) a tényleges igazság és igazságosság elérésének célját is.

N-gram-elemzés

Az utolsó lépésben megvizsgáltuk a kulcsszóelemzés módszerével, hogy vannak-e az egyes szövegekben az erkölcs ontológiába tartozó közös szavak. Itt is világossá vált, hogy jelentősek az egyes szövegtípusok közti eltérések.

Kiderült, hogy még az Alaptörvényben is alacsony a klasszikus értékeket kifejező szavak előfordulási gyakorisága. Ugyan van hivatkozás az erkölcsi értékekre, azok azonban a többszörös előfordulás hiánya miatt nem integrálódnak szervesen a szöveg meghatározó részeibe. Példaként említhetjük, hogy az Alaptörvényben ugyan többször szerepel az igazság szó, azonban az igazság trigramjában csak „igazságszolgáltatás" formában jelenik meg, és az is mindössze két alkalommal. Ennél is jellemzőbb, hogy az Alaptörvényben az „erkölcs" szó trigramjában mindössze egy esetben van kétszeres előfordulás a „testi, szellemi, erkölcsi" formában. (Vegyük figyelembe például, hogy a „sarkalatos, törvény, határozza" trigram huszonnégy alkalommal fordul elő.) Nem jellemzőek a vallás fogalmával kapcsolatos

trigramok sem, a leggyakoribb a két esetben előforduló „állam, vallási, közösségek" összetétel.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a vizsgált jogszabályok, etikai kódexek és bírósági határozatok szókészlete jelentősen eltért a klasszikus etikai szókészlettől. A vizsgált jogi szövegek jellemzően a jogdogmatikából ismert alapfogalmakat használják, csak nagyon ritkán kerülnek elő az erkölcs ontológiába tartozó szavak. A szóhasználat technikai jellegű, az ember, mint társadalmi létező, akit meghatároz(hat)nak a vallás és az erkölcs normarendjei, alig kerül elő a jogi szövegekben.

Döntvénytár-szóelemzés

Korábbi kutatásaink során megállapítottuk, hogy a bírósági szóhasználat jellemzően technikai, az erkölccsel, vallással kapcsolatos szavak előfordulása viszonylag ritka, használatuk egy-egy bíró nevéhez köthető. Lényegi eltérést sem az Alkotmánybíróság, sem a felsőbíróságok szóhasználata ebben a tekintetben nem mutatott. Ahogy már kitértünk rá, a Döntvénytárban a „közigazgatás" keresőszóval való szűkítés után kapott szövegek szóelemzése a következő leggyakoribb találatokat adta (az adatok a gyakoriságot a szöveg összes szavához viszonyítva mutatják):

közigazgatási[]	0,017587
alkotmánybíróság[]	0,009401
határozat[]	0,008598
bíróság[]	0,008578
törvény[]	0,006247
bírósági[]	0,005053
eljárás []	0,004994
bírói[]	0,004847
alkotmányjogi[]	0,004593
alaptörvényi []	0,004563
jog[]	0,004544
cikk[]	0,004465
hatósági[]	0,003956
alkotmányi []	0,003711
alkotmányos []	0,003613

jogi[]	0,003045
panasz[]	0,003016
munkaügyi[]	0,002673
jogvédelem[]	0,002242
foglalt[]	0,002174
vonatkozó[]	0,002164
eljárásban[]	0,002135
szerv[]	0,002096
jogát[]	0,002076
sérti[]	0,00188
fővárosi[]	0,00188
jogok[]	0,001753
tisztesség[]	0,001714
jogorvoslati[]	0,001704
jogorvoslathoz[]	0,001684
hatóság[]	0,001645
abtv.[]	0,001626
hatékony[]	0,001606

Itt jellemzően a „tisztesség" a tisztességes eljáráshoz való jogot jelenti, amelyet az N-gram-elemzés is alátámaszt. Az alábbiakban a legmagasabb találati számot mutató trigramokat hivatkozzuk.

tisztesség eljáráshoz való	50
tisztesség bírósági eljáráshoz	18
tisztesség hatósági eljáráshoz	17
tisztesség eljáráshoz fűződő	12
bekezdésében foglalt tisztesség	10
tisztesség eljárás követelményét	9
tisztesség eljárás alkotmányos	8
tisztesség eljárás követelmény	7
foglalt tisztesség eljáráshoz	6
fogalmazza tisztesség eljárás	6
tisztesség ügyintézéshez való	6

Fontos, hogy a jogvédelem szó – értelemszerűen a közigazgatási eljárási törvény előtti időkben is – a közigazgatással kapcsolatban kiemelkedően magas gyakoriságot mutat az AB határozatok szövegében. Szintén gyakran szerepel a „hatékony" kifejezés a szövegekben. Külön figyelemre méltó, hogy az N-gram-elemzésben a hatékony és jogvédelem szó a leggyakrabban együtt fordul elő.

hatékony bírói jogvédelem	40
nyújtotta jogvédelem hatékony	9
jogvédelem hatékony ténylegesen	9
hatékony ténylegesen érvényesüljön	9
jogorvoslat jogának hatékony	9
jogának hatékony érvényesülését	9
hatékony érvényesülését számos	9
hatékony jogvédelmi eszközt	8
alkotmányi megkövetelt hatékony	8
követelményrendszerét kielégítő hatékony	8
kielégítő hatékony bírói	8

Az „ember" szó jellemzően az emberi jogok, illetve az emberi méltóság kontextusban szerepel. Ugyanezt támasztja alá az egy bekezdésben előforduló szavak elemzése is. Alább a trigram táblázatot láthatjuk.

emberi jogok európai	49
emberi méltósághoz való	15
strasbourgi emberi jogok	10
jogok egyezségokmánya emberi	9
egyezségokmánya emberi jogok	9
jellemzően strasbourgi emberi	8
emberi jogok bírósága	7
nemzetközi emberi jogi	5
emberi jogok alapvető	5
foglalt emberi méltósághoz	5

Összehasonlításul megvizsgáltuk a „közigazgatás" szóra a bírósági határozatok között (Döntvénytár) szűrt 167 567 találat első 5000 tételének szavait. A több mint ötszáz oldalas minta időrendben visszamenőleg tartalmazta az egyes találatokat, így a legújabb szövegek kerültek elsősorban

elemzésre. A leggyakrabban előforduló szavak a bíróságok technikai működéséhez kötődnek.

bíróság[]	0,007604
szerződés[]	0,005201
törvény[]	0,005105
eljárás[]	0,004882
felülvizsgálati[]	0,003952
határozat[]	0,003836
eljárásban[]	0,003603
vonatkozó[]	0,003535
bekezdés[]	0,003526
terhelt[]	0,003245
rendelet[]	0,003158
bűncselekmény[]	0,003061
jogosult[]	0,002693
minősül[]	0,002683
személy[]	0,002664
jogerős[]	0,002615
eljárási[]	0,002528
hiányában[]	0,002402
másodfokú[]	0,002286
szükséges[]	0,002179
kérelem[]	0,002044
kötelezettség[]	0,002005
törvényi[]	0,001908
meghatározott[]	0,001879
érdekében[]	0,00184
ingatlan[]	0,001734
megállapítása[]	0,001734
felperes[]	0,001666
hatályon[]	0,001666
sértett[]	0,001627
előzetes[]	0,001627
elkövetett[]	0,001618
munkáltató[]	0,001618

Megállapíthatjuk, hogy ezekben az esetekben a „jogvédelem" kifejezés a 21353 sorból a 3430. helyet foglalja el, ennél is hátrébb van a „hatékony" kifejezés a 8686. sorban. A „tisztességes" szó az imént említett szavaknál ugyan előrébb szerepel, de még így sem túlságosan elöl, az 1819. sorban, viszont jóval gyakrabban kerül elő a „tisztességtelen" szóösszetételnél.

tisztességtelen[]	0,000145
tisztességes[]	9,69E-05
tisztességtelenségének[]	9,69E-05
tisztességtelensége[]	8,72E-05
tisztesség[]	2,91E-05
tisztességtelenségét[]	1,94E-05
tisztességtelenségére[]	9,69E-06
tisztességtelennek[]	9,69E-06
tisztességtelenül[]	9,69E-06

A trigramot vizsgálva is azt találjuk, hogy a „tisztességtelen magatartás", illetve a „szerződési feltételek tisztességtelensége" szerepel leggyakrabban. Az ezekhez hasonló szóösszetételek között alig akad, amely a „tisztességes" szót tartalmazza. Fontos kiemelni, hogy az alább bemutatott példák csak egy-egy találatot jeleznek, tehát nagyon ritkán fordulnak elő a szövegben – ellentétben az Alkotmánybíróság szóhasználati gyakoriságával.

megtérítésével jóhiszeműség tisztesség	1
jóhiszeműség tisztesség követelményével	1
tisztesség követelményével ellentétben	1
állapítható tisztességes ügyintézéshez	1
tisztességes ügyintézéshez sérelme	1
tisztességes eljárás elvével	1
tisztességes tárgyaláshoz eljárás	1
felmondás jóhiszemű tisztességes	1
jóhiszemű tisztességes joggyakorlás	1
tisztességes joggyakorlás követelményébe	1
elmulasztása tisztességes eljáráshoz	1
tisztességes eljáráshoz garanciális	1

Látható, hogy az „ember" szó leggyakrabban az „emberölés" formájában kerül elő. Itt sem beszélhetünk tehát az „ember", mint általános érték megközelítéséről, sokkal inkább a praktikus büntetőjogi megközelítésről van szó.

elkövetett emberölés bűntette	7
elkövetett emberölés bűntettének	5
emberölés bűntettének kísérletét	4
felindulásban elkövetett emberölés	4
kegyetlenséggel elkövetett emberölés	2
emberölés előkészületének bűntettét	2
nyereségvágyból elkövetett emberölés	2
emberen elkövetett emberölés	2
mulasztással elkövetett emberölés	2

Összességében megállapítható, hogy az Alkotmánybíróság és a rendes bíróságok szóhasználata eltérő annyiban, hogy amíg a rendes bíróságok leginkább az eljárásjoghoz és az anyagi joghoz közvetlenül kötődő fogalmakat használják, addig az Alkotmánybíróság szóhasználata már az elvontabb fogalmak felé is nyitott, bár az erkölcs kérdését mélységében nem érinti. Ebben a vizsgálatban is igazolva látjuk hipotézisünket a normarendek „tisztaságát" illetően.

A közigazgatási jogvédelem és a normarendek kapcsolata – egyéni contra közösségi szempontok

Hipotézisünk szóelemzésen alapuló igazolását követően megvizsgáljuk a normarendek összefüggéseiből következő gyakorlati vonatkozásokat is.

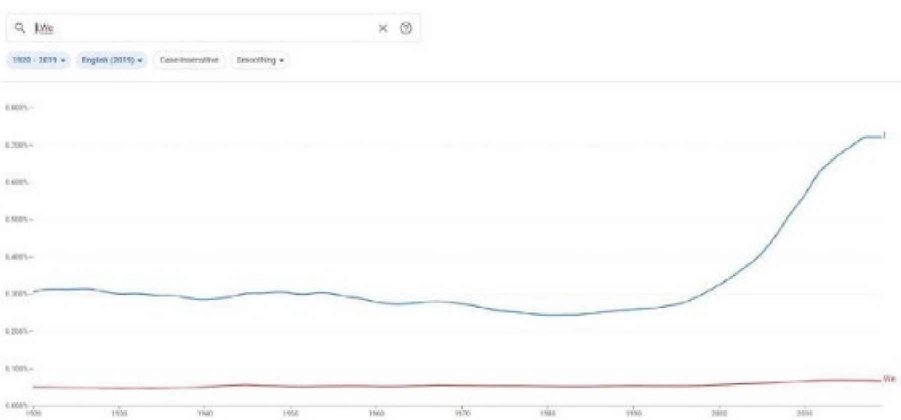
A közigazgatás szükségszerű átalakulás előtt áll. Figyelemmel arra, hogy a polgárok életét és magatartását jellemző adatok egyre nagyobb mennyiségben jelennek meg jól elemezhető formában – elég, ha a Google, a Facebook, az Alibaba és az IBM adatgyűjtő és előrejelző tevékenységére gondolunk –, világossá válik, hogy a demokrácia személyes motívumai (az egyes szavazók szándéka), az egyéni döntések eddig előrejelezhetetlen szálai jól becsülhetőkké válnak. Ha valaki ismeri az állampolgárok szokásait, képes lesz azok befolyásolására vagy döntéseik nagy pontosságú előrejelzésére is. Fontos és szabályozandó kérdés lesz a közeljövőben, hogy ki és milyen mértékben rendelkezhet az emberek döntési szokásaira vonatkozó

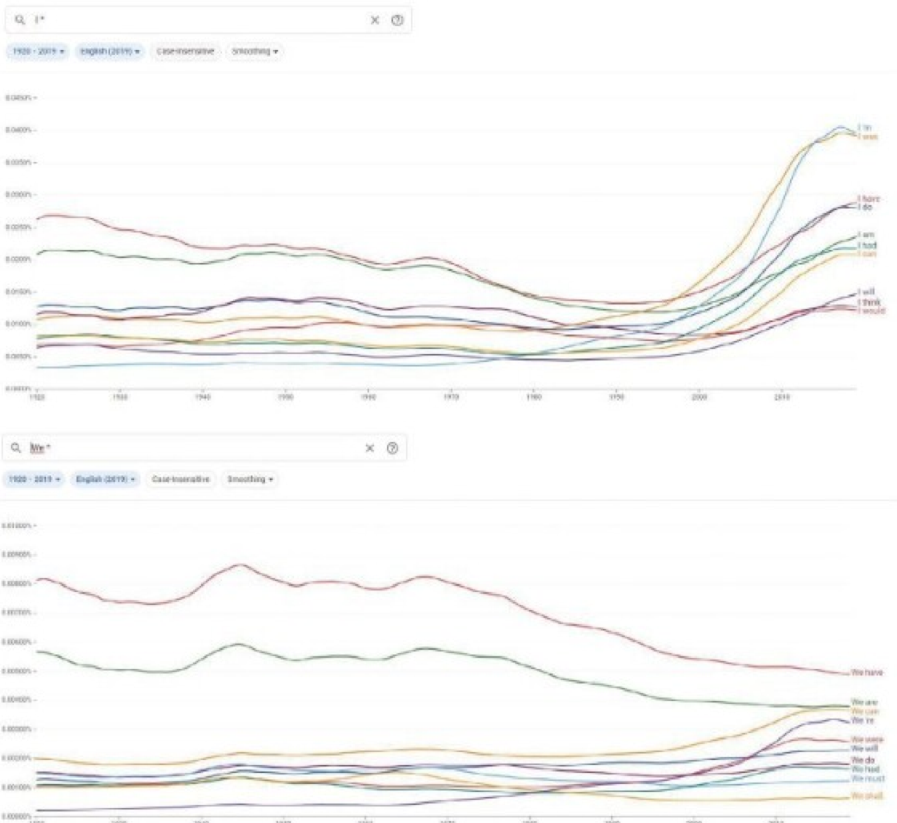
adatokkal. Mivel a szabályozás nem feltétlen érdeke a politikai hatalomnak (ha megkapja a neki szükséges adatokat, és ha valóban a Luhmann által leírt autopoietikus módon működik), felvetődik a jogon túlmutató más, így különösen az erkölcsi vagy éppen vallási normarendek szerepe a szabályozás kérdésében. A hatalomnak magát kell korlátoznia, hogy a polgárok szabad döntésén alapuló demokrácia működőképes maradjon. Ezzel együtt pedig a politikai hatalomnak meg kell akadályoznia, hogy gazdasági érdekek gyakorolják a demokráciát torzítani képes hatalmukat.

Az új szabályozás kialakítását különösen nehézzé teszi, hogy az adatokat jellemzően multinacionális, az egyes államoktól ténylegesen vagy látszólag független cégek gyűjtik, így a nemzetállamoknak a gazdasági élet szereplőivel kell valamilyen eddig nem szabályozott módon szerződniük.

Mindehhez nagyon világos identitással és felhatalmazással rendelkező államapparátusra van szükség, amely a saját érdekein túllátva valóban képes az állampolgárok érdekeit hatékonyan képviselni. Az én-alapú társadalom helyét át kell, hogy vegye a közösségi érdekek képviselete. Az alábbi ábrákat megtekintve ennek nem túl nagy az esélye, hiszen a szóhasználat leginkább egy individualizálódó jövő felé mutat (egyetlen, optimizmusra okot adó körülmény a „We can" fogalom használati gyakoriságának növekedése).

Pontosan a fokozódó individualizáció miatt kell az államnak egyre határozottabb és szabályozottabb módon ellátnia a közösség érdekeinek képvieletét, akár úgy is, hogy azt az adatgyűjtést és felhasználást korlátozó szabályok bevezetésével biztosítsa.

20. ábra: *Az „I” és „We” szavak előfordulási gyakorisága (2021. március 25.), Google Ngram Viewer*

A jövőben tehát nagyon élesen fog felvetődni a jogvédelem szubjektív és objektív oldalának a kérdése, valamint az egyéni és/vagy közösségi szempontok érvényesíthetősége. Mivel ez a két szempont a közbeszédben egyáltalán nem közelít egymáshoz, ezért ennek szabályozása nem képzelhető el konfliktusmentes módon. Másrészről – figyelemmel napjaink társadalmat formáló technológiai fejlődésére – jól látszik, hogy a kérdést – pontosan az állampolgárok védelme érdekében – szabályozni kell. A közigazgatás új kihívásokhoz való adaptációjának az első kérdése: hogyan tudjuk az állam eszközeivel a demokrácia vívmányait, a közösségi élet igazságosságát megvédeni úgy, hogy közben az egyének egyre inkább saját maguk felé fordulva a saját érdekeiket tekintik elsődlegesnek és kizárólagosnak. Milyen

elvek mentén lehet egyszerre védeni a közösségi és egyéni szempontokat? Úgy gondoljuk, a kérdés megválaszolásában sokat segíthetne a klasszikus filozófiák megismerése, azaz a technikai jogalkotás mellett szükséges megtalálni az emberre fókuszáló, az erkölcs (és vallás) területéről származó terminológia alkalmazásának lehetőségét is. Ehhez pedig olyan új, a szabályozáskomplexitás területére tartozó szabályozási topográfiákat kell kialakítani, amelyek egyszerre tartalmazzák mindhárom normarend értékeit. Ilyen törekvéseket látunk is – elsősorban azonban a termelés optimalizálása érdekében – a compliance előtérbe kerülése során.

Az egyre növekvő, a társadalmat átalakítani képes globális IT-cégek kommunikációjában egyre gyakrabban jelennek meg a kizárólag az ember személyéhez köthető értékek, úgymint a hit, a gondoskodás, a kreativitás és a kooperáció.[230] Csak ezeket a képességeket felhasználva maradhat az ember versenyképes, illetve alakíthat ki fenntartható jövőt.

A minket körülvevő világ összetettségének egyre markánsabb felismerése ahhoz vezethet, hogy egyre átfogóbb módon kell kezelni az elénk táruló problémákat is. Ebben a folyamatban az államnak és a közigazgatásnak hamarosan újra kell értelmeznie magát, meg kell találnia a kapcsolatot az önmagát erkölcsösen és vallásosan is értelmező emberrel.

A közigazgatás új kihívásai

Sajátos útkeresése ennek az az amerikai felfogás, amelyet a Flipboard alapítója, Mike McCue fogalmazott meg a lisszaboni Web Summit konferencián 2017 novemberében.[231] A konferenciabeszédben kifejezésre került, hogy a hatékony gépi eljárások, egyes információs tartalmakat generáló algoritmusok veszélyt jelenthetnek a demokrácia szabadságára is, hiszen ezek tömegeket képesek befolyásolni valós tartalmak (igazság) nélkül (fake news). Pontosan ezért fogalmazta meg az előadó, hogy a jövőben ezeket az algoritmusokat ellenőrizni kell, ez azonban szerinte nem a kormányok, hanem az újságírók feladata lesz. Érdekes a kijelentés mind a „negyedik hatalmi ág", mind pedig a szabályozáskomplexitás értelmezése tekintetében is.

A merész következtetést mégis érdekes figyelembe venni, mivel hangsúlyozza az ember feladatait és értékeit a gép által generált tartalmakkal szemben, amelyek:

[230] https://www.weforum.org/agenda/authors/jack-ma/ (Letöltés: 2018. február 17.)

[231] https://flipboard.com/@flipboard/-what-algorithms-can-learn-from-journali/f-7b0c965766%2Fflipboard.com (Letöltés: 2018. február 2.)

Igazság és pontosság
A hazugság gyorsabban terjed a közösségi médiában, mint az igazság. Feladat tehát a mesterségesen generált és terjesztett hazugságok kiszűrése.

Függetlenség
Az algoritmus által előállított hírek célja nem a tájékoztatás, hanem valamilyen (gazdasági vagy politikai) előny elérése. Éppen ezért ezek a hírek sem nem függetlenek, sem nem objektívek. Vissza kell szerezni a hírek függetlenségét.

Pártatlanság és tisztesség
A legtöbb történetnek több oldala is van. Az algoritmus csak az egyiket erősíti fel, és elhallgatja a másikat. Az ember viszont képes arra, hogy minden szempontot mérlegeljen és súlyozzon.

Emberség
Az algoritmusokat embereknek kell felügyelniük, a megfelelő paramétereket beállítaniuk és folyamatosan ellenőrizniük az eredményeket. Enélkül az információ jelentősen torzul, eltér az „igaz"-tól.

Kiszámíthatóság
Minden rendszer tökéletlen. A jobb működés érdekében folyamatos javításra van szükség, amelyet az embereknek az emberek érdekében kell elvégezniük. A társadalmi felelősséget csak az ember érzékeli.

Az itt felsorolt képességek mindegyike olyan érték, amelyek megőrzése a demokráciák alapvető feladata. Amennyiben ezeket az értékeket bármi veszélyezteti, az államnak kötelessége beavatkozni. (Nem csak az újságíróknak.)

Veszélyt jelent viszont, hogy az állam (és ezen belül a politika) az autopoietikus rendszer logikája szerint a saját eredményességére és nem feltétlenül az alapvető emberi értékekre koncentrál. Különösen kockázatos mindez, ha a politikai és gazdasági érdekek összefonódva egy olyan szabályozatlan rendszer kialakítására törekednek, amelyben az államnak egyre kevesebb a szerepe. Ennek egyik aktuális példája a virtuális térben létrehozott politikai meggyőződést befolyásoló információs és ideológiai buborékok alkalmazása. Ezeket az információs szűrőket szinte minden állami ellenőrzés nélkül a világ legnagyobb techcégei alkotják, miközben folyamatosan keresik az egyre nagyobb befolyásszerzés lehetőségét a politika

területén is – természetesen a gazdasági érdekeiknek megfelelően. Ezekről a tendenciákról készült felmérés 2017 végén.[232] A felmérés eredményeképp világossá vált, hogy a világméretű techcégek liberális felfogásúak, elkötelezettek a globalizáció mellett, és nem támogatják az állami szabályozás megerősödését – viszont a társadalmi újraelosztás hangos szószólói.[233] Mivel a közösségi alkalmazások és az internetes szűrők alkalmasak arra, hogy globálisan befolyásolják az egyének meggyőződését (a befolyásolás tudatosítása nélkül), a kapcsolódó állami szabályozás elmaradása komoly veszélyeket jelenthet a demokráciára nézve is.

Az állami szabályozás kidolgozásához viszont szükség van egy olyan egészséges nemzeti identitás kialakítására, amely egyértelművé teszi az ember állami létének gyakorlati és erkölcsi alapjait. Az állam értékeinek világos megfogalmazása nélkül nem lehet elvárni, hogy a szabályozás se túl diktatórikus, se túl megengedő ne legyen. Jelenleg nincsenek módszerek arra, hogy a közvéleményt példátlan módon befolyásoló techcégektől az informácószűrés módszerét hogyan vehetné át az állam úgy, hogy a demokratikus értékek megmaradjanak. A legnagyobb veszélyt talán az jelentené, ha az információkat birtokló cégek gazdasági érdekek mentén szövetségre lépnének az állami hatalom monopolizálására törekvő, titkosszolgálati eszközöket is felhasználó politikai érdekekkel. Éppen ezen okok miatt lényeges a felelős állampolgár értéktudata, aki végső soron a szavazatával dönt a demokráciában. Mindez nemcsak az egyénnek, hanem a közösségnek, és magának a közigazgatásnak is az érdeke – hiszen ellenkező esetben a demokrácia diktatúrává alakul át.

A demokratikus intézmények megerősítésére és az új kihívásokra való felkészítésére fokozottan szükség van napjainkban. A közigazgatásnak és a közigazgatási jogvédelemnek alkalmasnak kell lennie az állami értékek megjelenítésére és védelmére. Alkalmasnak kell lennie a szubjektív jogvédelmen túl az objektív és közösséget is illető jogok védelmére.[234]

Vissza kell térni azokhoz az értékekhez, amelyek az emberi élet védelmét és az emberi nem fennmaradását szolgálják mind egyéni, mind pedig

[232] David E. Broockman – Gregory Ferenstein – Neil Malhotra: *Wealthy Elites' Policy Preferences and Economic Inequality: The Case of Technology Entrepreneurs*, https://www.gsb.stanford.edu/faculty-research/working-papers/political-behavior-wealthy-americans-evidence-technology (Letöltés: 2018. február 7.)

[233] Megítélésünk szerint ezek az értékek hasonlítanak *A kommunista kiáltvány*ban megfogalmazott értékekre.

[234] A témában a nagy techcégek „kiérdemesült" vezetői nyilatkoztak, illetve hoztak létre egy civil kezdeményezést, felhívva a figyelmet a jogalkotás felelősségére is: http://humanetech.com/problem/ (Letöltés: 2018. február 7.)

közösségi szinteken. Ezeket az értékeket a mainál sokkal határozottabb módon kellene megjeleníteni mind a nemzeti identitás kialakításában, mind a jogszabályok szövegében, mind pedig a joggyakorlatban. Első lépésben ez nem jelent mást, mint hogy vállalni kell az „erkölcs", az „igazság", az „ember" szó használatával járó kockázatokat. Vissza kell találni egy olyan értékalapú társadalomhoz, amelyben világos szerepe volt az ember szabad akaratának (annak a képességnek, hogy különbséget tud tenni jó és rossz között), továbbá meg kell vizsgálni a vallások szerepét a normák kialakításában, illetve a normák követésében.

Az imént említett értékeket természetesen lehet máshogy is értelmezni. Erre a teljesen különböző értelmezésre példa lehet Majtényi Balázs írása, aki a „hűség" vagy a „szeretet" szóval kapcsolatban inkább a megosztó jelentéstartalmakra hívja fel a figyelmet.

> A hűség a szabályozási környezet kontextusában összekapcsolódik az etnikai nemzet iránti hűséggel, ami a gyakorlatban a kormányzat iránti lojalitást jelent, de a szöveg nem véletlenül használja a lojalitás modernitás előtti szinonimáját. A szeretethez, mint alkotmányos értékhez sokféle nyugtalanító értelmezés is társítható, az a nemzet iránti (az alkotmányos szinten elvárt) emocionális odaadás kifejezése mellett arra is lehetőséget kínál, hogy arra egy politikai vezető iránti személyi kultuszt lehessen építeni. Egy olyan országban, ahol a politikát és az instrumentális jogalkotást a különböző csoportok elleni gyűlöletkampány (menekültek, civilek, Soros) határozza meg, a szeretet alkotmányos értéke az ellenségnek tekintettekre, jó eséllyel, nem terjed ki.[235]

A szerző a vallásokat is hasonlóan kezeli. Ennyire nyíltan talán csak a kommunizmus idején sorolták a vallást és a kulturális, valamint az etikai értékeket az „exkluzív alkotmányos értékek" és az „autoriter rendszerek" kategóriájába.[236]

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy álláspontunk szerint az etikai tartalmú szavak jogi normákban való megjelenése csak a jogi transzformációt követően válik lehetségessé. Az, hogy az egyes normarendek egymás terminológiájából integrálnak a sajátjukba szakszavakat, nem azt jelenti, hogy a normarendek keverednek, hanem azt, hogy köztük kialakul az egészséges és szükségszerű kapcsolati rendszer. Fontos ezeknek a félre-

[235] Majtényi Balázs: *Alkotmányos értékek játszmája az Európai Unióban: egytől a huszonnyolcig*, https://jog.tk.hu/mtalwp/alkotmanyos-ertekek-jatszmaja-az-europai-unioban-egytol-a-huszonnyolcig (Letöltés: 2018. február 7.)

[236] Uo., 8.

értéseknek a tisztázása, hiszen így kezdődött az egyes normarendek boszorkányüldözése, például a kommunizmusban.

A tanulmány az élő példa arra, hogy nem létezhetnek nem „megosztó" értékek, hiszen sajátos interpretációval a nemzet iránt érzett hűségből kormányzati lojalitást vagy a szeretetből „személyi kultuszt" lehet varázsolni. De ettől még van hűség is, meg szeretet is, és végső soron csak ez számít. Másrészről viszont valóban igaza van a szerzőnek abban, hogy az ember személyéhez kapcsolódó alapkategóriákat egyetlen politikai irányzat sem használhat eszközként, csak az emberek érdekeit közvetlenül szolgáló célként.

A közigazgatásnak fel kell készülnie arra, hogy az alapvető emberi értékeket úgy kell megneveznie és védenie, hogy közben még a látszatát is elkerüli a diktatórikus vezetésnek, illetve hatékonyan száll szembe az technológiákból fakadó demokráciát veszélyeztető kockázatokkal.

Mindebben ismételten jelentős szerepe lehet a független bírósági rendszernek mint kontrollnak ugyanúgy, mint például az etika ontológiába tartozó meghatározott szavak tudatos használatának.

Itt kell megjegyezni, hogy a 2011 és 2017 közötti időszakban az „etika" kifejezést tartalmazó bírósági határozatokat hozó bírók neve is utalhat arra, hogy kik azok, akik a leggyakrabban használják az etika ontológiába tartozó kifejezéseket. Ezt mutatja az alábbi N-gram táblázat.

dr. farkas attila	6
dr. márki zoltán	6
dr. osztovits andrás	5
bíró dr. farkas	5
dr. vezekényi ursula	5
elnök dr. osztovits	4
dr. csőke andrea	4
elnök dr. varga	3
dr. varga zoltán	3
bíró dr. márki	3
dr. makai katalin	3
dr. kollár márta	3
dr. puskás péter	3

A joggyakorlat elemzése

Felvetődik a kérdés, hogy a bírósági gyakorlat szóhasználata mutat-e lényeges különbséget a jogszabályok szövegeihez képest az „etika" területén.

Első lépésben megvizsgáltuk a közigazgatási és jogvédelem szavakat tartalmazó bírósági határozatokban, jogszabályokban és az alkotmánybírósági határozatokban a kulcsszavak összefüggéseit. A három táblázat a jogtechnikai szavak (pl. „jog", „bíróság", „törvény") vonatkozásában nagyfokú hasonlóságot mutat, azonban az erkölcs területéhez kapcsolódó szót („tisztesség") kizárólag az alkotmánybírósági határozatok közt találtunk.

A bírósági határozatok elemzésének szógyakorisági módszertanát alkalmazza Ződi Zsolt és Lőrincz Viktor,[237] rámutatva arra a tényre, hogy néhány határozatot gyakran, sok határozatot pedig elvétve hivatkoznak az egyes bíróságok. Azon túl, hogy ez logikus, a Pareto-elvnek megfelelő trend (hiszen minél többet hivatkozunk egy határozatot, az annál ismertebb lesz, és annál többet fogják hivatkozni), érdemes megfigyelni azt is, hogy a bíróságok szavainak eloszlása is követi a másik, hálózatelméletből jól ismert Zipf-törvényt.[238] Ezen szabály alapján nagyon jól azonosíthatók a szövegek legfontosabb fogalmai is. (A kulcsszavak táblázatát az 1. számú melléklet tartalmazza.)

A kulcsszavak elemzésénél árnyaltabb (bár lényegében azonos) helyzetet tükröz, ha megvizsgáljuk az erkölcs témakörébe tartozó szavakat az N-gram szerint.

Ebben az elemzésben azokat a jogszabályokat, bírósági határozatokat és AB-határozatokat vizsgáltuk, amelyek tartalmazzák egy bekezdésen belül a „közigazgatás" és „jogvédelem" szavakat.

Megállapítható, hogy a részletesebb elemzés is igazolja azt a tényt, az „erkölcs" szó leggyakrabban az alkotmánybírósági határozatok között található meg (a bírósági határozatok nem is adnak N-gram találatot). A jogszabályokban is megjelenik ez a kifejezés, de leginkább technikai értelemben.

[237] Ződi Zsolt – Lőrincz Viktor: *Az Alaptörvény és az alkotmánybírósági gyakorlat megjelenése a rendes bíróságok gyakorlatában – 2012–2016*, https://jog.tk.hu/mtalwp/az-alaptorveny-es-az-alkotmanybirosagi-gyakorlat-megjelenese-a-rendes-birosagok-gyakorlataban-20122016 (Letöltés: 2021. április 27.)

[238] A Zipf-törvény azt állítja, hogy egy természetes nyelv egyes részeiben egy szó előfordulási gyakorisága fordítottan arányos a gyakorisági (előfordulási) táblában levő rangjával. Ezért a leggyakoribb szó közel kétszer gyakoribb, mint a második leggyakoribb szó, és háromszor gyakoribb, mint a harmadik helyen lévő, stb.

Javarészt az „erkölcsi bizonyítvány" fogalomhoz, illetve a „szakmai és erkölcsi feltételekhez" kapcsolódóan. Az erkölcs klasszikus értelmével, például a „közjónak megfelelő erkölccsel" vagy a „megfelelő erkölcsös gazdálkodás" kérdésével kizárólag az Alkotmánybíróság foglalkozik.

Itt kell megjegyezni, hogy az Alkotmánybíróságnak speciális szerepe lehet abban, hogy az alapvető értékekkel kapcsolatos társadalmi megítélés hogyan változik. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a jogállamisághoz kapcsolódó szavakat csak az Alkotmánybíróság N-gramjában találunk. (Amíg a jogalkotás szavaiban az „állam" szó kiemelkedően gyakran az „államtitkár" formában kerül említésre.)

A tisztesség kérdése mindhárom területen leginkább a „tisztességes eljáráshoz való jogot" jeleníti meg, valamint a jogszabályok vonatkozásában megjelenik a „tisztességes verseny" kategóriája. A tisztesség kérdése a legnagyobb számú találatok esetében eljárási fogalom.

Jól látszik, hogy mennyire eltérő a jogszabályokban és a bírósági határozatokban alkalmazott „jogvédelem" szó fogalmi köre. A bíróságok kifejezetten a „bírói jogvédelemre" utalnak, a jogalkotás viszont a jogvédelem egyéb formáit, úgymint a „szerzői jogi jogvédelmet", vagy éppen „ügyvédi jogvédelem" szavakat használja. (A táblázatok kivonatait a 2. számú melléklet tartalmazza.)

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a szóelemzés alapján sem a jogalkotásban, sem pedig a bírósági szóhasználatban nem látszik, hogy a tisztán technikai jogalkotás és jogalkalmazás szavain túl az elmúlt időszakban megjelent volna az erkölcs és vallás fogalmaihoz kapcsolódó, a jogi szövegbe szervesen illeszkedő kiterjedt szóhasználati gyakorlat. A jog szavaihoz való ragaszkodást nevezi Jakab András „szabályfixációnak."[239] Tanulmányában kifejti – részben a demokratikus német alkotmány kapcsán –, hogy a morális tartalmaknak jelentős szerepe lehet egy demokratikus jogrend kialakítása során. Mi ehhez annyit teszünk hozzá, hogy ezeknek a tartalmaknak a jogi transzformációt követően illeszkednie kell a jogalkalmazás és esetleg a jogalkotás szavai közé is. Ezek a szavak adják annak a lehetőségét, hogy később az ugyanezeket a fogalmakat használó más normarendekkel kialakulhasson a párbeszéd, megvalósulhasson a kétirányú kapcsolat. Természetes, hogy az etika vagy a vallás normarendje nem ugyanabban az értelememben fogja használni például az „erkölcs" szót, mint a jog

[239] Jakab András: *Miért nem működik jól a magyar jogrend és hogyan javíthatjuk meg?*, https://jog.tk.hu/mtalwp/miert-nem-mukodik-jol-a-magyar-jogrend-es-hogyan-javithatjuk-meg (Letöltés: 2021. április 27.)

normarendje. (Mivel mindegyik a saját rendszerében értelmezi, alakítja ezeket a fogalmakat). A közös szavak teremtik meg azonban a normarendek közti párbeszéd lehetőségét.

„Ez a morális szembenézés segített abban, hogy hiteles legyen a jogrend (és különösen a Grundgesetz) narratívája az új, emberi méltóságra, jogállamiságra és demokráciára épülő rezsimben. A társadalmi és politikai rend őszintesége és hitelessége pedig – önerősítő folyamatként – tovább növelhette a sikerességhez szükséges társadalmi bizalmat."[240]

Ugyanebben a tanulmányban hivatkozza a szerző Gajduschek György sorait, amelyek szintén egyfajta morális alap szükségességére mutatnak rá.

> Hiányzik egy, a társadalom nagy része által osztott, konzisztens értékrend – általában és a jog legalapvetőbb elveit (alapjogok és kötelességek szerepe, az ártatlanság vélelme stb.) tekintve is. Sőt, az egyes egyének is jellemzően egymásnak gyökeresen ellentmondó értékeket vallanak magukénak. A társadalom ugyanakkor egyetért abban, hogy a társadalom igazságtalan, de kevéssé hajlandók ezzel szemben tenni. Szinte mindenki úgy véli, hogy ő sokkal jobb, erkölcsösebb és jogkövetőbb másoknál.[241]

A folyamatos kritikák ellenére nem lehet azt állítani, hogy akár a jogalkotás, akár a jogalkalmazás valamiféle „exkluzív értékek" hangsúlyozása felé tolódott volna el hazánkban. Sőt, az elemzések éppen ennek ellenkezőjét mutatják. Egyelőre minden maradt a régiben.[242]

Egy gyakorlati példa: közigazgatási perrendtartás

Még a közigazgatási perrendtartás megszületése előtt megjelent a világos igény a közigazgatási jogviták megfelelő szabályozására. Pontosan a felek aszimmetriája miatt érezte szükségét a hazai jogásztársadalom egy átfogó szabályozásnak. Más kérdés, hogy az átfogó szabályozás nem valósulhatott meg, azonban legalább néhány elemben még megmaradtak a jogalkotói reform értékei.

[240] Uo., 7–8.

[241] Uo., 24–25.

[242] Tóth J. Zoltán – Kovács Endre Miklós: Normakontroll a változó közjogi keretrendszerben, *Új Magyar Közigazgatás*, 2018/3, 17–27.

A legfőbb differentiae specificae, amelyek megkülönböztetik a közigazgatási bíráskodást a polgári bíráskodástól, az egyén és a közigazgatás egymáshoz való viszonya és a perben megjelenő érdekek. Egyrészt a közigazgatási bíróságok két különböző súlyú s így nem teljes mértékben egyenrangú fél jogvitájában döntenek. [...] A Polgári perrendtartásnak viszont nincsenek olyan szabályai, amelyek a közigazgatási perek sajátosságaira figyelemmel a fegyveregyenlőséget biztosítanák. Másrészt pedig a bíróságnak az alkotmányos szabályok értelmében a közigazgatás döntésének törvényességéről kell döntenie, tehát nem pusztán két magánérdek feszül egymásnak, hanem megjelenik a közérdek is, amely a tárgyi jog védelmében ölt testet. A bíróság továbbá a jogállamiságból fakadó azon alkotmányos követelésnek is eleget kell, hogy tegyen, hogy az egyén részére a közigazgatás jogellenes cselekményeivel és mulasztásaival szemben védelmet nyújtson – s ez akkor is feladata, ha az ügyfél a jogsértést nem elég „ügyesen" állítja és bizonyítja.[243]

Az újraértelmezés egyik aktuális lépése a hazai jogban az új Közigazgatási perrendtartás értelmezése. A gyakorlat számára lényeges, hogy a közigazgatás átalakítása során a jogvédelem fókusza inkább az egyéni, vagy inkább a közösségi szempontokra irányul-e.

Talán erre a kérdésre a választ leginkább úgy adhatjuk meg, ha megvizsgáljuk, ki lehet egyáltalán felperes a közigazgatási perben. Kizárólag az egyének, esetleg kizárólag valamely állami szervezet vagy egyének csoportjai? A hazai szabályozás a kérdést minden irányból jól megközelítve kezeli. A 2017. évi I. törvény a közigazgatási perrendtartásról 17. szakasza így rendelkezik:

A per megindítására jogosult
a) az, akinek jogát vagy jogos érdekét a közigazgatási tevékenység közvetlenül érinti,
b) az ügyészség, illetve a törvényességi felügyeletet vagy törvényességi ellenőrzést gyakorló szerv, ha a felhívásában megállapított határidő eredménytelenül telt el,
c) az a közigazgatási szerv, amely a megelőző eljárásban hatóságként vagy szakhatóságként nem vett részt, ha hatáskörét a közigazgatási tevékenység érinti, továbbá amely a közigazgatási szerződésben részes fél (szerződő közigazgatási szerv),

[243] Rozsnyai Krisztina: A hatékony jogvédelem biztosítása a közigazgatási bíráskodásban, *Acta Humana*, 2013/1, 117–130.

d) törvényben vagy kormányrendeletben meghatározott ügyekben az a civil szervezet, amely a nyilvántartásba vett tevékenységét valamely alapvető jog védelme vagy valamilyen közérdek érvényre juttatása érdekében a közigazgatási tevékenység által érintett földrajzi területen legalább egy éve folytatja, ha a közigazgatási tevékenység nyilvántartásba vett tevékenységét érinti,
e) törvényben meghatározott esetben az általa képviselt tagság, illetve csoport jogos érdekeinek közvetlen sérelme vagy veszélyeztetése esetén azon érdekképviseleti szervezet vagy köztestület is, amelynek nyilvántartott vagy alapító okiratában rögzített tevékenységét a közigazgatási tevékenység érinti.
f) a törvényességi felügyeletet vagy törvényességi ellenőrzést gyakorló szerv vagy az ügyész, ha általános hatályú rendelkezés megsemmisítését indítványozza.

Világos, hogy a jogalkotó nemcsak az egyének, hanem a közösség, nagyobb csoportok érdekei érvényesíthetőségének a lehetőségére is gondolt. Így mind a civil szervezetek, mind pedig az érdekképviseleti szervek és köztestületek is alkalmasak a perindításra az idézett hivatkozott jogszabályhely c) és d) pontjai alapján. Mindez egyértelműen igazolja azt az irányt, hogy a jogalkotó nemcsak az egyéni jogokat és érdekeket kívánja védeni, hanem kifejezett hangsúlyt helyez az objektív jogvédelemre is, a közösségek érdekeit is figyelembe véve.[244] Nagyon fontos erénye a jogszabálynak, hogy tisztában van a „közösség bölcsességével" *(wisdom of crowds)*,[245] így a közösségi véleményt is védendő értékként fogja fel. Ezt a jogszabály kommentárja a következőképp írja le:

> A jogalkalmazás szempontjából az objektív jogvédelmi céllal fellépő perindítási jogosultak esetében a szubjektív jogvédelem alapját képező jog, jogos érdek sérelmét az objektív jogvédelem alapját képező hatáskör, illetve védett alapjog, közérdek fogalmaival kell megfeleltetni a perrendtartás további szabályainak alkalmazása esetén. A bírósági eljárás ezekben az esetekben nem meghatározott jogalany szubjektív jogvédelmét helyezi előtérbe, hanem elsősorban egy csoport (közösség) védelmét kívánja szolgálni. Az érdekképviseleti szerveknek a működésüket szabályozó törvények önálló perindítási jogot biztosítanak számukra az általuk képviselt tagság érdekeinek közvetlen sérelme vagy veszélyezteté-

[244] A témához: Csink Lóránt – Frölich Johanna: *Mire lehet alkotmányjogi panaszt alapítani? A jogvédelem alapjául szolgáló alaptörvény-ellenesség és az Alaptörvényben biztosított jog fogalma*, http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2017_25_Csink_Frochlich.pdf (Letöltés: 2021. április 27.)

[245] Rosenberg, Louis B.: *Human Swarms, a Real-Time Method for Collective Intelligence*, http://dx.doi.org/10.7551/978-0-262-33027-5-ch117 (Letöltés: 2018. január 16.)

> se esetén. A közérdekű érdeksérelem védelmével kapcsolatban a köztestületeknek is lehet feladata, akár a szervezetbe tartozó tagság, akár más-más közérdekű feladat ellátásának veszélyeztetése esetén.[246]

Ezen túl a jogszabály számos olyan elvet sorol fel, amelyek úgy biztosítják a jogvédelmet, hogy az egyének és a közösség érdeke egyszerre legyen szem előtt. Ezek közül esetünkben a legfontosabb a hatékony jogvédelem elve.

Hatékony jogvédelem elve

Az elv rögzítésre került mind az Alaptörvény 28. cikkében, mind pedig a korábbi európai joggyakorlatban. A hatékony jogvédelem, amely már a preambulumban is szerepel, az alapja annak, hogy a jogállamiság elvei érvényre juthassanak, az állam és az állampolgárok viszonya igazságos lehessen. Pontosan emiatt a hatékony jogvédelem mind a szubjektív, mind pedig az objektív jogvédelem irányába kell hogy mutasson.

> A szubjektív jogvédelem biztosítása a rendelkezési elvhez kapcsolódik, míg éppen a rendelkezési elv áttöréseként jelenik meg az objektív jogvédelem, mely révén a bíróságnak lehetősége lesz a hivatalbóli eljárásra, illetőleg egyes eljárásjogi intézkedések hivatalból való megtételére. Ezen kétirányú tevékenység kapcsán a bíróságnak meg kell találnia azt a kényes egyensúlyt, mellyel a szubjektív és az objektív jogvédelem még megvalósítható a fegyveregyenlőség tényleges biztosítása mellett.[247]

A hatékonyságot – elsősorban a jogvédelem objektív oldalán – szolgáló elem az is, hogy a bíróság hatáskörébe került az önkormányzati rendelet más jogszabályba ütközésének vizsgálata, valamint a helyi önkormányzat törvényen alapuló jogalkotási kötelezettségének elmulasztása miatti eljárás lefolytatása. Valóban fontos szempont volt a közigazgatási bíráskodás jogvédelmének objektív elemeit is markánsabbá tenni, hiszen egyszerűen a természetes személy felperes gyakran nem lehet alkalmas arra, hogy a közigazgatás feladatellátását kontrollálja, a törvényességet a keresete által biztosítsa.

[246] *A közigazgatási eljárás szabályai I. Az általános közigazgatási rendtartás magyarázata,* lezárva: 2017. szeptember 1., Kommentár a gyakorlat számára, HVG-ORAC online adatbázis.

[247] Uo.; Rozsnyai Krisztina: *Tisztességes ügyintézés – tisztességes eljárás,* konferencia-előadás, Új eljárásjogi kódexeink II.: Általános Közigazgatási Rendtartás és Közigazgatási Perrendtartás, Jubileumi konferenciák az ELTE ÁJK alapításának 350. évfordulója alkalmából, 2017. május 5.

A közigazgatási bíráskodás szerepe kiemelkedő a hatalmi ágak egyensúlyának megőrzésében, hiszen ez az igazságszolgáltatás azon fóruma, amely közvetlenül is hatással tud lenni a közigazgatás működésére, képes kontrollálni a hatalmi túlterjeszkedést vagy éppen az elégtelen teljesítést. Ahogy láttuk, a közigazgatási jogvédelem klasszikus feladata az állampolgárok alanyi jogainak védelme volt. Ez egészült ki azzal, hogy nemcsak személyek, hanem nagyobb csoportok, érdekképviseleti szervek és köztestületek is megjelennek felperesi pozícióban.

Ezen túlmutatóan az egyedi ügyben alkalmazandó – a jogalkotásról szóló törvény hatálya alá nem tartozó –, általános hatályú rendelkezésekkel kapcsolatos egyes döntések anyagi jogerőt is vonnak maguk után, megteremtve ezzel a közigazgatási döntések egyfajta stabilizálását, az ítéletekre való hivatkozás lehetőségét.

A távoli jövő jogalkotásának és joggyakorlatának a feladata lesz, hogy egy esetlegesen létesülő közigazgatási bíróság mennyiben tudja az objektív jogvédelemnek azt a formáját megvalósítani, amelyben a tárgyi jog védelme valóban a bíróság személyektől független feladatává válik. Ehhez a fajta jogvédelemhez fontos lenne a közigazgatási felsőbíróság létrehozása is. Ugyanígy, ez a bíróság lehet majd később alkalmas arra, hogy a közigazgatást a maga teljességében szabályozza, vagy éppen részt vegyen a jogfejlesztés munkájában.

Megítélésünk szerint a kiegyensúlyozott közigazgatáshoz és az ahhoz kapcsolódó jogvédelemhez elengedhetetlen lesz az a bírói tevékenység, amely képes szabályozni a társadalom életében egyre lényegesebb döntéseket eredményező közigazgatási tevékenységet.

Láttuk, hogy a jövőben az egyre komplexebb kihívások miatt egyre nagyobb döntési felelősség fog a közigazgatásra hárulni. Hogy ezek a döntések a demokrácia keretein belül a közösség érdekében születhessenek, feltétlenül szükség van az objektív és szubjektív jogvédelmet egyaránt megnyilvánító bírói rendszer kialakítására. Enélkül nem tud maradéktalanul érvényesülni a fékek és egyensúlyok elve. Mindez nem egyszerű aktuálpolitikai, hanem stratégiai kérdés is. A jogállamiság alapintézményeinek együttműködése során jöhet csak létre olyan társadalmi működés, amely alkalmas a globális kihívások megfelelő nemzeti kezelésére. Ehhez tesszük hozzá, hogy a jog kiegyensúlyozott működésén túl az egyéb normatív rendszerek megfelelő működésére is szükség van az egészséges (életképes) társadalom létrehozása érdekében.

Összegzés

A szövegelemzés, a jogalkotás és a joggyakorlat vizsgálata egyértelműen igazolja, hogy az erkölcs témaköre, az etika és a vallás korántsem meghatározó része a hazai kódexnek (joganyagnak). Másrészről viszont bemutattuk, hogy a jogon túli normarendek értékeire egyre nagyobb szükség van a globalizálódó és új technikai kihívásokat tételező világban. Éppen ezért kiemelkedően fontos a jogalkotás és a kormányzás szerepének újradefiniálása, és az új definícióban az egyéb normatív rendek (erkölcs és vallás) szerepének az azonosítása. Hasznos lehet a trendek felismeréséhez a szövegek kvantitatív elemzése is.

A problematikát jól foglalja össze az *Europa: la fine delle illusioni*[248] című munka, amely 2018 elején elemzi az európai demokráciák alakulásának folyamatát. A kötet megállapítja, hogy az Európai Unióban súlyos identitásválság tapasztalható, amelynek forrása a laicista materializmus és a hagyományos értékeken alapuló történelmi identitás ütközése. A polgárok elveszítették viszonyítási pontjaikat, megrendült a bizalmuk a technikai jogalkotásban, keresik az olyan kifejezések igazi értékét, mint az emberi méltóság, igazság. Felteszik a kérdéseket, hogy ezeknek az értékeknek valójában kik a letéteményesei? Az állam és intézményrendszere mennyiben alkalmas ezeknek az értékeknek a megjelenítésére?

A termelés és fogyasztás köre nem elégséges az egészséges emberi identitás megalapozásához. A tárgyak és szolgáltatások nem alkalmasak arra, hogy az ember egzisztenciális kérdéseire választ adjanak. Pontosan ezért jelenik meg újabb és mélyebb igény a közösségek iránt. A közösség egy sajátos formája az állam, amelynek alkalmasnak kell lennie arra, hogy az állampolgárok számára biztosítsa az anyagi szükségleteken túl a szellemi és lelki fejlődés lehetőségét is. Az állam kötelessége, hogy felismerje, a globális társadalom új lehetőségek előtt áll, amely lehetőségek nemcsak technikai, hanem társadalmi, vallási és antropológiai lehetőségek is. Éppen ezért fel kell készülni arra, hogy az állam, mint az emberek közössége képes legyen az ember jövőjével, méltóságával és lehetőségeivel kapcsolatos kérdésekre válaszokat keresni. Látva a demográfia változásokat, egyértelművé válik, hogy túl kell lépi a materializmuson és az etikai relativizmuson.

Vissza kell térni az antik demokráciák értékeihez, különösen az igazság fogalmához. Ez a fogalom magában hordozza azt a kérdést is, hogy mi az

[248] Giampaolo Crepaldi – Stefano Fontana: *Europa: la fine delle illusioni. Nono Rapporto sulla Dottrina sociale della Chiesa nel mondo*, Siena, Cantagalli, 2017.

állam, illetve mi az egyén létének valódi értelme. Az ezekre a kérdésekre adott megfelelő válasz alkalmas lehet arra is, hogy a populizmusok radikális megoldásaival szemben valódi értékeket mutasson fel.

Ahogy bemutattuk, az állam feladata, hogy a normarendek működését erősítse a társadalomban, elősegítve azt is, hogy ezek a normák olyan kapcsolati mintákat, topográfiákat alakítsanak ki, amelyek alkalmasak lehetnek a fenntartható jövő megalapozására már most a jelenben is. A szóelemzés bizonyította: nem arról van szó, hogy a normarendek egymással versenyezve sajátítanák ki egymás fogalomkészletét, hanem éppen ellenkezőleg. Arról van szó, hogy a normarendek saját rendszerükbe integrálják más normarendek szavait annak érdekében, hogy képesek legyenek életképes párbeszéd folytatására.

A fogalmak ilyen értelmű tisztázása, a szabályozáskomplexitás felismeréseinek gyakorlati alkalmazása elvezethet egy „jobb" állam kialakulásának irányába.

Az itt megfogalmazott elvek természetesen nem fognak egyik napról a másikra a jogalkotásban vagy éppen a joggyakorlatban megjelenni. Ha azonban tudatosítjuk az értékorientált gondolkodás szükségességét és a normarendek párbeszédének fontosságát[249], előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz, hogy az értékek „szó szerint" átjárják az elmondott vagy leírt szövegeinket.

[249] A kérdésben két átfogó tanulmánykötet jelent meg az elmúlt években: Birher Nándor – Homicskó Árpád Olivér (szerk.): *Az egyházi intézmények működtetésének etikai alapjai*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Budapest, 2019; továbbá Birher Nándor – Homicskó Árpád Olivér (szerk.): *Szabályozáskomplexitás*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 2021.

MELLÉKLETEK

1. számú melléklet: kulcsszavak elemzése. (Az alábbi táblázatok a szótövezésnek megfelelő alakokat tartalmazzák.)

Bírósági határozatok		Jogszabályok		AB határozatok	
közigazgatási[]	7254	közigazgatási[]	5751	közigazgatási[]	4249
közlönyállapot[]	3946	bíróság[]	4086	közlönyállapot[]	3888
szóló[]	2548	való[]	3041	alkotmánybíróság[]	2194
hatósági[]	2411	cikk[]	2850	bíróság[]	1955
általános[]	2364	nemzeti[]	2566	való[]	1852
eljárás[]	2176	jog[]	2305	indítványozó[]	1540
szabályairól[]	1620	irányelv[]	2298	határozat[]	1529
törvény[]	1576	jogi[]	2154	bírósági[]	1302
helyéb[]	1138	hozott[]	2128	törvény[]	1279
szövegrész[]	1129	hatékony[]	2033	bírói[]	1277
szöveg[]	991	ítélet[]	1954	munkaügyi[]	730
szolgáltatás[]	958	bírói[]	1934	hatósági[]	695
bekezdésében[]	743	bizottság[]	1917	jog[]	610
bíróság[]	558	iránti[]	1109	alkotmányjogi[]	591
ismeretek[]	501	közösségi[]	815	jogát[]	571
szerinti[]	442	eljárás[]	765	eljárás[]	472
táblázat[]	345	jogvédelem[]	689	jogi[]	452
vonatkozó[]	337	hivatkozott[]	668	alaptörvény[]	441
bekezdés[]	336	ügy[]	665	panasz[]	429
meghatározott[]	335	értelmében[]	621	szóló[]	410
jogi[]	315	amennyiben[]	611	tisztesség[]	391

Bírósági határozatok		Jogszabályok		AB határozatok	
törvényben[]	289	vonatkozó[]	590	jelen[]	384
rendtartásról[]	246	történő[]	586	eljárásban[]	376
munkaügyi[]	244	európai[]	575	továbbiakban[]	366
végrehajtani[]	239	jogorvoslati[]	573	szerv[]	358
szakterületeken[]	8	cikkének[]	573	sérti[]	350
meteorológia[]	8	biztosított[]	569	tárgyában[]	342
klimatológia[]	7	érdekében[]	562	határozatok[]	329
tréning[]	7	előzet[]	544	összefüggésben[]	328
esettanulmányok[]	7	bekezdésének[]	532	jogvédelem[]	327
működését[]	7	tagállamok[]	515	hozott[]	318
munkavégzés[]	7	érintett[]	511	vonatkozó[]	317
szituációk[]	1	ügyben[]	511	hatékony[]	313
rendszerszemléleti[]	1	lásd[]	509	fővárosi[]	306
megoldására[]	1	kérdést[]	508	támadott[]	302

2. számú melléklet: N-gram összehasonlítás

Jogszabályok		Bírósági határozatok		AB határozatok	
jogvédelem állampolgári jogok	1	tagállamok közös alkotmány	32	államigazgatási eljárás általános	13
államtitkár helyett államtitkár	22	valamely országb állampolgár	22	bekezdésében szabályozott jogállamiság	9
államtitkár közigazgatási államtitkár	20	tagállamok eljárási autonómiája	20	állami tulajdonban álló	8
közigazgatási államtitkár helyett	20	tagállamok bíróságainak feladata	19	bekezdésében szabályozott jogállamiságból	5
tagállamok törvényi rendeleti	19	jogelv tagállamok közös	16	szabályozott jogállamiságból foli	5
kormány tagja államtitkár	18	visszavonására vonatkozó tagállami	16	jogállamiságból foli jogbiztonság	5
tagja államtitkár közigazgatási	18	vonatkozó tagállami eljárások	16	államigazgatási határozat bírósági	5

Jogszabályok		Bírósági határozatok		AB határozatok	
államháztartási közigazgatási információ	15	államterület elhagyására vonatkozó	16	közigazgatási szervek állami	5
területi államháztartási közigazgatási	14	tagállamok hatályba léptetik	15	szervek állami költségvetési	5
államilag elismert középfokú	12	való jog tagállamok	12	állami költségvetési szervek	5
hatáskörű területi államigazgatási	11	követe tagállami jogrendszerekben	12	bekezdésében foglalt jogállamiság	5
területi államigazgatási szerv	10	állami támogatások olasz	12	pénzügyi szervezetek állami	4
államszervezet közigazgatási szervezetrendszer	10	tagállamok területén történő	12	állampolgári jogok országgyűlési	4
végző egyetem állam	9	értelmében tagállamok bíróságainak	11	feladat egyébként államnak	4
egyetem állam jogtudományi	9	link tagállamok biztosítják	11	egyébként államnak helyi	4
állam jogtudományi doktori	9	link tagállamok hatályba	11	államnak helyi önkormányzatnak	4
központi államigazgatási szerv	9	tagállamok biztosítják irányelv	10	jogállamiság közigazgatás hatósági	4
állami intézményfenntartó központ	9	fellebbezés állami támogatások	10	központi államigazgatási szervekről	4
kizárva tagállamok törvényi	8	tagállami jogrendszerekben önálló	10	felhívta kérdése államot	3
hatóság magyar állampolgárságú	7	valam tagállam terület	10	tulajdonjog korlátozásánál állammal	3
magyar állampolgárságú magyar	7	alkalmazott államterület elhagyását	10	korlátozásánál állammal való	3
állampolgárságú magyar nyelvet	7	államterület elhagyását tiltó	10	állammal való fellépésr	3
államtitkár szövegrész helyéb	7	tagállamok megteremtik jogorvoslati	9	szervezetek állami felügyeletéről	3
link közlönyállapot államszervezet	7	összességében egy tagállamok	9	állami felügyeletéről szóló	3
szerzői jogvédelem eső	16	egy tagállamok közigazgatási	9	jogállamiság elvéből foli	3

Jogszabályok		Bírósági határozatok		AB határozatok	
szerzői jogvédelemben részesülő	16	tagállamok közigazgatási igazságügyi	9	állami irányítás jogi	3
jogvédelem link közlönyállapot	13	hatékony bírói jogvédelem	452	hatékony bírói jogvédelem	40
szerzői jogvédelem tartozó	13	bírói jogvédelemhez való	312	jogvédelem jelenti rend	18
azonnali jogvédelem iránti	12	hatékony bírói jogvédelemhez	291	eszközének azaz jogvédelem	17
művészeti szerzői jogvédelem	12	jogvédelemhez való jog	156	azaz jogvédelem jelenti	17
jogvédelem eső tevékenység	10	bírói jogvédelem elv	150	bírói jogvédelemhez való	15
jogi képviselőként jogvédelemmel	9	bírói jogvédelem elvének	74	jog nyújtotta jogvédelem	13
képviselőként jogvédelemmel foglalkozó	9	bírói jogvédelem elvét	65	nyújtott alapjogvédelem szint	13
veszteségek puveszt jogvédelem	9	jogvédelemhez való alapvető	53	alapjogvédelem szint semmiképpen	13
puveszt jogvédelem jogv	9	bírói jogvédelem elvér	44	alkotmánybíróság nyújtott alapjogvédelem	12
jogvédelem jogv segítségnyújtás	9	bírói jogvédelem elvével	30	bírói jogvédelem követelményét	9
ügyfél azonnali jogvédelemért	8	jogvédelemhez való jogra	27	bírói jogvédelem függ	9
jogvédelemmel foglalkozó bejegyzett	8	jogvédelemhez való jogát	21	nyújtotta jogvédelem hatékony	9
jogvédelem biztosítását célzó	8	jogvédelemhez való jogot	20	jogvédelem hatékony ténylegesen	9
jogvédelemmel foglalkozó egyesület	7	hatékony bírói jogvédelemben	19	egyéni szubjektív jogvédelem	9
pontjában foglalt jogvédelem	7	jogvédelem elvér vonatkozó	16	szubjektív jogvédelem ténylegesen	8
foglalt jogvédelem biztosítási	7	jogvédelem elv értelmezendő	16	jogvédelem ténylegesen jogsérelmet	8
jogvédelem biztosítási ágazat	7	jogvédelem elvér vonatkozik	16	kibontott jogvédelem szintj	8
jogvédelemben részesülő szoftver	7	hatékony bírói jogvédelemtől	16	bírói jogvédelem követelmény	7

Jogszabályok		Bírósági határozatok		AB határozatok	
elfogadja valam jogvédelemmel	6	bírói jogvédelem hatékonysága	16	bírósága kibontott jogvédelem	7
jogvédelem iránti kérelmet	5	bírói jogvédelem biztosítása	15	jogvédelemhez való jogát	6
azonnali jogvédelemért fordul	5	jogvédelem elv általános	14	jogvédelem függ bíróság	6
jogvédelemért fordul magyar	5	hatékony bírói jogvédelemnek	14	foglalt bírói jogvédelemhez	6
azonnali jogvédelem biztosításának	5	jogvédelem elv unió	13	hatékony jogvédelem meglétének	5
jogvédelem eső szellemi	5	hatályából eredő jogvédelem	13	jogvédelem meglétének követelményét	5
valam jogvédelemmel foglalkozó	5	eredő jogvédelem biztosítása	13	jogvédelem követelmény jogi	5
jogvédelem iránti eljárás	5	jogvédelem biztosításához szükségesek	12	nyújtotta jogvédelem hatékonyságához	5
jogvédelem tartozó esetekben	5	jogvédelem elvének törvényszék	10	jogvédelem hatékonyságához szüksége	5
közlönyállapot szerzői jogvédelem	5	jogvédelem elvér tekintettel	10	jogvédelem követelményét nevezetesen	5
szerzői jogvédelem biztosítását	5	újságcikk szerzői jogvédelem	10	jogvédelem függ eljárási	4
speciális szakmai erkölcsi	5	szerzői jogvédelem álló	10	bírói jogvédelem elvét	4
szakmai erkölcsi fizikai	5	jogvédelem álló szövegmű	10	objektív alkotmányos jogvédelem	4
erkölcsi fizikai követelményeit	5	bírói jogvédelem hiányára	10	bírói jogvédelem igényét	4
szerinti hatósági erkölcsi	5	bírói jogvédelem biztosításához	9	jogvédelem céljait szolgáló	4
hatósági erkölcsi bizonyítványomat	4	területeken hatékony jogvédelem	9	megillető bírói jogvédelemhez	4
erkölcsi bizonyítványomat ezirányú	4	hatékony jogvédelem biztosításához	9	jogvédelemhez való jogot	4
hatósági erkölcsi bizonyítványt	1	tisztesség eljáráshoz való	13	közjónak megfelelő erkölcs	2

Jogszabályok		Bírósági határozatok		AB határozatok	
erkölcsi bizonyítványt üzletkötő	1	szerződésekben alkalmazott tisztességtelen	12	megfelelő erkölcs gazdaság	2
törvény tisztességtelen piaci	2	pártatlan bíróság tisztességesen	12	erkölcs gazdaság	1
tisztességtelen piaci magatartás	2	bíróság tisztességesen nyilvánosan	12	továbbá társadalom erkölcsi	1
közigazgatási jogvitát tisztesség	1	tisztességesen nyilvánosan ésszerű	12	társadalom erkölcsi felfogását	1
jogvitát tisztesség koncentrált	1	szerződési feltételek tisztességtelenek-e	11	erkölcsi felfogását tükrözve	1
tisztesség koncentrált költségtakarékos	1	feltételek tisztességtelenek-e megfelelő	11	követelményhez szubjektív erkölcsi	1
eljárásaiban közlönyállapot tisztesség	1	tisztességtelenek-e megfelelő hatékony	11	szubjektív erkölcsi elítélést	1
közlönyállapot tisztesség hatékony	1	alkalmazott tisztességtelen feltételek	8	erkölcsi elítélést hordozó	1
tisztesség hatékony bűnüldözés	1	tisztességtelen feltételek vonatkozó	8	erkölcs gazdaság célt	1
korlátozná szabad tisztesség	1	kötelezettségek átlátható tisztesség	6	állami forrásból erkölcsbe	1
szabad tisztesség versenyt	1	átlátható tisztesség megkülönböztetéstől	6	forrásból erkölcsbe ütköző	1
tisztesség versenyt rejtett	1	tisztesség megkülönböztetéstől ment	6	erkölcsbe ütköző módon	1
		valam tisztességtelen feltétel	5	tisztesség eljáráshoz való	50
				tisztesség bírósági eljáráshoz	18
				tisztesség hatósági eljáráshoz	17
				tisztesség eljáráshoz fűződő	12
				bekezdésében foglalt tisztesség	10
				tisztesség eljárás követelményét	9
				tisztesség eljárás alkotmányos	8

Jogszabályok		Bírósági határozatok		AB határozatok	
				tisztesség eljárás követelmény	7
				foglalt tisztesség eljáráshoz	6
				fogalmazza tisztesség eljárás	6
				tisztesség ügyintézéshez való	6
				alkotmánybíróság értelmezésében tisztesség	5
				értelmezésében tisztesség eljáráshoz	5
				közlönyállapot alkotmánybíróság tisztesség	5
				vonatkozásában fogalmazza tisztesség	5
				bekezdés szerinti tisztesség	4
				foglalt tisztesség hatósági	4

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

Monográfia

Lovász Irén: *Szakrális kommunikáció*

Galsi Árpád: *Jakab, az Úr testvére*

Pap Ferenc: *Templom mint teológia. Kulcsok az Ezékiel 40-48. értelmezéséhez*

Tóth Sára: *A képzelet másik oldala. Irodalom és vallás Northrop Frye munkásságában*

Tari János: *A néprajzi és az antropológiai filmkészítés. Történeti, elméleti és gyakorlati példák*

Buda Béla: *Empátia. A beleélés lélektana*

Németh Dávid: *Pasztorálantropológia*

Szenczi Árpád: *Az ember természete – természetes(en) nevelés. A reformpedagógia egy lehetséges reformja*

Váradi Ferenc: *Vázlatok az óvodai anyanyelvi-irodalmi nevelésről*

Semsey Viktória (szerk.): *Latin-Amerika 1750–1840. A gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig*

Bagdy Emőke: *Pszichofitness. Kacagás – kocogás – lazítás*

Balázs Siba: *Life Story and Christian Metanarration. The importance of the research results of narrative identity to practical theology*

Kocziszky Éva: *Antifilozófusok huszonöt időszerű kérdése a kereszténységhez*

Honti László: *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*

Szummer Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*

Kun Attila: *A munkajogi megfelelés ösztönzésének újszerű jogi eszközei*

Dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára: *Életútinterjú*

Görözdi Zsolt: *Protestáns egyházértelmezés a reformáció századában a jelentősebb egyházi rendtartásokban*

Békési Sándor: *Sisi személyének teológiai portréja*

Török Emőke: *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bérmunkán innen és túl*

Sepsi Enikő: *Pilinszky János mozdulatlan színháza Mallarmé, Simone Weil és Robert Wilson műveinek tükrében*

Erdélyi Ildikó: *A lélek színháza. A pszichodráma és az önismeret útjai*

Szummer Csaba: *Pszichedelikumok és spiritualitás*

Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*

Bolyki János: *Teológia a szószéken és a katedrán*

Balogh Eszter: *Túlélési stratégiák a magyar gazdaságban. Esettanulmányok a 2000-es évek elejéről*

Falussy Lilla: *Trendek a kortárs olasz drámában*

Bekő István Márton: *Jézus csodáiról szóló elbeszélések Márk evangéliumában*

Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*

Spannraft Marcellina: *Költészet és szakralitás*

Németh István: *Műtárgyak a boncteremben. Tanulmányok az orvoslás és a képzőművészet tárgyköréből*

Homicskó Árpád Olivér: *A magyar társadalombiztosítási és szociális ellátások rendszere*

Fabiny Tibor: *Az eljövendő árnyékai. A figurális tipológiai olvasás*

Szetey Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*

Balogh Tamás: *Huizinga Noster. Filológiai tanulmányok J. Huizinga magyar recepciójáról*

Dávid Gyula: *Angol fogalmi idióma szótár. Angol idiómák és magyar megfelelőik*

Beke Albert: *Gyulai Pál személyisége és esztétikája*

Németh Dávid: *Vallásdidaktika. A hit- és erkölcstan tanítása az 5–12. osztályban*

Sepsi Enikő: *Kép, jelenlét, kenózis a kortárs francia költészetben és Valère Novarina színházában*

Papp Ágnes Klára: *A tér poétikája – a poétika tere. A századfordulós kisvárostól az ezredfordulós terekig a magyar irodalomban*

Lányi Gábor János: *A kálvinizmus nyitánya. Berni zwingliánusok és francia-svájci kálvinisták vitája az egyházfegyelem gyakorlásáról*

Kovács Dávid: *Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon*

Pap Ferenc: *Az egyházi év*

Farkas Ildikó: *A japán modernizáció ideológiája*

Horváth Csaba: *Megtalált szavak*

Csízy Katalin: *Az ideális vezető politikus alakja a görög-római hagyományban*

Siba Balázs: *Pasztorálteológia*

Indries Krisztián, Szummer Csaba: *Freud és a felkelő nap országa*

Bognárné Kocsis Judit: *A vallás mint forrás Karácsony Sándor nevelési koncepciójában*

Vető Miklós: *Jonathan Edwards gondolatvilága*

Kodácsy Tamás: *A homiletikai aptum. Hogyan lesz a szószéki beszédből igehirdetés?*

Brandt Györgyi: *A hungarológia intézményrendszerének létrehozása. Gragger Róbert a berlini egyetemen*

Simon Gabriella: *A mentorálás elmélete és gyakorlata. A mentori kompetenciák attitűdelemei és a kezdő pedagógusok mentormodellek szerinti támogatása*

Legéndy Kristóf: *A természettudományos és a teológiai megismerés modelljei*

Siba Balázs: *Pasztorálteológia* (Második, javított kiadás)

Szabados Ádám: *Az apostolok hagyománya*

Lukács Olga: *Az erdélyi egyházak ezeréves együttélésének szinopszisa*

Literáty Zoltán: *Homiletika és retorika*

Toókos Péter János: *A III. szibillakönyv. Irodalmi és teológiai bevezetés*

Borsi Attila János: *Elhívástól kihívásig. Vázlatok az egyház és a keresztyén gondolkodás megértéséhez*

Szalma József: *A biztosítási szerződés. A biztosítói kárfelelősség az európai és a magyar magánjogban*

Kövi Zsuzsanna: *Az alternatív ötfaktoros személyiségmodell és a személyiségklaszterek*

Nemeshegyi Péter SJ: *A kelet-ázsiai vallások története*

Bethlenfalvy Ádám: *Dráma a tanteremben. Történetek cselekvő feldolgozása*

Sólyom Réka: *Szaknyelvi szemantika. Funkcionális kognitív elemzések*

Dér Csilla Ilona: *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*

Csontos Nóra: *Szakszöveg-tipológia. Szakszövegtípusok vizsgálata társas-kognitív keretben*

Visky András: *Mire való a színház? Útban a* theatrum theologicum *felé*

Kovács Dóra: *Az empátia tudománya és művészete*

Korpics Márta: *A késő modern vallásosság közösségi mintázatai*

Fóris Ágota: *Fordítás és terminológia. Elmélet és gyakorlat*

Gálffy László: *Anjou és grófjai. A politikai területformálódás útjai és sajátosságai Franciaországban (9–13. század)*

Szabados Ádám: *Az apostolok hagyománya* (Második, javított kiadás)

Csűrös András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos korszakban*

Nagy József: *Élet és halál, örök élet és örök halál a Jelenések könyvében*

Boros Gábor: *Georg Misch és az önéletírás*

Karasszon István: Az ószövetségi teológia üzenete

Tanulmánykötet

Császár-Nagy Noémi, Demetrovics Zsolt, Vargha András (szerk.): *A klinikai pszichológia horizontja. Prof. dr. Bagdy Emőke 70. születésnapjára készített emlékkötet*

Szávay László (szerk.): *„Vidimus enim stellam eius…"*

Petrőczi Éva, Szabó András (szerk.): *A zsoltár a régi magyar irodalomban*

Horváth Erzsébet, Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tanulmánykötet Ladányi Sándor tiszteletére 75. születésnapja alkalmából*

Czeglédy Anita, Fülöp József, Ritz Szilvia (Hg.): *Inspirationen. Künste im Wechselspiel*

Gudor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*

Péti Miklós, Ittzés Gábor (eds.): *Milton Through the Centuries*

Kendeffy Gábor, Kopeczky Rita (szerk.): *Vallásfogalmak sokfélesége*

Zsengellér József, Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *„A Szentek megismerése ad értelmet." Conferentia Rerum Divinarum 1–2.*

Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum 3.*

Pap Ferenc, Szetey Szabolcs (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről*

Somodi Ildikó (szerk.): *A mindennapos művészeti nevelés megvalósulásának lehetőségei. Értékközvetítés a művészeti nevelésben*

Dávid István (szerk.): *Merre tovább kántorképzés? Gondolatok egy konferencián – Nagykőrös, 2012. október 5.*

Hansági Ágnes, Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai*

Dringó-Horváth Ida, N. Császi Ildikó (szerk.): *Digitális tananyagok. Oktatásinformatikai kompetencia a tanárképzésben*

Erdélyi Ágnes, Yannick François (szerk.): *Pszichoanalitikus a társadalomban*

Fülöp József, Mirnics Zsuzsanna, Vassányi Miklós (szerk.): *Kapcsolatban – Istennel és emberrel. Pszichológiai és bölcsészeti tanulmányok*

Pap Ferenc (szerk.): *Dicsőség tükre. Művészeti és teológiai tanulmányok*

Tóth Sára, Fabiny Tibor, Kenyeres János, Pásztor Péter (szerk.): *Northrop Frye 100: A Danubian Perspective*

Spannraft Marcellina, Sepsi Enikő, Bagdy Emőke, Komlósi Piroska, Grezsa Ferenc (szerk.): *Ki látott engem? Buda Béla 75*

Komlósi Piroska (szerk.): *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés*

Dringó-Horváth Ida, Fülöp József, Hollós Zita, Szatmári Petra, Czeglédy Anita, Zakariás Emese (Hg.): *Das Wort – ein weites Feld*

Fülöp József (szerk.): *A zenei hallás*

József Fülöp, Szilvia Ritz (Hg.): *Inspirationen II*

Tóth Sára, Kókai Nagy Viktor, Marjai Éva, Mudriczki Judit, Turi Zita, Arday-Janka Judit (szerk.): *Szólító szavak. The Power of Words. Tanulmányok Fabiny Tibor hatvanadik születésnapjára*

Lázár Imre, Szenczi Árpád (szerk.): *A nevelés kozmológusai. Kodály Zoltán, Karácsony Sándor és Németh László megújuló öröksége*

Erdélyi Erzsébet, Szabó Attila (szerk.): *A hit erejével. Pedagógiai tanulmányok*

Makkai Béla (szerk.): *A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*

Farkas Ildikó, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia I.*

Gér András László, Jenei Péter, Zila Gábor (szerk.): *Hiszek, hogy megértsem*

Simon-Székely Attila (szerk.): *Lélekenciklopédia. A lélek szerepe az emberiség szellemi fejlődésében*

Papp Ágnes Klára, Sebők Melinda, Zsávolya Zoltán (szerk.): *Nemzet sors identitás*

Vassányi Miklós, Sepsi Enikő, Voigt Vilmos (szerk.): *A spirituális közvetítő*

Julianna Borbély, Katalin G. Kállay, Judit Nagy, Dan H. Popescu (eds.): *English Language & Literatures in English 2014*

Sepsi Enikő, Lovász Irén, Kiss Gabriella, Faludy Judit (szerk.): *Vallás és művészet*

Bubnó Hedvig, Horváth Emőke, Szeljak György (szerk.): *Mítosz, vallás és egyház Latin-Amerikában. A Boglár Lajos emlékkonferencia tanulmánykötete*

Czeglédy Anita, Sepsi Enikő, Szummer Csaba (szerk.): *Tükör által. Tanulmányok a nyelv, kultúra, identitás témaköréből*

Méhes Balázs (szerk.): *Lelki arcunk. Tanulmányok Szenczi Árpád hatvanadik születésnapja alkalmából*

Spannraft Marcellina, Korpics Márta, Németh László (szerk.): *A család és a közösség szolgálatában. Tanulmányok Komlósi Piroska tiszteletére*

Horváth Csaba, Papp Ágnes Klára, Török Lajos (szerk.): *Párhuzamok, történetek. Tanulmányok a kortárs közép-európai regényről*

Anka László, Kovács Kálmán Árpád, Ligeti Dávid, Makkai Béla, Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*

Fülöp József, Mészáros Márton, Tóth Dóra (szerk.): *A szél fúj, ahová akar. Bölcsészettudományi dolgozatok*

Zsengellér József, Kodácsy Tamás, Ablonczy Tamás (szerk.): *Felelet a mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*

Borgulya Ágnes, Konczosné Szombathelyi Márta (szerk.): *Vállalati kommunikációmenedzsment*

Szávay László, Gér András László, Jenei Péter (szerk.): *Hegyen épült város. Válogatás a Fiatal Kutatók és Doktoranduszok Nemzetközi Teológuskonferencián elhangzott előadások anyagából.*

Wakai Seiji, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia II.*

Sepsi Enikő, Tóth Sára (szerk.): *Mellékzörej. Írások Visky András hatvanadik születésnapjára*

Erdélyi Erzsébet, Szabó Attila (szerk.): *Az üzenetjét, azt kell megbecsülni. Tanulmányok Barabás László hetvenedik születésnapja alkalmából*

Kendeffy Gábor, Vassányi Miklós (szerk.): *Istenfogalmak és istenérvek a világ filozófiai hagyományaiban*

Bárdi Nándor, Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*

Zila Gábor: *Hitetek mellé tudományt*

Kiss Paszkál, Tóth Dóra (szerk.): *Ubi dubium, ibi libertas. Tudományos diákköri dolgozatok*

Julianna Borbély, Borbála Bökös, Katalin G. Kállay, Judit Nagy, Ottilia Veres, Mátyás Bánhegyi and Granville Pillar (eds.): *English language & literatures in English 2016*

Spannraft Marcellina, Tari János (szerk.): *A kultúraátörökítés médiumai*

László Emőke (szerk.): *A szolgálat ékessége. Tanulmányok Fruttus István Levente hetvenedik születésnapja alkalmából*

Spannraft Marcellina (szerk.): *Tertium datur. Tanulmányok Lázár Imre tiszteletére*

Bárdi Árpád, Gombos Norbert, Tóth Etelka (szerk.): *Kisgyermeknevelés a 21. században*

Lányi Gábor János (szerk.): *A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra*

Dróth Júlia (szerk.): *Gépiesség és kreativitás a fordítási piacon és a fordításoktatásban*

Lator László Iván (szerk.): *Sorsok és missziók a politikai változások tükrében*

Literáty Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen. Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*

Fehér Pálma Virág, Kövesdy Andrea, Szemerey Márton (szerk.): *Testképek a gyógyításban. A test mint eszköz és referenciapont*

Zonda Tamás, Bozsonyi Károly, Moksony Ferenc (szerk.): *Az öngyilkosság szociológiája*

Fóris Ágota, Bölcskei Andrea (szerk.): *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai*

Kövi Zsuzsanna, Mirnics Zsuzsanna, Reinhardt Melinda (szerk.): *Lélek(sz)árnyak*

Czentnár Simon, Nagy József, Nagy Levente (szerk.): *Beszéljétek el dicsőségét. Conferentia Rerum Divinarum 6.*

Kovács Tibor (szerk.): *Tehetségek hite. Hallgatói tanulmánykötet*

Zalatnay István: *Félúton. A liturgia erőterében született írások*

Farkas Ildikó, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia III.*

Furkó Péter (szerk.): *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig. Tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*

Olay Csaba, Schmal Dániel (szerk.): *Értelem és érzelem az európai gondolkodásban. Tanulmányok a 60 éves Boros Gábor tiszteletére*

Fóris Ágota, Bölcskei Andrea (szerk.): *Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás*

Dróth Júlia (szerk.): *Korpusz és kontrasztivitás a szakfordítás oktatásában és gyakorlatában*

Bölcskei Andrea (szerk.): *Protestantizmus, identitás és hagyomány a nyelvben*

Sebők Melinda, Papp Ágnes Klára, Török Lajos (szerk.): *Kötelezők emelt szinten Balassitól Borbély Szilárdig*

Béres István, Korpics Márta (szerk.): *Ha kiderül az alkony*

Lázár Imre (szerk.): *A társas–lelki és művészeti folyamatok pszichofiziológiája*

Németh István: *El Grecóról és más mesterekről. Stíluskritika – ikonográfia – műgyűjtéstörténet*

Karasszon István: *Az ószövetségi teológia történetéhez*

Czeglédi Sándor: *Történelem és önismeret*

Literáty Zoltán (szerk.): *Száz év után Ravasz László* Homiletiká*járól*

Bányai Éva, Horváth Csaba, Pataki Viktor, Vincze Ferenc (szerk.): *Valóság és módszer. Test, történelem, elbeszélhetőség*

Domokos Johanna (szerk.): *Alkotni csodára vágyva. Kortárs számi művészeti fejlemények*

Adorján Mária, Kovács Tímea (szerk.): *Korpusznyelvészet és nyelvi közvetítés*

Korpics Márta, Spannraft Marcellina (szerk.): *Társadalmi kommunikáció és szakralitás. Közelítések és mélymerülések*

Hermann Zoltán, Lovász Andrea, Mészáros Márton, Pataki Viktor, Vincze Ferenc (szerk.): *Medialitás és gyerekirodalom*

Ordasi Zsuzsanna (szerk.): *Kortárs református templomok, 2010–2020*

Gulyás Adrienn, Horváth Géza, Mudriczki Judit, Sepsi Enikő (szerk.): *Klasszikus művek újrafordítása*

Csízy Katalin, Hóvári János (szerk.): *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*

Zsengellér József: *Az emberáldozattól az istennév kimondhatatlanságáig. Vallástörténet és teológia az Ószövetségben*

Szabó-Bartha Anett, Szondy Máté (szerk.): *Új utak a pszichoterápiában. Elfogadás, tudatos jelenlét és önegyüttérzés a kognitív viselkedésterápiában*

Gombos Norbert (szerk.): *Imre Sándor-emlékkötet. Tanulmányok a nemzetnevelő pedagógus, művelődéspolitikus halálának 75. évfordulójára*

Műfordítás, forrás

Giovanni Pico della Mirandola: *Benivieni neoplatonista versének kommentárja* (Fordította: Imregh Monika)

Alice Zeniter: *Szomorú vasárnap, avagy a semmi ágán* (Fordította: Kovács Veronika, szerkesztette és a bevezetőt írta: Sepsi Enikő)

Szent Ágoston: *Írások a kegyelemről és az eleve elrendelésről* (Fordította, válogatta és a bevezetőt írta: Hamvas Endre)

Paul Claudel: *Délforduló* (Fordította: Székely Melinda)

Veerle Fraeters, Frank Willaert, Louis Peter Grijp (szerk.): *Hadewijch: Dalok* (Fordították: Daróczi Anikó, Rakovszky Zsuzsa)

Landauer Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*

Yves Bonnefoy: *Hollán Sándor. Harminc év elmélkedései, 1985–2015* (Fordították: Gulyás Adrienn, Kovács Krisztina, Kovács Veronika, Makádi Balázs, Sepsi Enikő)

Vassányi Miklós (írta, fordította, szerkesztette): *Szellemhívók és áldozárok. Sámánság, istenképzetek, emberáldozat az inuit (eszkimó), azték és inka vallások írásos forrásaiban.*

Rauni Magga Lukkari, Inger-Mari Aikio: *Örökanyák – Világlányok. Számi versek* (Fordították: Domokos Johanna, Németh Petra)

Rajvinder Singh: *Hat szemmel. Német, angol, hindi és pandzsábi versek* (Szerkesztette: Domokos Johanna. Fordították: Tibold Katalin, Széles Beáta, Domokos Johanna)

Günter Eich: *Katharina és más elbeszélések* (Válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Fülöp József)

Augusto Monterroso: *A fekete Bárány és más mesék* (Szerkesztette, fordította és az utószót írta: Fülöp József)

Michael Galuske: *A szociális munka módszerei. Bevezetés* (Fordította: Udvari Kerstin, szerkesztette: Bányai Emőke)

Titus Livius: *Róma története a város alapításától*, I. kötet (I–XX. könyv) (Kis Ferencné és Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Kocsisné Csízy Katalin, Ligeti Dávid Ádám, Bajnok Dániel)

Titus Livius: *Róma története a város alapításától,* II. kötet (XXI–XXX. könyv) (Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Czerovszki Mariann, Tamás Ábel)

Titus Livius: *Róma története a város alapításától,* III. kötet (XXXI–XL. könyv) (Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Berkes Lajos, Kozák Dániel, Ligeti Dávid Ádám)

Titus Livius: *Róma története a város alapításától,* IV. kötet (XLI–CXLII. könyv) (Muraközy Gyula fordítását és a jegyzeteket átdolgozta: Kopeczky Rita, a fordítást az eredetivel egybevetette: Ligeti Dávid Ádám, Takács Levente, Bajnok Dániel)

Tzveta Sofronieva: *A föld színe* (Szerkesztette: Domokos Johanna)

Bangha Imre: *Költők és koldusok között. Indiai napló 2001–2017* (Szerkesztette: Frazer-Imregh Monika)

Marie Luise Kaschnitz: *Ádám és Éva* (Válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Fülöp József)

Marivaux: *Válogatott drámák* (Szerkesztette: Kovács Ilona)

Kurucz György (Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta): *Technológiai utazás a modern kor hajnalán. Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplóiból (1820–1825)*

Domokos Johanna (szerk.): *Csak a csöndnek engedelmeskedni. Kortárs számi költőnők antológiája*

Vámos Péter: *Magyar–kínai kapcsolatok, 1949–1989*

Lips Adrián, Mátravölgyi Dorottya, Sepsi Enikő, Sztruhár Bettina (Szerkesztették és az elemzéseket írták): *Szeleczky Zita életútja és válogatott magánlevelezése*

Eugenio Barba, Nicola Savarese: *A színész titkos művészete. Színházantropológiai szótár* (Fordította: Regős János, Rideg Zsófia)

Műfordítás, forrás – Rezonőr

René Descartes: *A lélek szenvedélyei és más írások*
(Fordította: Boros Gábor, Gulyás Péter)

Alexandre Koyré: *Tanulmányok a tudományos gondolkodás történetéről*
(Fordította: Szigeti Csaba)

Maurice Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*
(Fordította: Farkas Henrik, Szabó Zsigmond)

Maurice Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája* (Fordította: Sajó Sándor)

Michel Foucault: *A rendellenesek* (Fordította: Berkovits Balázs)

Michel de Montaigne: *Útinapló*
(Fordította és a bevezető tanulmányt írta: Kovács Eszter)

Luc Boltanski: *A kritikáról. Az emancipáció szociológiájának vázlata*
(Fordította: Fáber Ágoston)

L'Harmattan France-Hongrie, Collection Károli

Anikó Ádám, Enikő Sepsi, Stéphane Kalla (eds.): *Contempler l'infini*

Tibor Fabiny, Sára Tóth (eds.): *The King James Bible (1611–2011). Prehistory and Afterlife*

Katalin G. Kállay, Mátyás Bánhegyi, Ádám Bogár, Géza Kállay, Judit Nagy, Balázs Szigeti (eds.): *The Arts of Attention*

Katalin G. Kállay, Nóra D. Nagy, Elizabeth Walsh, Ádám Fónai, Béla Erik Haga, Péter Káplár, Krisztina Milovszky, Gergely Molnár, Dorina Obrankovics, Tamás Szanyi (eds.): *This is Just to Say. A Collection of Creative Student-Responses*

György Kurucz (ed.): *Protestantism, Knowledge and the World of Science*

Brigitte Geißler-Piltz, Éva Nemes, Sijtze de Roos (eds.): *Inspire and Be Inspired. A Sample of Research on Supervision and Coaching in Europe*

Johanna Domokos: *Endangered literature. Essays on Translingualism, Interculturality, and Vulnerability 2018*

Tímea Kovács: *Code-Switching and Optimality*

Viktória Semsey (ed.): *National Identity and Modernity 1870–1945. Latin America, Southern Europe, East Central Europe*

Anita Czeglédy, Géza Horváth (Hg.): *Inspirationen III – Wege*

Renáta Raáb: *Austria's Schleswig Policy 1848–1852*

Anita Czeglédy, Anikó Szilágyi-Kósa (Hg.) unter Mitarbeit von József Fülöp: *Geopoetische Reisen in Mitteleuropa. Studien zur Sprache und Kultur*

Krisztina Kovács: *La relation poétique entre l'oeuvre d'Yves Bonnefoy et celle de Paul Celan*

Ádám Bethlenfalvy: *Living through extremes in process drama*

Marcus Kracht: *Knowledge and Material Culture. How much knowledge can we afford?*

Anikó Daróczi, Enikő Sepsi, Miklós Vassányi (eds.): *Initiation into the Mysteries. A Collection of Studies in Religion, Philosophy and the Arts*

Judit Mudriczki: *Shakespeare's Art of Poesy in* King Lear. *An Emblematic Mirror of Governance on the Jacobean Stage*

Zoltán Literáty: *Rhetorical Preaching. Studies in Rhetoric, Homiletics & Preaching*

László Tarnói: *Schnittpunkte. Band 1. Literarisches Leben des deutschsprachigen Ungarn um 1800*

Anita Rákóczy, Mariko Hari Tanaka, Nicholas E. Johnson (eds.): *Influencing Beckett / Beckett Influencing*

Johanna Domokos, Enikő Sepsi (eds.): *Poetic Rituality in Theater and Literature*

Mátyás Bánhegyi, Dóra Bernhardt, Judit Nagy, Enikő Sepsi, Miklós Vassányi (eds.): *Minorities in Canada. Intercultural Investigations*

Anita Czeglédy, József Fülöp, Géza Horváth (Hg.): *Inspirationen IV – Klänge*

Pál Heltai: *Hungarian–English Contrastive Linguistic Studies*

Árpád Kékesi Kun: *Ambiguous Topicality. A Philther of State-Socialist Hungarian Theatre*

Tamás Juhász (ed.): *Art in Urban Space. Reflections on City Culture in Europe and North-America*

Jegyzet

Nádor Orsolya: *Tanított (anya)nyelvünk*

Hegedűs Rita: *Élő magyar grammatika. A nyelvhasználat rendszerének rövid áttekintése*

Csontos Nóra, Dér Csilla Ilona: *Pragmatika a magyar mint idegen nyelv oktatásában*

H. Varga Márta (szerk.): *Magyar grammatika funkcionális megközelítésben. Elmélet és gyakorlat*

M. Pintér Tibor, Wéber Katalin: *Mérés és értékelés: magyar mint idegen nyelv*

Holló Dorottya: *Kultúra és interkulturalitás a nyelvórán*

Schmidt Ildikó: *A magyar írás és olvasás tanítása. Az alfabetizálás folyamata*

Lannert Keresztély István: *Bevezetés a drámapedagógiába*

Fóris Ágota: *Lexikológiai és lexikográfiai ismeretek*

Balogh Judit: *Leíró grammatikai ismeretek. Magyar mint idegen nyelv szakos hallgatók részére*

Gyöngyösi Lívia, Kampó Ildikó, M. Pintér Tibor: *A magyar kiejtés tanítása*

Nádor Orsolya (szerk.): *Régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek*

Schmidt Ildikó, Nagyházi Bernadette: *Magyarnyelv-tanítás gyermekeknek*

Kovács Tünde: *Nyelvi játékok*

Oszkó Beatrix: *Nyelvtörténet dióhéjban*

Dróth Júlia (szerk.): *Fordítási és szaknyelvi gyakorlatok távoktatásban*

Sepsi Enikő: *A szürrealizmus utáni francia költészet*

Sólyom Réka: *Kommunikációs gyakorlatok*

H. Varga Márta: *Rendhagyó nyelvtörténet*

Molnár Gergő Ádám: *Kandzsi-gyökök. Munkafüzet*

Dóla Mónika: *Módszertani útmutató a magyar nyelv tanításához*

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

Nyomdai előkészítés: Károli Könyvműhely
Műszaki szerkesztő: Kardos Gábor
Szakmai koordinátor: Juhász Emese
Borító: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter